

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

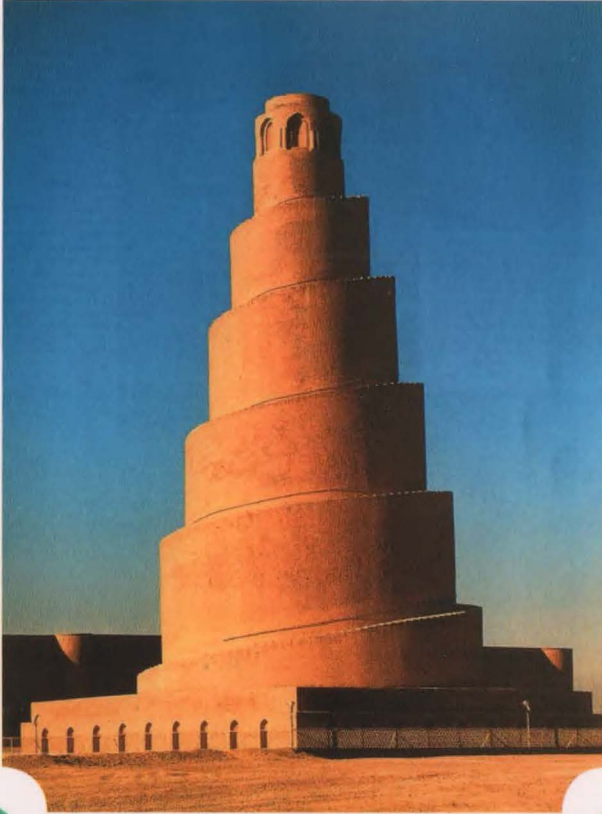
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

❧ TARİH ❧

BAHRİYE ÜÇÖK

İslam Tarihi Emeviler — Abbasiler

Bahriye Üçok

1919 yılında Trabzon'da dünyaya geldi. İlköğrenimini Ordu'da tamamladıktan sonra eğitimine İstanbul Kandilli Kız Lisesi ve Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde devam etti. Ortaçağ ve Türk-İslam Tarihi Bölümü'nde aldığı eğitimin yanı sıra Devlet Konservatuarı Opera Bölümü'nden de mezun oldu. Mezuniyetinin ardından 11 yıl lise öğretmeni olarak görev yaptı.

1953'te Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde bir ilki gerçekleştirdi; fakültenin ilk kadın öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı. 1964 yılında "İslam Devletleri'nde Kadın Hükümdarlar" adlı tez çalışmasıyla doçent unvanını aldı.

1971 senesinde dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay tarafından kontenjan senatörü seçildi. Beş yıl Cumhuriyet Senatosu divan üyeliği yaptıktan sonra 1977'de CHP'ye katılan Bahriye Üçok, 1983 yılında Halkçı Parti'nin kurucu üyesi oldu. 1984'te yapılan genel seçimlerde bu partiden Ordu milletvekili seçilerek TBMM'ye girdi.

1986 yılında SHP'de siyasete devam eden Üçok, Kasım 1988'de katıldığı bir TV programında "İslam'da örtünmenin ve oruç tutmanın zorunlu olmadığını" açıklaması üzerine "İslami Hareket" adlı örgütten tehditler almaya başladı. 1990'da parti meclisi üyesi olarak seçildikten kısa bir süre sonra, 6 Ekim 1990 günü Ankara'daki evine gönderilen kitap paketini açmaya çalışırken içine yerleştirilen bombanın patlaması sonucu hayatını yitirdi.

İslamdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler, İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar ve İslam Tarihinde Emeviler Abbasiler adlı yapıtları bulunan Üçok, birçok makale ve araştırma yazısı kaleme aldı. Aly Mazaheri'nin Ortaçağ'da *Müslümanların Günlük Yaşayışları* isimli kitabını Türkçeye kazandırdı.

Kırmızı Kedi Yayınevi: 1411

Tarih: 20

İslam Tarihi Emeviler Abbasiler

Bahriye Üçok

© Bahriye Üçok, 1978

© Kırmızı Kedi Yayınevi, 2018

Yayın Yönetmeni: Enis Batur

Editör: Figen Beytaş

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Serap Bertay

Tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında, yayıncının yazılı izni alınmaksızın, hiçbir şekilde kopyalanamaz, elektronik veya mekanik yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

Bu kitabın ilk baskısı 1978 yılında Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları tarafından yapılmıştır. Daha sonra 1983 yılında birtakım değişiklikler ve ilavelerle genişletilmiş olarak yayımlanmıştır. Kırmızı Kedi tarafından yapılan baskıda, yazarın hayattayken yeniden düzenleyip geliştirdiği 1983 edisyonu esas alınmıştır.

Kırmızı Kedi'de Birinci Basım: Mayıs 2021, İstanbul

ISBN: 978-605-298-820-6

Kırmızı Kedi Sertifika No: 40620

Baskı: Optimum Basım

Tevfikbey Mah. Dr. Ali Demir Cad. No: 51 / 1 34295

Küçükçekmece/İSTANBUL

T: 0212 463 71 25 Sertifika No: 41707

Kırmızı Kedi Yayınevi

kirmizikedi@kirmizikedi.com / www.kirmizikedi.com

facebook.com: kirmizikedyayinevi / twitter.com: krmzkedikitap

instagram: kirmizikedyayinevi

Öner Avni Mah. Emektar Sok. No: 18 Gümüşsuyu 34427 İSTANBUL

T: 0212 244 89 82 F: 0212 244 09 48

Bahriye Üçok

**İSLAM TARİHİ
EMEVLER
—
ABBASİLER**

Tarihi çok seven kızım Kumru Üçok'a

“İlim tahsil etmek her
Müslüman kadın ve erkeğe farzdır”

“Bir an bilgi ile uğraşmak, bir an kitaba,
yazıya bakmak, altmış yıl
ibadet etmekten hayırlıdır.”

“Kimsecikler bir bilgiyi yaymaktan
daha üstün bir sadaka veremez”

Hazreti Muhammed

İÇİNDEKİLER

Önsöz.....	17
Önceki Baskının Önsözü.....	19

I

HALİFELİĞİN EMEVİ SOYUNA GEÇİŞİNİ HAZIRLAYAN NEDENLER

HAZRETİ OSMAN'IN HALİFE SEÇİLMESİ	21
HAZRETİ OSMAN DEVRİ	22
<i>Hazreti Osman'ın Başarıları</i>	<i>22</i>
İran'daki Fetihlerin Tamamlanması	22
Afrika'da Savaşlar	24
Müslümanların İlk Deniz Savaşları ve Akdeniz'de Fetihler	25
Kıbrıs'ın fethi	26
Zatüsavari deniz savaşı	26
Rodos'un fethi	27
İslam donanmasının İstanbul üzerine gidişi	27
Kuran'ın Resmi Şeklini Alması	28
<i>Kuran Harfleri</i>	<i>30</i>
<i>Hazreti Osman Devrindeki Fitnenin Nedenleri</i>	<i>33</i>
İlkelerden Ayrılma	33
Kureyşlilerin Soy Üstünlüğüne Bağlılıkları	33
Mecusi ve Musevilerin Gizli Savaşimleri	34
Hazreti Osman'ın Yumuşak Huylu Olması	34
<i>Hazreti Osman'ın Şehit Edilmesi</i>	<i>35</i>
HAZRETİ ALİ'NİN HALİFELİĞİ VE SİYASİ PARTİLERİN DOĞMASI	41

<i>Cemel (Deve) Olayı</i>	43
<i>Muaviye'yle Çatışma ve Sıffin Savaşı</i>	44
Haricilerin Sebep Olduğu Fitne	50
Nehrevân Savaşı	50
<i>Hazreti Ali ile Muaviye'nin Mücadeleye</i>	
<i>Devam Etmesi ve Hazreti Ali'nin Şehit Edilmesi</i>	51
HASAN'IN HİLAFETİ	52

II

EMEVİ DEVLETİ

EMEVİ DEVLETİNİN

KURULUŞU VE GELİŞMESİ	55
<i>Emevi Devletin Kurucusu Muaviye'nin Kimliği</i>	55
<i>Muaviye'nin Dâhi Yardımcıları</i>	56
Ziyad bin Ebih	56
Mugire bin Şube.....	58
<i>Muaviye'nin Halifeliği</i>	59
<i>Yezid'in Halifeliği</i>	64
Kerbela Olayı	64
Harre Savaşı	67
Mekke'nin Kuşatılması	69
<i>II. Muaviye'nin Halifeliği</i>	70
<i>Mervan Bin Hakem'in Halifeliği</i>	70
<i>Abdûlmelik'in Halifeliği</i>	72
Muhtarü's-Sakafi'nin Ayaklanması	72
Abdullah bin Zübeyr'in Halifelik İddialarına	
Son Verilmesi	74
Türlü Bölgelerde Ayaklanmalar.....	75
Kuzey Afrika'nın Emevi Halifeliğine	
Yeniden Bağlanması	75
Yönetim ve Maliyede Yenilikler	77
<i>Müslümanların Orta Asya'da Savaşları</i>	82
<i>Şuubiye Hareketi</i>	85
<i>I. Velid'in Halifeliği</i>	87
Asya'da Fetihler.....	87
<i>I. Velid'in İmar İşleri</i>	88
<i>Afrika ve İspanya'da fetihler</i>	88
<i>İspanya'nın fethedilmesinin sonuçları</i>	92
<i>İspanya'da gelişme</i>	93
<i>Abdürrahman el Gafiki ve Fransa seferi</i>	96
<i>İspanya'da düzenin bozulması</i>	97

Süleyman bin Abdülmelik'in Halifeliği (H. 96-98/M. 715-717)..	98
Bizans'ın Kuşatılması.....	99
II. Ömer'in Halifeliği (H. 99-101/M. 717-720).....	100
II. Yezid'in Halifeliği (H. 101-105/M. 720 -724)	104
Hişam bin Abdülmelik'in Halifeliği (H. 105-125/M. 724-743) ..	106
II. Velid'in Halifeliği (H. 125-126/M. 743-744).....	108
EMEVİ DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ	110
III. Yezid'e (H. 126/M. 744) Karşı Ayaklanmalar ve	
İbrahim'in Tahttan Vazgeçmesi	110
II. Mervan'ın Halifeliği (H. 127-132/M. 744-749).....	111
Abbasi Hareketi.....	112
II. Mervan'ın Sonu	117

III

ABBASİ İMPARATORLUĞU

ABBASİ İMPARATORLUĞU'NUN	
KURULUŞU VE GELİŞMESİ	119
Ebu'l Abbas'ın Halifeliği (H. 132-136/M. 750-754)	119
Emevilere Karşı Şiddet Tedbirleri	119
İspanya'da Endülüs Emevi Devleti'nin Kuruluşu	121
Yezid bin Hubeyre'nin Direnmesi.....	122
Ebu'l Abbas'ın Ölümü	122
Mansur'un Halifeliği (136 158/754 -775)	123
Abdullah bin Ali'nin Halifelik İddiası	123
Ebu Müslim'in Öldürülmesi	123
Bağdat'ın Kuruluşu ve Merkez Oluşu.....	124
Hazreti Ali Soyundan Gelenlerle Mücadele	125
Mansur Devrinin Özellikleri.....	127
Mehdi'nin Halifeliği (H. 158-169/M. 775-785)	129
Mezhep Kavgaları	130
Bizans'la Mücadele	131
Hâdi'nin Halifeliği (H. 169-170/M. 785-786).....	132
Harunürreşid Zamanında (H. 170-173/M. 786-809)	
Abbasi İmparatorluğu	132
Bermekogullarının Vezirliği.....	133
Kuzey Afrika'nın Abbasi	
İmparatorluğu'ndan Çözülmesi	134
Asya'da Durum.....	135
Bizans'la mücadele	135
İran ve Orta Asya olayları	135

Harunürreşid'in Kişiliği	136
Emin (H. 193-198/M. 809 -813) ve	
Memun (H. 198 -218/M. 813-833) Devri	137
Emin'in Halifeliği	137
Emin-Memun Mücadelesi	138
Memun'un Halifeliği	139
Bağdat'ta kargaşalık	140
Veliaht Ali el Rıza'nın halifeyi uyarması	141
Veliaht Ali el Rıza'nın ölümü	141
Tahirilerin ortaya çıkışı	142
Hurremi hareketi ve Babek	143
Bizans'la savaş	143
Memun döneminde bilim, sanat ve rasyonalizm	144
Mutasım'ın Halifeliği (H. 218 227/M. 833 -843)	146
Samarra'nın Kuruluşu	146
Bizans'la Savaş	146
Vasık (H. 227-232/M. 842-847)	
Mütevekkil (H. 232-247/M. 847-861)	
Muntasır (H. 747-248/M. 861-862) Devirleri	148
Vasık'ın Halifeliği ve Türk Emirlerinin	
İktidarı Ele Geçirmeleri	148
Mütevekkil'in Halifeliği	149
Muntasır'ın Halifeliği	150
ABBASİ İMPARATORLUĞU'NUN DAĞILMASI	151
Mustain'in (H. 248-251/M. 862-866)	
Mutez'in (H. 251-255/M. 866-869)	
Mühtedi'nin (H. 255 -256/M. 869-870) Halifelikleri	151
Mustain'in Halifeliği	151
Mutez'in Halifeliği	152
Mısır'da Tulunoğulları devleti (H. 254-292/M. 868-905)	152
Mühtedi'nin Halifeliği	154
İran'da Saffari Devleti'nin Kuruluşu	155
Zencilerin Ayaklanması	155
Samanoğulları Devleti (H. 261-389/M. 874-999)	157
Karmati Hareketi	157
Mısır'ın Abbasi Halifeliği'nden Kesin Olarak Ayrılması	159
Mısır'ın Abbasi İmparatorluğu'na	
Yeniden Bağlanması	159
Mısır'da Akşit (İhşidi) Devleti'nin	
(H. 323-358/M. 935-969) Kuruluşu	160

Mısır'da Fatımi Devleti'nin	
(H. 358-567/M. 969-1171) Kuruluşu	160
Büveyhoğulları (Buyiler) Devleti'nin Kuruluşu.....	162
Abbasi İmparatorluğu'nun Asya Topraklarında Türklerin	
Kurdıkları İlk Devletler	164
Gazneliler Devleti.....	164
Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu.....	165
Sicilya'nın Müslümanların Elinden Çıkması.....	168
İsmaili Hareketi	168
Haçlı Seferleri.....	169
Abbasi Halifeliliği'nin Sonu.....	170
EMEVİ VE ABBASİ DEVLETLERİNİN	
ARASINDAKİ FARKLAR	172

IV

EMEVİLER VE ABBASİLER ZAMANINDA UYGARLIK

ÖRGÜTLER	177
Halifelik.....	177
Hilafetin Üç Önemli Sembolü.....	181
Valilik	182
Emaret-i istikfa	182
Emaret-i istila	183
Vezirlik.....	184
Vezir-i tefviz	184
Vezir-i tenfiz.....	184
Divanlar	185
Divanü'l-hatem.....	186
Divanü'l-harac	186
Divanü'l-inşa.....	186
Divanü'l-berid	187
Divanü'l-cünd	187
Divanü'l-mezalim	187
Divanü'l-beytülmal	188
Diğer Kimi Divanlar.....	188
Vergiler.....	189
Müslümanlardan Alınan Şer'i Vergiler.....	189
Zekât	189
Öşür (uşr).....	190
Gayrimüslimlerden Alınan Şer'i Vergiler.....	190

Cizye	190
Haraç	190
TOPLUMSAL HAYAT	191
<i>Kadının Toplumsal Hayattaki Yeri</i>	192
<i>Giyim Kuşam</i>	196
<i>Spor</i>	200
SANAT	202
<i>Musiki</i>	202
<i>Yapı Sanatı</i>	216
Sivil Mimari	217
Dini Mimari	221
BİLİM	227
<i>Genel Olarak</i>	227
<i>Kuran'ın İlk Türkçe Çevirileri</i>	231
<i>Tarih ve Tarihçiler</i>	235
Genel Tarihler	236
Özel Tarihler	236
Biyografiler (Tabakat)	236
Türlü Bilim Alanlarında Yazılmış Kitaplar	237
HALİFELER LİSTESİ	249
KAYNAKÇA	251
SÖZLÜK	255
Dizin	257

Önsöz

Bir buçuk yıl gibi kısa bir sürede 10.000 nüshası tükenmiş olan bu kitabın yeni baskısına Kuran harflerinin kökeni ve geliştirilmesi; Türk ellerinde İslam öncesi çeşitli dinler; Halid Kuseyri'nin dinler alanındaki hoşgörüsü; Şiiliğin bir kolu olan Zeydilik; Celali takvimi; Kuran'ın ilk Türkçe çevirileri gibi konuları kapsayan ekler yapılmıştır.

Bu kitabın bir özelliği de İslam'ın yasakları konusunda Türk toplumunun kimi kesimlerinde yerleşmiş yanlış dinsel bilgileri düzeltmeye yarayacak bilgileri ve belgeleri içermesidir. Örneğin kitabın kapağındaki Halife Müstencid adına basılmış olan parada insan figürüyle birlikte kelime-i şehadetin bir arada bulunması; Halife Abdülmelik'in figürlü altın bir parası ve İslam'da musikinin, resmin, raksın, sporun günah sayılmadığına halife saraylarındaki duvar fresklerinin de tanıklık etmesidir.

Bu kitabın bu yeni biçimiyle de okurlarıma yararlı olmasını dilerim.

Ankara, Haziran 1983
Bahriye ÜÇÖK

Önceki Baskının Önsözü

Bu kitapta bütün İslam devletlerinin tarihi gelişimi değil sadece Emeviler ve Abbasiler çağı ele alınmış ve bu iki yönetici soyun çabalarıyla üç kıta üzerindeki geniş ülkelerde Müslümanlığın nasıl yayıldığı, ayrılıkların nasıl doğduğu, Cahiliye çağından beri mevcut olan kabile rekabetlerinin zaman zaman nasıl canlandığı, fakat tedbirli, adil halifeler zamanında kuşku uyandırıcı olayların nasıl önlendiği, seçilmiş olan bazı örneklerle, haftada iki saatlik ders programına uygun düşecek kadar özetlenerek açıklanmıştır. Bu arada İspanya'nın fethi ve Müslümanların Fransa içlerine yaptıkları akınlar incelenmişse de, başlı başına bir kitap kapsayacak kadar geniş bir konu olan Endülüs Emevi devleti burada ele alınmamıştır.

Gerek Emevilerin, gerek Abbasilerin fetihler sonucu karşılaştıkları eski imparatorlukların etkisiyle çok büyük bir uygarlığın temsilcileri durumuna nasıl geçmiş oldukları da kitapta belirtilmiştir. Ayrıca kişiler ve onların gördükleri işler hakkında bilgi verirken İslam tarihi için en sağlam, en değerli kaynakları bırakmış olan İbni Hişam, Belazuri, Taberi, Mesudi, İbnü'l-Esir, Makrizi, Ebu'l-Ferec İsfahani, Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus, İbni Haldun gibi değerli bilginlerin çeşitli eserleri esas alınmıştır.

Dilerim ki, genç okurlarım bu kitabı bir öykü okur gibi okuyup geçmesinler; tarihteki olayların temellerinde yatan ve devletleri çöküntüye götüren nedenleri iyi görsünler.

Ankara, 15 Aralık 1978
Bahriye ÜÇÖK

I HALİFELİĞİN EMEVİ SOYUNA GEÇİŞİNİ HAZIRLAYAN NEDENLER

İslam'dan önce Arap Yarımadası'nda kurulmuş, sonra dağılmış bazı devletler, Cahiliye devrinde yaşayan Arapların âdet ve inançları, İslamiyet'in doğuşu ve dört halife devri görüldükten sonra tarihin akışı bizi şimdi seçimle değil hile ve baskıyla işbaşına gelen Emevi soyunun başarılarını gözden geçirmeye yöneltiyor. Emevilerin ve onları izleyen Abbasoğullarının zamanlarında bu imparatorlukları temellerinden sarsan dinsel ve siyasal olayların niteliklerini anlayabilmek için, üçüncü halife Hazreti Osman devrine kadar geriye gitmek ve İslam tarihçilerinin "Fitne" adını verdikleri problemleri bir kez daha gözden geçirmek zorunluluğunu duymaktayız. Bu nedenle, asıl konuya girmeden önce, Hazreti Osman devrine bu açıdan bakmak yerinde olur.

HAZRETİ OSMAN'IN HALİFE SEÇİLMESİ

Mugire bin Şube'nin bir kölesi tarafından hançerlenen ve hayatının son saatlerini yaşayan Hazreti Ömer, Peygamber'in

amcazadesi ve damadı Hazreti Ali lehinde bir vasiyette bulunmamıştı. O, kendisini izleyecek halifenin tayinini 6 kişilik bir kurula bırakmıştı. Bu kurul, bütün Müslümanları bir araya toplamaktan çok uzaktı. Sadece Medine bu seçime katılıyordu. Önce bu altı kişi bir isim üzerinde birleşecekler, diğer Medineliler, seçilene biat edeceklerdi. Heyetin üyeleri: Ali, Osman, Talha, Zübeyr, Abdurrahman bin Avf, Sa'd bin Malik'tir (Ebu Vakkas). Bunlardan Talha, seçim sırasında Medine'de olmadığından onun yerine Sa'd bin Malik oy kullandı ve Hazreti Osman üzerinde anlaştılar.

Kimi oryantalistler Hazreti Osman'ın seçilmesini, onun çok yaşlı bulunmasına, çok yumuşak huylu olmasına yorarlardı; bu bir gerçektir. Zira rakipleri, Osman'ın devlet yönetimini sıkı bir disiplin altına alamayacağını ve bu durumda da Osman'a kendi isteklerini kabul ettireceklerini hesaba katmışlardı. Ama hesaplarında son derece yanılmış olduklarını çok geçmeden gördüler.

HAZRETİ OSMAN DEVRİ

Hazreti Osman, devrini iki kısma ayırmak doğru olur. Birincisi, Hazreti Ömer devrinin bir devamıdır. İkincisi ise karışıklıklar devridir, yani sonunda Osman'ın şehadeti ile kanlı bir nitelik kazanan ve İslam toplumunda ayrılıklara sebep olan dönemdir.

Hazreti Osman'ın Başarıları

İran'daki Fetihlerin Tamamlanması

Hazreti Ömer zamanında Kisra'nın orduları İslam orduları tarafından ağır darbeler yemişti. Güçlü kumandanları yönetiminde hareket eden İslam orduları, türlü yönlerden fetihlere devam ederek eski Asur topraklarında zaferler kazanmışlar, Musul köprüsünden Dicle'yi geçmişler, Babil'e ve Ninova'ya varmışlardı. Diğer bir kısım Müslümanlar ise İran'ın güney ve doğu illerinde III. Yazdicerd'i adım adım izliyorlardı; çünkü Hazreti Ömer onun kovalanmasını emretmişti. III. Yazdicerd,

Rey dolaylarını boşalttıktan sonra, başıboş bir halde dolaşmaya, bir şehirden diğerine koşmaya başladı. Öyle ki onu ilkin İsfahan gibi görkemli bir şehirde, hemen sonra da İranlı fatihlerin beşiği olan Fars dağlarında görmek mümkündü. Tarihin garip bir cilvesidir ki, Kisra (yani İran hükümdarı) III. Yezdicerd'in çok eski önceli (selefi) Küros (Kurus veya Kuraş da denir) başına topladığı çeteleri bu dağlardan yöneterek dünyanın en büyük imparatorluklarından birini kurmuştu; şimdi ise son Kisra aynı dağlarda son günlerini yaşıyordu.

III. Yezdicerd, Fars'tan Kirman'a oradan da Horasan'a, Merv'e sığındı. Medain'den kaçan değersiz bir sürü adam ona arkadaşlık ediyor ve hâlâ eski görkemli devirde imişler gibi altınlar, sırmalar içinde görünüyorlardı. Yezdicerd, Merv'e vardığı zaman yandaşlarından 4.000 kişi de beraberindeydi. Bunlar aşçılar, hizmetçiler ve cariyelerden ibaretti. Yezdicerd, Merv'de bir ateşgede yaptırmaya başlayarak henüz akınlara uğramamış ülkeler halklarına mektuplar yazıp onları İran topraklarının geri kalmış kısımlarını karış karış savunmaya çağırdı. Nihavend savaşından kurtulabilenler İran'ın en önemli kentlerinden biri olan İsfahan'a sığınmışlardı; ancak burası da Müslümanların akınlarına karşı koyamadı teslim oldu. Müslümanlar İsfahan'dan sonra İstahr'a (Persepolis) saldırdılar. İstahr, İran gururunu tahrik eden bir yer olduğundan, burada Şahrah kumandasında 120.000 asker toplanmıştı. İstahr'ı savunma yolundaki çabalar da boşuna oldu ve sonunda İstahr vergi ödemeyi kabul etti. Müslümanlar Horasan'a ulaştılar, oralara da yer yer akınlar ettiler. Yezdicerd Ceyhun Irmağı'nı ve onun ötesindeki çölleri aşip kuzeye doğru çekildi ve 651 yılında 31 yaşındayken kendisini izleyenler tarafından öldürüldü, böylece Sasani saltanatı sona ermiş, bütün İran, İslam egemenliği altına girmiş oluyordu¹.

Bu arada Rey halkı Müslümanlarla yapmış olduğu barış koşullarına uymamış olduklarından Sa'd bin Ebu Vakkas emrine verilen bir kuvvet Rey'de başarılar elde etmiş ve barışı

1 Onun sığındığı bir değirmende, değirmenci tarafından öldürüldüğü rivayeti de vardır.

yeniden sağlamıştı. Aynı yıllarda Azerbaycan ahalisi barışı bozmuş olduğundan Kûfe Valisi Velid bin Ukbe bunlara karşı hareket ederek, onları barış hükümlerine uymaya zorlamıştı. Daha sonra Selman bin Rebia'yı Hazreti Osman Ermenistan'a göndermiş, o da bu havalide disiplini sağlamıştır. Böylece Hazreti Ömer zamanındaki fetihlere daha birçok yenileri eklenmiş, İslam bayrakları Kâbil'e kadar ulaşmıştı.

Afrika'da Savaşlar

Hazreti Osman devrinde Afrika'daki başarıların bir kısmı, eski fetholunmuş ülkelerde baş gösteren ayaklanmaların bastırılması, bir kısmı da yeni fetihler biçiminde görülmektedir. Hicret'in 25. yılında Bizans imparatorunun emriyle Manuel adındaki bir kumandanın yönettiği bir ordu İskenderiye'den de yardımlar alarak isyan etmişti. Amr ibnü'l Âs bu ayaklanmayı bastırıp Manuel'i savaş meydanında katletmeyi başarmıştı. Bu sırada İskenderiye'de ve dolaylarında oturdukları halde ayaklanmaya katılmamış olan, ama asiler tarafından malları yağma edilmiş bulunan yerli halk, Amr ibnü'l Âs'a baş vurarak mallarının geri verilmesini dilediler. Yapılan soruşturmadan sonra Amr ibnü'l Âs onların zararlarını ödetti².

Hazreti Osman, Mekke fethinden sonra Hazreti Muhammed'in öldürtmek istediği, fakat sonradan bağışladığı³ Abdullah bin Sa'd'ı (bin Ebu Serh) Mısır valiliğine tayin etmişti (muhtemelen 646 M.). Abdullah 40.000 mücahit ile Afrika'nın fethine başladı. Mısır'dan kalkıp Libya çölünü büyük zahmetler, meşakkatler sonunda aştı ve Trablus surları önünde mevziye girdi. Bizanslıların Kuzey Afrika valisi Gregorius 120.000 askerle Trablus'u korumaya koştu. Abdullah bin Ebu Serh kuşatmayı bırakıp Gregorius'un üzerine yürüdü; onu İslam'ı kabule, yoksa cizye vermeye çağırdı. Abdullah'ın önerileri nefretle reddolduğundan iki ordu Trablus'un

² Clément Huart, *Histoire des Arabes*, c. I., s. 238.

³ Abdullah bin Sa'd önce vahiy kâtibiyken sonradan irtidat etmiş, hatta ayetlerden birkaçını kendi istediği biçimde okumuş olduğundan Hazreti Peygamber'in nefretini üzerine çekmişti. Bir rivayete göre (Ve men ezlemu mi men iftera...) ayeti de bunun üzerine gelmiştir. Daha başka rivayetler ise bu ayetin yalancı peygamber Müseylime için indiği yolundadır. Bkz. Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, s. 114.

duvarları önünde şiddetli bir savaşa tutuştu. Müslümanlar, şereflerini korumak için canla başla savaşıyorlardı. Kuzey Afrika'nın geleceğini tayin edecek olan bu savaşı kazanmak için Gregorius'un kendisine arkadaşlık eden ve güzelliği derecesinde de cesur olan kızı, askerleri yüreklendirmekteydi. Her gün şafakla savaşa başlanıyor, günün en kızgın saatlerinde iki tarafın ordusu çadırlarına çekiliyorlardı.

Uzayıp giden savaşın bitmesini isteyen Gregorius, bir gün Abdullah bin Ebu Serh'i öldürecek askere 100.000 altın ile kızını vereceğini vaat etti. Haber İslam ordusunda da duyuldu. Küçük bir birliğin başında bulunan Abdullah bin Zübeyr, Abdullah bin Ebu Serh'e: "Sen de. Gregorius'un başını getirene 100.000 altın ve onun güzel kızını vereceğini vaat et" dedi. Öneri kabul edildi; bunun üzerine, Abdullah bin Ebu Serh ancak düşmanı durduracak bir kuvvetle savaşa girip, sıcak saatlerde her iki taraf askerleri çadırlarına döndükleri sırada yeni taze bir kuvvetle düşman üzerine yürüdü. Bu savaşta Abdullah bin Zübeyr, Gregorius'u hedef tutarak üzerine atılmış ve onu öldürmüştü. Kızı babasının öcünü almak istemiş idiyse de Abdullah bin Zübeyr'e esir düşmüştü.

Savaş zaferle son bulmuş, herkes ganimetten hissesini almış. Ama vaat olunan büyük ödül Abdullah bin Zübeyr, bunun için savaşmadığını, Allah yolunda savaştığını ileri sürerek reddetmişti. Onu Halife Osman'a müjdeciler olarak yolladılar. Abdullah bin Zübeyr, Mescidi Nebevi'de cemaat önünde zaferi muştulamış, savaşın ayrıntılarını anlatmış, yalnız kendi kahramanlığını söz konusu etmemişti.

Abdullah bin Ebu Serh Afrika'da on beş ay kadar kaldıktan sonra Mısır'a dönmüş oradan Nübye'ye hareket ederek, bu ülkenin Hıristiyan hükümdarını da cizyeye bağlamıştı.

Müslümanların İlk Deniz Savaşları ve Akdeniz'de Fetihler

Hazreti Osman devrini, Hazreti Ömer devrinden ayıran en belli başlı nitelik, Hazreti Osman devrinde Müslümanların denizciliğe verdikleri önem, bunun sonucu olarak da kazanılan zaferlerdir.

Hazreti Ömer zamanında Amr ibnü'l Âs, Mısır valisiyken, Ömer'in Amr ibnü'l Âs'tan deniz yoluyla fetihler meselesini sorması üzerine, onun şu yolda cevap verdiği kaynaklarda yer almıştır: “Birtakım büyük tekneler ki, içinde küçük adamlar var, sular sakinken, bunların kalpleri endişe ile titrer, sular kabarcına akılları oynar. Denizde insanın yakini (bir konuda derin bilgi) azalır, kuşkusu çoğalır. Tekneler eğilirse batar, kurtulursa talihli sayılır” Hazreti Ömer bu mektubu okuduktan sonra, bunca tehlikeli ve korkulu bir işe girmek istememiş ve Muaviye'nin Kıbrıs'ı fetih için istediği izni vermemiştir. Esasen bu sırada Bizans imparatoru Müslümanlarla dostluk kurma yolunda harekete geçmişti⁴.

Hazreti Osman hilafet makamına geçince, Muaviye ona başvurarak Suriye'de egemenliği savunabilmek amacıyla mutlaka bir donanmaya ihtiyaç olduğunu bildirip, bunun yapımı için kendisinin iznini istemiştir. Hazreti Osman bu izni verir vermez Muaviye donanmayı yaptırıp Kıbrıs'a bir sefer açtı. Muaviye bu sefer için gereken askerleri halifenin emrine uyarak yalnız gönüllüler arasından seçmiştir⁵.

Kıbrıs'ın fethi: 649'da Abdullah bin Kays'ın kumandasında İslam denizcileri Suriye'den Kıbrıs'ı fethetmek üzere denize açılmışlardı. Öte yandan, Mısır valisi Abdullah bin Ebu Serh, Mısır'dan Kıbrıs'a doğru denizden ilerlemiş ve bu iki kuvvetin birleşmesiyle ada çokça direnme göstermeden İslamların eline düşmüştür. Barış koşulları arasında, yılda 7.000 dinar ödemek, Bizans'tan deniz yoluyla gelecek tehlikeleri Müslümanlara haber vermek, Bizans'a verdikleri vergiyi gene eskisi gibi ödemeye devam etmek vardı. Bu son koşulu Kıbrıslılar istemişlerdi⁶.

Zatüssavari deniz savaşı: İslamların denizaşırı ülkelerde de egemenlik kurmaya başladıklarını gören Bizans

4 Hatta Hazreti Ömer'in eşi ve Hazreti Ali'nin kızı Ümmü Gülsüm, Bizans imparatoriçesine bazı kokular ile kadın eşyaları hediye etmişti. İmparatoriçe de karşılık olarak değerli bir gerdanlık yollamıştı. Ama hediyeleri getiren, devletin postacısı olduğu için Hazreti Ömer bu hediyeleri beytülmalaya yollamıştı.

5 Belazuri *Fütuhü'l-Buldân*, Z. K. Ugan çevirisi, c. I, s. 245.

6 Belazuri, a.g.e., c. I, s. 247.

İmparatoru Konstans (641-668)⁷ haklı bir korkuya kapıldı ve Afrika'daki Bizans topraklarına girmiş olan Müslümanları önce bu topraklardan çıkarmak için bir donanma hazırladı. İmparator emrindeki 500 parça gemi ile savaşı yönetiyordu. Bizans donanmasının yelken direkleri bir ormanı andırdığı için bu savaşa Zatüssavari adı verilmiştir. H. 31'de (M. 651-652) Likya kıyılarında Bizans gemileri görüldüğü zaman deniz çok sertti, Müslümanlar ve Bizanslılar soğukkanlılıklarını muhafaza ederek gemilerini kıyıya yanaştırdılar. O geceyi Müslümanlar Kuran okuyarak, namaz kılarak, Hristiyanlar ise çan çalarak, haç çıkartarak geçirdiler. Ertesi gün gemiler birbirine yaklaştırılıp savaşa başlandı. Müslümanların bu savaşta gösterdikleri çabayı İbnü'l-Esir, başka bir savaşta göstermemiş olduklarını ileri sürmektedir. Savaş Bizanslıların yenilgisiyle bitmiş, İmparator Konstans yaralanarak Sicilya'ya kaçmış, askerleri perişan olmuş, donanması yok edilmişti.

Rodos'un fethi: Bu büyük zaferden sonra Müslümanlar her tarafta serbestçe harekete başladılar. Girit ve Malta adalarına karşı birçok akınlarda bulundular. Bu arada Cünâde bin Ebu Ümeyye, Rodos'a gönderildi (653)⁸. O, Rodos Adası'nı fethedip dünyanın 7 harikasından biri olan tunç heykeli ganimet malları arasına kattı. Rodoslular tarafından yapılan ve MÖ 225 sıralarındaki depremde parçalanıp devrilen bu heykel limana giriş noktasında bulunmaktaydı. Müslümanlar onu bir Yahudi tüccara sattılar⁹.

İslam donanmasının İstanbul üzerine gidişi: Müslümanlar Rodos'un fethinden sonra İstanbul'u da fethetmek için Anadolu kıyılarında yol alıp Çanakkale Boğazı'nı geçerek Kadıköy'e kadar ilerledilerse de şiddetli bir fırtına sebebiyle başarı elde edemediler. Bununla birlikte Hazreti Osman devri

7 Cevdet Paşa dahil (bkz. *Kıyas-i Enbiyâ*, c. VI. s. 647) birçok İslam tarihçisinin eserlerinde bu ad Konstantin olarak gösterilmişse de, Konstans'ın babası ve Herakleios'un oğlu olan III. Konstantin 641 yılında şubattan hazirana kadar ancak 4 ay hüküm sürmüştür.

8 Kimi kaynaklar Rodos'un 672-673'te Müslümanlar eline geçtiğini yazmakta iseler de (bkz. Caetani, *Chronographia İslamica*, yıl 52-53, 60) *Ebu'l Ferec Tarihi*'nde (c. 1, s. 181), bu yıl 654 olarak gösterilmiştir.

9 *Ebu'l Ferec Tarihi* c. I, s. 181.

gene de deniz savaşları bakımından şerefle dolu yeni sayfaların yazılmasına vesile oldu.

Kuran'ın Resmi Şeklini Alması

Kuran ilk kez Hazreti Ebu Bekir tarafından mushaf haline getirilmiştir, diye bilinmektedir. Ama şüphe edilmemeli ki, daha Hazreti Peygamber zamanında, belki bugün elimizde olduğu gibi tam değilse de, onun bazı bölümleri mushaf halinde uzak bölgelerde elden ele dolaşmaktaydı. Bunun bir kanıtını bize, ana kaynaklardan biri olan Taberi vermektedir (Bkz. Kadir Z. Ogan çevirisi, c. II, s. 872, I. baskı). Kuran, Hazreti Muhammed zamanında belleği kuvvetli kişilerce ezberlenmişti. Hazreti Ebu Bekir'in çabalarıyla mushaf haline getirilmiş olan Kuran Peygamber tarafından ezberletilen, düzenlenen Kuran'ın aynıydı. Bu nüsha, Hazreti Ebu Bekir'in hayatı boyunca kendi yanında kalmış, ölümü üzerine Hazreti Ömer'e geçmişti. Ömer'den sonra bu nüsha Ömer'in kızı Hafsa'ya emanet bırakılmış, böylece Hazreti Osman zamanına kadar ulaşmıştı. Hazreti Osman zamanına gelinceye kadar gerektikçe bu nüshadan kopyalar çıkarılmış olması muhtemeldir. Hazreti Osman önem verdiği bazı olaylardan dolayı Kuranı Kerimi kopya ettirip kontrol ettirdikten sonra her yana göndertmiş, özel olarak yazılmış nüshaların ortadan kaldırılmasını (yakılmasını) emretmiştir¹⁰. Halife Osman'a bu fikri verenin Huzeyfe bin Yeman olduğu Enes bin Malik tarafından rivayet edilmiştir. Güya H. 25'te (M. 645-646) Kûfeli askerler Azerbaycan'a sefere çıktıkları sırada Huzeyfe de yardımcı kuvvetlerin başında bunlarla birlikte bulunmaktaydı. Şam'dan gelen ordularla Irak birlikleri birleştikleri zaman bu her iki taraf Kuran'ı kendine göre okumaya ve karşı tarafın okuyuşunun doğru olmadığını iddiaya koyuldular. Huzeyfe işte bu anlaşmazlığın İslamiyet için ileride bir tehlike yaratacağından korkup İslam ümmetini hep aynı şekilde Kuran okumaya yöneltecek bir çare aradı. Hazreti Osman'a durumu söyledi, Hazreti Osman, Hazreti Ali başta olmak üzere

10 *Sadrü'l-İslam*, Ö. R. Doğrul çevirisi, c. X, s. 252-253; Clément Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 245.

ashabın (Peygamber'in arkadaşları) büyüklerini davet ederek, onların düşüncelerini öğrendi, sonra Hazreti Ömer'in kızı, Peygamber'in dul eşi Hafsa'ya haber gönderip yanındaki Kuran nüshasını emanet olarak kendisine yollamasını rica etti ve Zeyd bin Sabit, Abdullah bin Zübeyr, Said ibnül-Âs, Abdurrahman bin Hâris, Hâris bin Hişam gibi ahabın en ünlü kişilerinden kurduğu bir komisyonu Kuran'ın dikkatli ve emin bir şekilde kopya edilmesine memur etti; fakat Medineli olan Zeyd ile bir anlaşmazlığa düşerlerse Kuran'ı Kureyş lehçesine sadık kalarak kopya etmelerini emretti. Verilen emre uyularak Kuran Kureyş Arapçası ile yazıldı. Bununla birlikte Kuran'ı okuyan yabancıların bazı kelimeleri Kureyş Arapçası ile telaffuz edememeleri karşısında Hazreti Muhammed'in bunlara hoşgörüyü muamele ettiği söylenir. Söz konusu ettiğimiz bu lehçe farkı Kuran'ın manasında hiçbir değişikliğe meydan vermemekle beraber fonetik yönden ayrılığa neden olmaktaydı. Bir iki örnekle açıklamak gerekirse: Kureyş lehçesinde "hatta" dendiği halde, Huzeyl Arapları bunu "atta" diye okur ve söylerler: Kureyşliler "t"nin fethiyle "ta'lemûn" dedikleri halde, Esedli Araplar "t'nin kesri ile "ti'lemûn" okurlardı. Birinin "âsin" okuduğunu öteki "yâsin" okurdu.

Hazreti Peygamber'in bu hoşgörüsünün amacı, Müslümanlara kolaylık temin etmektir; çünkü türlü Arap kabileleri Kuran okumakta ve namaz kılmaktaydılar. Bunu zorlaştırmak İslam dininin yararına değil zararına olurdu¹¹.

Bir söylentiye göre Kuran'ı kopya edenlerin sayısı ona kadar yükselir. Ubey bin Kâ'b, Enes bin Malik, Abdullah bin Abbas bunların arasındadır. Ebu Bekir zamanında olsun, Ömer zamanında olsun Zeyd bu mutlu işe daima yardımcı olmuştur. Hazreti Osman ihtilaflı olan nüshaları toplatıp yaktırmak hususundaki isteğini belirttiği zaman, hiçbir

11 Bu konuyla ilgili hadisler Buhari'nin Sahih'inde ve Müslim'de, İbni Mesud, Ubey bin Kâ'b ve İbni Abbas gibi İslam'ın en yüksek hadis râvilerine dayanmaktadır. *Sadrü'l-İslam*, c. X, s. 246. Frants Buhl, *İslâm Ansiklopedisi* c. VI, 1012.; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbisiyâ*, c. VI, s. 634-636. Clément Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 245. Arapçada kıraat yerine harf kullanılıyor, harften murat olunan anlam ise diyalek yani lehçedir. Hadislerde Kuran yedi harf üzerine nazil olmuştur denilmektedir.

muhalefetle karşılaşmamıştır. Bugün en derin saygıyla muhafaza ettiğimiz ve okuduğumuz Kuran, Hazreti Osman'ın hazırlattığı Kuran'dır. İslam'ın en büyük hasımları da bunu kabul etmektedirler. Böylece Kuran'ın tam ve mükemmel doğruluk derecesi meydana çıkmış oluyor.

Kuran'ın nüshalarının doğruluğu ve değişikliğe uğratılmamış olduğu hususunda en titiz oryantalistlerden Nöldeke bile *Encyclopaedia Britannica*'da Muhammedilik hakkında yazdığı maddede bu yoldaki olumlu savunmalarını esirgememiştir. Yine Nöldeke bugün elimizde bulunan Halife Osman nüshalarının Ubey bin Kâ'b ile İbni Mesud nüshalarının aynı olduğu inancındadır. Bu iki sahabe'nin nüshaları ise Zeyd'in nüshasından kopya edilmiş olmalıdır. Ancak İbni Mesud kendi nüshasında Fatiha¹² ile Muavvazateyn'i bulundurmamakta, Ubey ise Kuran'a Hazreti Muhammed tarafından söylenilen fakat ayet olmayan iki dua eklemektedir. Bunlardan biri Müslümanların vitir namazlarında okudukları Kunut duası, öteki "Allahumme ihdena femen hediye" kelimeleriyle başlayan dualardır. Bunların Kuran'la bir alakası yoktur. Hazreti Muhammed bu duaları ashabına öğrettiğinden, o günden sonra sadece dua olarak okunması âdet halinde devam edegelmiştir.

Kuran Harfleri

Arabistan'ın güneyinde Yemen bölgesinde oturan Nebatlılar, İslam'dan önce yazı yazmayı bilirlerdi. Hicaz'da bulunan Mudar kabilesi ise göçebe bir yaşam sürdüğü için bu konuda geri kalmıştı. Bununla birlikte İslamiyet'in doğuşundan az önce Hicaz Arapları ticaret amacıyla gittikleri Irak ve Şam yörelerinden yazıyı öğrenmişler ve Arapça konuşan bölgelerde, dinsel ve ulusal hareketin merkezleri olan Mekke ve Medine'de kullanmışlardır. Bunlardan kimisi Nebatlıların sonradan nesih denilen yazısını, Irak'a gidenler ise kûfi denilen köşeli harfleri kullanmışlardı. Bunun en eski iki örneği miladi 512 ile 568 yıllarına aittir. Kûfi yazının ilk biçimi olan santranci, nasıl Süryanilerce İncil'in yazılmasında uzun süre

12 Oysa Hicr Suresi 87. ayetle Fatiha Suresi'nin önemi Kuran'da belirtilmiştir.

kullanılmış ise aynı kökten gelmiş olan kûfi yazı da Kuranı Kerim'in ve başka dinsel kitapların yazılmasında seçkin bir yer tutmuştur. Nebatlılardan alınan ve sonradan adına nesih yazısı denilen yazı ise, önceleri resmi olmayan, ticari ve özel haberleşmelerde kullanılmaktaydı. Hicretin 328 yılında ölen İbni Mukla nesih yazısını mushafları yazacak biçimde güzelleştirdi. Sonraki yüzyıllarda bu iki yazıdan, yani kûfi ve nesihden başka başka adlar altında Arap yazıları da türedi, en ünlüleri sülüs, ta'lik, reyhani'dir.

Ünlü tarihçi İbni Haldun *Mukaddime* adlı eserinde, Arap yazısının İslamiyet'in ilk günlerinde iyi ve güzel bir duruma gelememiş olduğunu, bunun da Arap kavminin göçebe ve ilkel bir hayat sürdüğü için, hüner ve sanattan uzak kalmasından ileri geldiğini yazar.

İslamiyet'in yayılmasıyla bu yazının da geniş alanlara yayılmış olduğunu söylemeye gerek yoktur. En eski örneklerini paralar, sınır taşları ve saray yazıtları üzerinde gördüğümüz Arap yazısının miladi VII. yüzyıla ait olan papirüs üzerindeki örnekleri Viyana Müzesi'ndedir.

İslamiyet'in başlangıcında Kuranı Kerim bilindiği üzere "kurra" denilen hafızların ezberinde olduğu için okunmasında bir anlaşmazlık çıkmazdı. Bu nedenle de H. I. yüzyıl ortalarında Kuran harfleri hem harekesiz, hem de noktasızdı. Yani o zamanki Kuran harfleri, Kuran yazısı bugün elimizde bulunan Kuran'ın yazısından çok farklıydı. Harfler köşeli ve uzun olduğu gibi, üzerinde ve altında sesli harf niteliğindeki işaretler, kimi harfleri birbirinden ayıran noktalar da yoktu. Bu yazıda okunuş okuyucuya bırakılmıştı. Başlangıçta bu durum anlamı pek etkilemiyordu. Ancak giderek farklı telaffuzlar alabildiğine bir başıboşluk içinde kendini göstermeye başladı kurra denilen hafızların azalmasıyla... O ölçüde ki kimi sözcüklerin yerlerine eşanlamda sözcükler ya da küçük açıklayıcı sözcükler konulmasından korkulmuyordu. Emevi halifelerinin bu konulara yeterince önem vermemiş olmaları, az ilgi göstermeleri de bu alandaki özgürlüğün gelişmesine vesile olmuştu. Bununla birlikte Arap yazısında birbirine benzeyen harfleri ayırt edecek

bir çare arandı ve Süryani yazısı örnek tutularak harflerin üstünde ve altında noktalara yer verildi.

Halife Abdülmelik'in valisi Haccac bin Yusuf, yalnız para ve ölçülere, vergi ve tarımın teşvikine ilişkin yasaları getirmekle kalmamış, nokta ve başka işaretlerin Kuranı Kerim'in metni üzerine, büyük dikkat harcanarak konulmasına ve yanlış okunmasının önüne geçilmesine de önayak olmuştur. Ancak H. II. yüzyılda bu noktaların kullanılmasına karşı çıkanlar da yok değildi. Sünni mezheplerden Maliki mezhebinin kurucusu olup M. VII. yüzyılda ölen Malik bin Enes bunlardan biriydi. Bununla birlikte kolay ve yanlışsız okuyabilme amacı bu çeşit tutuculukları, engelleri bir kenara itebilmiştir.

Görülüyor ki, doğru okunmasını sağlamak için olduğu halde, Kuran harflerinin işaretler ve noktalarla bezenmesine bile karşı çıkılmıştı. Şimdi ise o işaretlerin veya noktaların eksik olması durumunda Kuran'ın yayımlanmasına Mushafları İnceleme Kurulu izin vermemektedir.

Günlük yazışmalarda tenvin, yani işaretler pek değerli görülmediğinden ve Kuran yazısına konulan öteki işaretler gerekli olmadıkça, tereddüt uyanmadıkça kullanılmamıştır.

Özet olarak, yukarıdan beri açıkladığım hususlar göz önünde bulundurulursa görülecektir ki Kuranı Kerim'in yazılmış olduğu harfler İslam'dan çok önce Nebatlılar ve Süryanilerce, İslam'dan az önce de puta tapan Araplarca bilinmekte ve kullanılmaktaydı. Yani Araplar bu yazılarla Lat, Menat, Uzza ve Hübel gibi putlarını şiiirlerinde överlerdi İslam'dan az önce. Bundan başka Kuran harflerinin harf olarak, yazı biçimi olarak bir kutsallığı da yoktur. Yani kutsal olan Kuran'ın anlamıdır; çizgilerin meydana getirdiği biçimler değildir. O halde anlamı belirten çizgiler hangi biçimde olurlarsa olsunlar, onlara kutsallık tanımak, bir başka alfabeyi de "la dini" dinsiz, dine aykırı bulmak, ne din ne de bilim gerçekleriyle bağdaşır. Çünkü Kuranı Kerim yazılı sayfalar halinde değil vahiy yoluyla Hazreti Muhammed'e iletilmiştir:

Bu anlayış İmamı Azam Ebu Hanife tarafından ibadet dili üzerinde de geçerli görüldüğünden, Arap olmayanların

kendi dillerine yapılmış Kuran çevirileriyle namaz kılmaları olumlu karşılanmıştır. Gerçekten de “Şuara” suresinin 196., “Alâ” suresinin 18. ayetleri ve daha başka ayetler Kuranı Kerim’deki emirlerin daha önceki peygamberlere de vahyedilmiş kutsal kitaplarda yer almış bulunduğunu haber veriyor. Böyle olunca, bu tanrısal emirler, Hazreti Muhammed’den önce gelip geçmiş peygamberlere de hiç kuşkusuz kendi dillerinde vahyedilmişti (daha geniş bilgi için B. Hikmet Bayur, “Kuran Dili Üzerine Bir İnceleme”; *Belleten*, c. XXII. s. 88).

Büyük İslam düşünür ve bilgini Serahsi, *Mehsut* adlı yapıtının I. cilt 36. sayfasında bunu, yani Ebu Hanife’nin namazda “Kuran’ın Arapçadan başka bir dille okunmasını” caiz gördüğünü şu cümlelerle bildirmektedir: “İranlılar Selman’dan Kuran’ın birinci suresi olan Fatiha’yı Farsça yazıp kendilerine göndermesini istemişler. Selman bu süreyi Farsça yazıp onlara göndermiş; onlar da namazlarda Fatiha’yı Farsça okumuşlar”

Hazreti Osman Devrindeki Fitnenin Nedenleri

Hazreti Osman’ın altı yıl süren başarılarla ve şereflerle dolu devrini altı yıl da haksızlık, huzursuzluk ve kayırma devri izler. Bunun türlü nedenleri vardır:

İlkelerden Ayrılma

Hazreti Osman zamanındaki yeni kuşak, eski kuşak gibi züht ve takva sahibi değildi; ilkelere sıkı sıkıya bağlanmıyordu. Peygamber zamanındaki kuşaktan pek az insan kalmıştı. Onlar da çok yaşlı bulunmaları sebebiyle bir kısmı inzivayı (yalnızlık) seçmişlerdi.

Kureyşlilerin Soy Üstünlüğüne Bağlılıkları

Gene yeni kuşak, ümmetin başına geçecek şefin, ancak Kureyş’ten olabileceği inancını taşımaktaydılar. Gerçekten de Peygamber’in çağdaşları bu amaçla hareket etmişlerdi, ama asla bunu belli etmemişlerdi. Yeni kuşak Kureyş’in bütün öteki kabilelerden üstün olduğu iddiasını açıktan açığa savunmaktan çekinmiyordu. Kureyş kabilesi dışında kalanlar bu anlayışa karşıydılar. Ülkeler fethetmekte onların kılıçları parlamış, onların kanı dökülmüştü; Peygamber nasıl herkese

eşit muamele yaptıysa şimdi de aynı olmalıydı. Bu tür tartışmalar doğudan, batıya, tüm İslam topraklarında dalgalanan İslam bayrağını tehdit etmekteydi.

Mecusi ve Musevilerin Gizli Savaşimleri

Eski Mecusilerin amacı da yönetimi İranlıların eline geçirmekti. Musevilerinki ise doğrudan doğruya İslam'ı yıkmaktı. Bunun için birtakım dini mezhepler yaratmak ve İslam'ı içinden parçalamak gerekiyordu. Nitekim Yahudi dönmesi İbnü's-Sevda adıyla tanınmış olan Abdullah bin Sebe, İslam kabileleri arasında Basra'dan Şam'a kadar dolaşmış ve Sebeiye adlı bir mezhep kurmuş, Hazreti Ali yandaşlarını Hazreti Osman'a karşı kışkırtmıştır. (Bkz. Huart, a.g.e., c. I., s. 246-247) O, Hazreti İsa'nın yeniden dünyaya geleceğine nasıl inanılmakta ise, Hazreti Muhammed'in de aynı şekilde dünyaya geleceğine iman edilmesini, onun yokluğunda da hayattayken kendisine en çok yardım eden Hazreti Ali'nin hilafete geçmesi gerektiğini, Osman'ın haksız yere bu makamı elinde bulundurduğunu iddia etmekteydi. Bunun üzerine Basra'dan çıkarıldı; Kûfe'de de tutunamadı; Şam'da Ebu Zer ile Muaviye'nin arasını açmaya çalıştı. Orada da başarı sağlayamayınca Mısır'a gitti. Mısır valisi Abdullah bin Ebu Serh'in deniz seferleri müminlerce hoş karşılanmadığından A. bin Sebe'nin vaazları burada elverişli bir ortam buldu¹³.

Hazreti Osman'ın Yumuşak Huylu Olması

Hazreti Osman akrabalarını ve Emevi soyundan olanları valiliklere ve yüksek memurluklara kayırdığı ve ayrıca suçluları çabuk affettiği için devlet otoritesine büyük çapta zarar vermiş, özellikle bu husus onun aleyhine çalışanları çoğaltmıştı. Örneğin: Hazreti Osman, Hazreti Ömer'in tayin ettiği bazı valileri değiştirip yerlerine akrabasından, ehliyet ve iktidardan mahrum birtakım kimseleri getirdi; Mısır fatihi Amr ibnü'l Âs'ı Mısır'da refahı artırdığı halde, devletin gelirlerini artırmamış olmakla suçlayarak azledip yerine Abdullah bin

13 İlk Şii mezhebi böylece Mısır'da ortaya çıktı ve pek çok yandaş buldu (bkz. Clément Huart, *Histoire des Arabes*, c. I. s. 248; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, c. VI., s. 657).

Ebu Serh'i tayin etti. Bu kişi bir ara Hazreti Peygamber zamanında dinden dönmüş ve bu sebeple de onun tarafından idamı emredilmiş olduğu halde, sonradan affedilmişti. Bu durum Peygamber soyundan gelenlerin Halife Osman'a gücenmelerine neden oldu. Mugire bin Şube ile Sa'd bin Ebu Vakkas'ın asıl nedeni ise beytûlmaldan bir miktar para aldıkları iddiasıydı.

Buna karşılık Hazreti Osman'ın yakınlarından olan Muaviye ile Abdullah bin Ebu Serh eyaletlerinde adeta birer bağımsız hükümdar gibiydiler.

Emevilerin savaşlar sonunda ummadıkları zenginliklere sahip olmaları bundan da pek çok gurur duymaları ve Kureyş'ten olmayanları aşağı görmeleri, İslam'ın unutturduğu eski kabilecilik duygularını yeniden alevlendirdi. Bunlara eklenen Ammar bin Yâsir gibi seçkin bir sahabenin mescitte bayıltılıncaya kadar dövülmesi, bir Kureyşli gelirken "Savulun yoldan" diye bağırılması, Medine etrafındaki genel otlakların Hazreti Osman tarafından yalnız miri hayvanlara ayrılması ve bunun gibi daha pek çok sebep, Hazreti Osman'a karşı duyulan saygı ve bağlılığı iyice gevşetmişti.

Hazreti Osman'ın Şehit Edilmesi

Hazreti Osman'ın düşmanları sırasına girenlerden bir grup da İbni Mesud'un gözden düşmesine kızmış olanlar ile Kuran'ın eski nüshalarının yakılıp resmi nüshalarının çoğaltılmasına tahammül edemeyenlerdi¹⁴. İbni Mesud, Hazreti Osman'ın Kûfe'ye yolladığı resmi nüshayı okumayı reddedip kendi nüshasını okumakta ısrar etmiş; bu husus onun yaşadığı müddetçe kendi yandaşlarınca da izlenmişti. Esasen kutsal metnin okuyucu ve tefsir edicileri, yani kurra, resmi nüshaların eyaletlere dağıtılmasından hoşnut kalmamışlardı; çünkü böylece kurra kitleler üzerindeki etkinliklerini yitirmişler,

14 Çünkü Kûfeliler Abdullah bin Mesud'dan, Basralılar Ebu Musa el Eş'ari'den, Şam halkı Ubey bin Kâ'b'dan, Humuslular ise Mikdad bin Esved'den öğrendikleri üzere Kuran okumaktaydılar. Bu durum her biri kendi okuyuşunun doğruluğunu iddia edenler arasında huzursuzluk yaratmıştı (bkz. Cevdet Paşa, *Kıssas-i Enbiyâ*, c. VI., s. 634).

halife ise kutsal metnin tek koruyucusu olarak meydana çıkıp hükümet birliğini kurmuştu.

Hazreti Osman yeğeni Mervan'a Afrika'dan gelen ganimet mallarının önemli bir bölümünü bağışladı. Cuma günü sela verme âdetini çıkardı, Mina'da sünnetin hilafına namazı dört rekât kıldı ve Hazreti Peygamber'in mührünü kuyuya düşürdü diye de müminlerin sitemleriyle karşılaştı¹⁵.

Hazreti Osman devrini bir çıkmaza sürükleyen olaylardan biri, Kûfe'de baş gösterdi; şöyle ki: Kûfe Valisi Said ibnü'l-Âs Ebu bir gece Kûfeli emirleri davet ettiği bir toplantıda "Irak Kureyş'in bir bahçesidir" gibi bir söz sarf edince, orada bulunan Eşter en-Nehai bu söze karşı gelmiş, "Irak'ı biz kılıçlarımızla fethettik" diye cevap vermişti. Valinin zabıta memuru, valiyi koruyucu yolda şiddet gösterdiyse de Eşter ve arkadaşları onu bayıltıncaya kadar dövdüler. Vali ile bu ileri gelenlerin arası artık açılmış, şiddetli tenkitler başlamış olduğundan, Said durumu halifeye bildirip bunların Kûfe'den sürülmesini rica etmişti. Halifenin verdiği izin üzerine kendine taraftar olmayanları topluca Şam'a, Muaviye'ye ıslah etmesi dileğiyle yolladı. Muaviye, içlerinde Sabit bin Kays, Sa'sa'a ve Urve bulunan kişileri uzun tartışmalardan sonra, mantıkla ıslah edemeyeceğini anlayıp Şam'dan uzaklaştırdı¹⁶.

Kûfeliler bu sefer Halid bin Velid'in oğlu Humus Valisi Abdurrahman'ın yanına gönderildiler. Abdurrahman bunları tehditle biraz sindirdi ise de kamuoyunda ayaklanma istekleri artık açıkça görülüyordu. Hazreti Osman, Arapların şeflerinden, çoğu Kureyşli olan kişileri davet edip ne yapmak gerektiğini onlarla görüştü. Bu sırada Kûfe'den Emevi şeflerin uzaklaştığını gören Hazreti Osman'ın muhaliflerinden Yezid bin Kays, Hazreti Osman'ı hilafetten indirmek maksadıyla harekete geçti. Abdullah bin Sebe'yle mektuplaşanlar ona katıldılar. Eşter'in de kıskırtmasıyla ayaklananların sözle yola gelmeleri artık imkân sınırlarını aşmıştı. Valiyi Kûfe'ye

15 Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, c. VI, s. 685.

16 Clément Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 248; Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ*, c. VI, s. 659.

sokmadılar, durumu haber alan Hazreti Osman Kûfelilerin isteğine uyarak Ebu Musa el Eş'ari'yi Kûfe valiliğine tayin etti. Böylece Iraklıların ayaklanması önlenmiş oldu. Ama öteki eyaletler ihtilale hazırlanmışlardı. Medine'dekilerin de çağır-maları üzerine Mısırlılardan bazıları Medine'ye gelip valile-ri Abdullah bin Sa'd bin Ebu Serh'ten şikâyetle bulundular. Hazreti Osman valiye bir tehdit mektubu gönderdi. Abdullah bin Ebu Serh ise bundan hiddetlenip şikâyetçilerden birini döverek öldürdü. Bu olay mevcut heyecan ateşini bir miktar daha körükledi. Mısır'da, Kûfe ve Basra gibi şehirlerde ayak-lananlardan 700-800 kişi birleşerek güya Kâbe'yi ziyaret ede-cekmiş gibi H. 35'te (M. 655-656) yola girip Medine üzerine yürüdüler. Kinane bin Bişr gibi kabile şefleri, Eşter en-Nehai gibi ünlü kişiler de bunların aralarında idi. Medine'ye ilk ula-şanlar Mısırlılar oldu. Basralılar Talha'ya, Kûfeliler Zübeyr'e, Mısırlılar Hazreti Ali'ye eğilimli oldukları halde, hepsi de Hazreti Osman'ın hallini istemekte idiler. Bunlar Medine'ye üç konak uzaklıkta durdular. Medine'de kendilerine karşı as-ker toplandığı haberini işitmişlerdi. Aralarından iki elçi seçip Medine'ye yolladılar. Bunlar, Ali, Talha, Zübeyr ve Hazreti Ayşe ile görüştüler. Hazreti Ali ayaklananların barış yoluyla da olsa Medine'ye girmelerine izin vermedi; hatta bunlara karşı silahlı kuvvetler topladı. Mısırlılar Hazreti Ali'yle görüşüp halife sıfatıyla kendisine biat etmek istedikleri zaman da Hazreti Ali onların askerlerinin melun olduğuna dair hadisi şerif bulunduğunu söyledi. Bu arada Basralılar Talha'ya, Kûfe temsilcileri de Zübeyr'e biat etmek istemiş, ama Hazreti Ali gibi bunlar da önerileri reddetmişlerdi. Her üç birlik uzak-larda birleşip anlaştıktan sonra "silahlara davranmayanlara aman" diye bağırarak tellallar çıkartarak Medine üzerine yürü-düler. Herkes evine çekildi.

Bu sırada dünyanın o dönem için hiç kuşkusuz en kud-retli devletine hükmeden Hazreti Osman hükümet merke-zinde, dayanacağı küçük bir kuvvete bile sahip olmadığı için Dâr'da (ev) kuşatıldı ve doğudan, batıdan gelen bu çetelerle görüşmelere katlanmak zorunda kaldı. Bu arada Talha bin

Ubeydullah (cennetle müjdelenmiş olanlardandır) Hazreti Osman'la şiddetli tartışmalara girmiş ve müminlerin anası Hazreti Ayşe de Mısır Valisi Abdullah bin Ebu Serh'in azli-ni istemiş "Sen çekimser davranmışsın, halbuki o bunlardan birini öldürmüş, sen de kendi memurundan onların hakkını al" diye haber yollamıştı. Hazreti Ali de sürekli olarak halife-yi uyarmaya çalışmıştı; ama Hazreti Osman'ın aldığı iyi kararları yeğeni ve kâtibi Mervan her zaman tersine çevirmekte başarılı idi.

Hazreti Osman 30 gün kadar Medine mescidinde imamete devam etmiş ve isyancılar da onun arkasında namaz kılmış-lardı; yalnız hac zamanı geldiğinde kendi yerine hac emiri olarak Abdullah bin Abbas'ı tayin etmek zorunda kalmıştır. Eski sahabeden ve Hazreti Osman'dan yana olanlardan bir-çoklarının Medinelilerin yardımına hazırlandıklarını duyan Mısırlılar ve Iraklılar bir an önce sonuca varabilmek amacı-y-la daha sıkı bir kuşatma tedbiri almaya ve Hazreti Osman'ın halline karar verdiler. Medine halkı da artık camiye gitmek-ten vazgeçti; evlerinde, dışarda silahlı bir halde bulunmaya özen gösterdi. Bu gergin havayı sürdürmenin doğuracağı kötü sonuçlardan Müslümanları korumak amacıyla Hazreti Ali, aralarında cennetle müjdelenmiş olanların da bulundu-ğu muhacirin ve ensardan 30 kişiyle birlikte, anlaşmak üzere isyancıların yanına gitti. Ayaklananların Hazreti Osman hak-kındaki sözleri son derece sert oldu. Ama onların hemen he-men bütün istekleri kabul edildi; zalimlerin cezalandırılacak-ları, daha önce alınmış sert tedbirlerin kaldırılacağı, valilerin değiştirileceği kendilerine vaat edildi. Halifenin barışsever tutumu karşısında Mısırlılar silahlarını bıraktılar ve memle-ketlerine doğru yola girdiler. Abdullah bin Ebu Serh azledildi, yerine Ebu Bekir'in oğlu Muhammed vali olarak Mısır'a yol-landı. Yolda El Ariş konak yerinde durumu şüphe uyandıran bir siyah köle yakalanıp sorguya çekildi. Üzeri aranıp kuru bir mataranın içine saklanmış, halifenin mührüyle de mü-hürlenmiş bir mektup bulundu, bunda "Muhammed bin Ebu Bekir ve yanındakiler Mısır'a gelince onları idam etmek için

imkân ara, ellerindeki fermanı yok et ve yeni bir emir gelinceye kadar eski vazifende kal” deniliyordu. Muhammed bin Ebu Bekir bu mektubu yanındakilerin mühürleriyle de mühürlettikten sonra içlerinden birine emanet etti¹⁷.

Mısırlılar hışımla ve öç alma kararıyla geri, Medine’ye, döndüler. Hazreti Osman’a kefil olup başkaldıranlara teminat veren Hazreti Ali derin bir utanç içinde kaldı. Medine’de artık Hazreti Osman’ı koruyacak kimse kalmamıştı. Kûfeliler, Basralılar bu olayı daha yoldayken duyup geri dönmüşlerdi. Hazreti Osman mührün ve kölenin kendisine ait olduğunu, fakat böyle bir mektup yazmadığını yeminle belirtti. Ayaklananlar, hatta Medine’deki Beni Ümeyye yeğeni Mervan’ın cezalandırılmasını ondan istediler. Hazreti Osman buna yanaşmadı. O zaman Medineliler “Mademki senin isteklerinin tersine böyle işler yapılabilir, o halde sen hükümdar değilsin, istifa et” dediler. Hazreti Osman, “Tanrı’nın kendisine uygun gördüğü iktidar giysisini bırakmayacağını” söylemek suretiyle istifa teklifini gururla reddetti.

İşte bundan sonra onu çok sıkı bir şekilde evinde (Dar) kuşattılar; öyle ki oraya gerekli suyun taşınmasına bile izin verilmedi. Hazreti Ali oğullarını onun kapısını korusunlar diye nöbete soktu.

Ebu Hüreyre gibi sahabeler yatıştırıcı, arabulucu olarak çaba gösterdiler ama, yararı olmadı. Bu heyecanlı kalabalığın ortasında Hazreti Osman odasına çekilmiş sessizce Kuran okumaya dalmıştı. Yanında sadece eşi Naile vardı.

Daha çok zaman yitirmenin doğru olmayacağını hesaplayan Muhammed bin Ebu Bekir¹⁸ ve yanına aldığı birkaç kişi H. 35 yılının son günlerinde (M. 656 Haziran) Hazreti Osman’ın evine bitişik bir evden duvarı aşarak onun odasına girdiler ve onu şehit ettiler¹⁹. Engel olmak için gayret eden

17 Mesudi, *Mürucü’z-Zeheb*, c. VI, s. 278’de yazının Mervan’a ait olduğunu onlar tanıdılar, denmektedir.

18 Muaviye Suriye’den bir yardımcı kuvvet göndermekteydi. Mesudi, *Mürucü’z-Zeheb*, c. IV, s. 279; *Sadri’l-İslam*, c. X, s. 308.

19 Bu sırada Hazreti Osman’ın sakalına yapışan Muhammed bin Ebu Bekir’e Hazreti Osman “Baban bu halini görseydi acaba ne derdi” deyince Muhammed utanıp dışarı çıkmıştı. Bk. Mesudi, a.g.e., c. IV, s. 280.

Naile'nin parmakları kesildi. İçeri girenler Muhammed bin Ebu Bekir'den başka, kesin olmamakla birlikte, Kuteyre, Sudan bin Hamran²⁰, Kinane bin Bişr ve Gâfiki idiler. Hazreti Osman'ın kanı Kuranı Kerim üzerine aktıktan sonra "fitne kapısı artık açılmış değil, bundan böyle kapanmamak üzere kırılmıştır."

Ayaklananlar içeriye girdiler, eşyaları yağma ettiler. Hazreti Osman'ın naaşı hemen o gün kaldırılamadı; üç gün ortada kaldı. Naile'nin ısrarlı ricaları sonunda iki yakın arkadaşı onu hazırlamak için, Hazreti Ali'den izin aldılar. Cenazeyi taşlamak için yollara toplanmış bulunan halk da Hazreti Ali'nin emriyle dağıtıldı, ama Hazreti Osman ancak geceleyin Medine'de Baki adlı mezarlığın yakınlarında duvarla çevrili bir yere defnedildi²¹.

Hazreti Osman'ın katli, İslam tarihinde hemen hiçbir olayın yaratamadığı sonuçlar doğurdu. Artık bundan sonra din devletinde iktidarın kimin hakkı olduğu sorunu kılıçla hallolundu.

Başındaki imamla temsil edilen ümmetin iğreti birliği ancak zorla korunabildi. Gerçekte ise cemaat çözüldü ve her zaman siyasi bakımdan tutunmaya çalışan ve kendi imamları için, resmen hüküm süren halifeye karşı silaha davranan bir takım partilere bölündü. Bu yüzden iç savaşa fitne denildi. Bu durum gerçek dindarlar için çok üzücüydü. Bunlar bir şeye karışmayacak olsalar İslam'ın hak yolundan gitme emrine uymamış olacaklar, bir yanı tuttukları takdirde ise müminlerin ancak kâfirlere karşı savaşabilecekleri ve birbirlerinin kanını dökmemeleri gerektiği yolundaki temel ilkeye aykırı hareket etmiş olacaklardı.

20 Mesudi bu adı Sa'd bin Humran olarak yazmaktadır bkz. c. IV., s. 282.

21 İbni Hacer, *İsâbe*, c. III, s. 456; Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. III, s. 363; Cevdet Paşa, a.g.e., c. VI, s. 688; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 23. Onu bazı kişiler Bakı' denilen Müslüman mezarlığına defnetmeye bırakmadılar. Bakı'nın hemen yanında "bir Yahudi mezarlığı vardı, oraya gömdüler. Daha sonra I. Muaviye zamanında bu duvarlar yıkıldı ve Müslüman mezarlığı ile Yahudi mezarlığı birleştirildi; Osman'ın bulunduğu tarafa Ümeyyegoğulları Mezarlığı denildi. Bkz. Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, c. III, s. 616.

HAZRETİ ALİ'NİN HALİFELİĞİ VE SİYASİ PARTİLERİN DOĞMASI

Müşriklik çağındaki soyadı Abdümenaf, İslamiyet'i kabul ettikten sonra Ebu Talib'le değiştirilmiş olan Hazreti Ali (598-661) Hazreti Peygamber'in amcasının oğlu ve damadıydı. Doğduğu sıralarda Mekke'de hüküm süren kılıktan ötürü Hazreti Muhammed onun bakımını üzerine almıştı. Koruyucusunun kendine Ebu Turab sanını taktığı Ali'nin Müslüman oluşu Hazreti Ebubekir ve Hazreti Hatice ile aynı zamana rastlamaktadır (Bkz. İbni Hanbel, Müsned, c. I, s. 159; Mesudi, *Tenbih*, De Goeje basımı, s. 231).

Hazreti Ali, Hazreti Osman'ın şehit edilmesinden sonra hilafet makamını işgal etmeyi alçakgönüllükle reddetti. Ama beş gün sonra (24 Haziran 656) Mescidi Nebvi'de ona biat edildi. Biat merasimi için minbere ilk çıkan halife Hazreti Ali olmuştur. Hazreti Ali'nin hilafet makamına geçmesi önce herkesçe doğal karşılandı. Hazreti Peygamber'in soyundandı, ona en yakın insandı ve cennetle muştulanmıştı. Daha Hazreti Osman'ın evinin kuşatılması (Yevmü'd-Dâr) sırasında imamlık görevini üzerine almış ve hac emirini atamıştı. Bu yüzden ensar ona Hazreti Osman'ın doğal ardılı gözüyle bakmaktaydı. İlk heyecan geçince toplumsal duygular bozuldu; kanlı bir ayaklanma sonunda iktidara gelmiş olan Hazreti Ali'ye Medineliler sevgiyle bakamıyorlar, onu istekle destekleyemiyorlardı. Biat merasiminde Talha ile Zübeyr bulunmamışlardı. Bunlar sonradan, bir söylentiye göre, baskı yapılarak Hazreti Ali'ye biat ettirilmişlerdir²². Hazreti Ali'nin hilafeti kabulü Mısırlıları memnun etmiş ise de Kûfelileri ve Basralıları kızdırmıştı. Talha ve Zübeyr, Hazreti Ali'ye bir an önce Hazreti Osman'ın katillerini bulmayı ve cezalarını vermeyi önerdi. Hazreti Ali heyecanın yatışmasını beklemeyi gerekli görüyordu.

22 Biatten çekinenler arasında Sa'd bin Ebu Vakkas, Muhammed bin Mesleme, Zeyd bin Sabit, şair Hassan bin Sabit, Ebu Said el Hudri, Mugire bin Şube, Usame ve daha başkaları da vardı.

Hazreti Osman zamanında idaredeki bozuklukları iyi karşılamayan Hazreti Ayşe, onun ölüm haberini alır almaz Mekke'ye gidip kardeşi Muhammed katillere yol göstermiş olmasına karşın, Hazreti Osman'ın kanını dava etmeye koyulmuştu. Hayattayken Hazreti Osman'ı şiddetle eleştirenlerden Talha ve Zübeyr de Hazreti Ayşe'nin yanına koştular. Gerdanlık meselesinden (yani "ıfk" adı verilen ve Hazreti Ayşe'nin kolyesini düşürdüğü bir pınarın başından yabancı bir erkekle Medine'ye dönmesi üzerine kendisine iftira edilmesi olayından) Hazreti Ali'ye kızgın olan Hazreti Ayşe'nin etrafında türlü düşüncelere sahip insanlar toplanmaya başladı. Bunlar kendilerinden daha çok güçlü olan Medinelilere karşı duramayacaklarını bildiklerinden, Arap Yarımadası'nı bırakıp ilişkilerinin bulunduğu Basra'ya gittiler. Orada kendilerine yandaşlar aradılar. Bir soğuk ve karanlık gecede Basra mescidinde kırk kişiyi öldürüp valiyi hapsedtikten sonra Basra'ya sahip oldular²³. Abdullah bin Zübeyr "Biz Osman'ın kanı için kan döküyoruz" diyerek kendini haklı göstermeye çalışıyordu.

Bu sırada hapsedtikleri Basra valisi Osman bin Huneyf de kaşları ve sakalı yolunmuş olarak bırakıldı (Taberi, a.g.e., c. II., s. 639-640). Gene bu sırada onlardan önce Basra'ya ulaşmak niyetiyle harekete geçen Hazreti Ali'ye Medine'de bulunan Basralı ve Kûfelilerden 900 gönüllü katılmıştı. Medine'yi terk etmemesini salık veren Abdullah bin Selam, Hazreti Ali'nin adamlarının hücumundan kendisini zor kurtardı. Hazreti Ayşe, Talha ve Zübeyr'in kendinden önce Basra'ya ulaştıklarını haber alan Hazreti Ali'ye yol boyunca Tayy ve başka kabilelerden birçok savaşçı katıldı. Kendisinin yanına oğulları Hasan ve Hüseyin, ashabdan Ammar bin Yasir ve piyade

23 Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, N. Çagatay çevirisi, s. 68. Basra valisinin öldürüldüğünü yazarsa da bu doğru değildir. Bkz. Taberi, a.g.e., Zotenberg çevirisi, c. III, s. 642.

Hazreti Ayşe'nin böyle bir zamanda İslamları bölücü bir harekete girişmiş olması, bunu hoş görmeyen Beni Sa'dlı bir kızın "Osman'ın katli, senin bu deve üzerinde kendini silaha hedef etmenden daha hafif kalır. Sana karşı duyulan saygıyı yok etme, evine git otur." demesine vesile olmuştur, bkz. Mesudi, a.g.e., c. V, s. 292; C. Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 250-251; Brockelmann, a.g.e., s. 68-69; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sıkutlu*, F. Işıltan çevirisi, s. 24, vd.

kuvvetlerine komutan tayin ettiği Muhammed bin Ebu Bekir (yani Hazreti Ayşe'nin kardeşi) bulunmaktaydılar. Zikar denilen yerde yüzü yolunmuş olan Basra valisi Osman bin Huneyf onları karşıladı. Hazreti Ali bir yandan da Kûfe'de oturan Ebu Musa el Eş'ari'yi kandırmak için elçiler gönderdi. Ebu Musa ise yansız kalmakta direndi. Hazreti Ayşe de Kûfelilere mektup yazıp yardım istedi, ama Hazreti Ali'nin oğlu Hasan ve Ammar bin Yasir, Kûfelilerden 900 kişi bularak emirülmümininin yanına geldiler. Abdülkays'lar ile Bekir bin Vail'ler de bunlara katıldılar. Uzun görüşmeler, tartışmalar, hatta çarpışmalar sonunda Irak'ı siyasi bakımdan üçe ayırmış görüyoruz: 1) Tarafsız kalanlar; 2) Hazreti Ayşe, Talha ve Zübeyr'den yana olanlar; 3) Hazreti Ali'yi tutanlar. Kûfe'de oturanlar Mudar ve Rebia kabileleri Hazreti Ali'ye, Basra'da oturanlar Hazreti Ayşe'ye yardımcı oldular. Hazreti Ayşe'nin bir kardeşi kendi yanında, öteki Hazreti Ali'nin yanında idi. Bu durumu gören ashabdan bazılarının tavsiyeleri üzerine Ali, Ka'ka'yı Basralılara özel bir mesajla yolladı. Ka'ka' ümidin üstünde bir kolaylıkla başarı sağlamış göründü.

Cemel (Deve) Olayı

Bütün sünni ravilerin (ileticiler) birleşmiş göründükleri bir söylentiye göre Abdullah bin Sebe bu anlaşmanın gelecekte kendisi için doğuracağı zararları göz önünde tutarak bir gece askerleriyle Talha ve Zübeyr'inkilere baskın yapmış ve bunu Ali'nin askerleri tarafından yapılmış bir baskın gibi göstermiştir. 9 Aralık 656'da yeniden başlayan çarpışma her iki yan için ağır yitkilere neden olmuştur²⁴. En gözde sahabeler bu çarpışmada karşılıklı birbirlerine ok yağdırdılar.

Savaşın başında Hazreti Ali atını Zübeyr'e doğru sürüp ona Peygamber'in bir hadisini²⁵ hatırlayıp hatırlamadığını

24 Abudullah bin Sebe'nin çabası olmasa da bu savaş er geç patlak verecekti, çünkü Ka'ka'nın barış vaadi almasından sonra bile her iki partiye mensup olanlar arasında hâlâ çarpışma isteğinde olan önemli sayıda insan vardı, bkz. Cevdet Paşa, a.g.e., c. VII, s. 25 vd.

25 Hazreti Peygamber "Bir gün sen haksız yere Ali'yle mücadele edeceksin" demiş.

sormuş, Zübeyr de hadisi hatırladığı için üzölmüş ve savaştan vazgeçmiş ise de oğlu Abdullah onu korkaklıkla suçlayarak bir kez daha savaşa sokmuş, sonunda Zübeyr savaş meydanında kalmıştır. Talha ise Zübeyr'den az önce Mervan bin Hakem'in attığı bir okla ölmüştü.

Başiboş kalan askerler Hazreti Ayşe'yi alıp iyice zırhlanmış mahfesine oturtmuşlar; mahfeyi de bir devenin üzerine yerleştirmişlerdi. Artık kaçan savaşçılar devenin etrafında toplanıyorlar ve şaşılacak bir fedakârlıkla Hazreti Ayşe'yi koruyorlardı. Devenin yularını tutan biri yere düştükçe bir başkası hemen onun yerini alıyordu. Böylece Hazreti Ayşe'yi koruyanlardan bir söylentiye göre 70, bir başka anlatıma göre de 40 kişi ölmüştür. Sonunda Hazreti Ali'nin bir işareti üzerine devenin arka ayaklarına vuruldu, deve yere düştü, Hazreti Ayşe de bu suretle esir edildi²⁶. Kardeşi Muhammed onun muhafazasıyla görevlendirildi. Hazreti Ali ganimet mallarına dokundurmadı. Kırk kadının eşliğinde Hazreti Ayşe Medine'ye yolcu edildi. Ayşe önce Kâbe'yi ziyaret ettikten sonra bütün hayatı boyunca Medine'de bir köşeye çekilip pişmanlık acıları çekti.

Muaviye'yle Çatışma ve Sıffin Savaşı

Hazreti Ali, deve olayından sonra Kûfe'ye gitti; buradan bütün imparatorluğu egemenliği altına almaya çalıştı. Mısır, Arabistan ve İran'a gönderdiği valileriyle bir zaman için başarıya ulaştı. Ama, kuvvetli hasmı geriye bırakmaya mecbur oldu. Eğer onu da yenebilseydi ayrılıklar kalkacak ve İslam imparatorluğunun tarihi bambaşka bir yol izleyecekti. Bu hasım Şam Valisi Muaviye idi.

Muaviye'ye gelince zengin bir hazineye sahipti. Son derece beceri sahibi bir siyasi olduğundan parayla satın alabileceği kimseleri ve fikirlerinden yararlanması mümkün olanları kendine bağlardı. Hazreti Osman, Emevi Muaviye de Emevi

26 Sadece bir gün süren savaşta iki taraftan 13.000 kişi ölmüştü, Mesudi, *Mürüci'z-Zehab*, c. IV, s. 305-306; Taberi, a.g.e., c. III, s. 657; İbnü't Tiktaka, *El-Fahrı*, s. 140 vd.

idi. Hazreti Osman'ın şehadetinin Emevilerin sonu olması gerekirdi ama Muaviye'nin siyasi dehası sayesinde aksi oldu. Osman'ın katlini, o, Hazreti Ali'ye yükledi. Osman'ın kanlı gömleği ile Naile'nin parmaklarını gösterip halkı heyecanlandırdı. Suriyeliler eski Gassani idaresinde yaşamış ve Grek Roma nüfuzunu tanımış, düzen ve disipline, itaat etmeye oldukça alışık bir toplum idiler. Bunun için Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye yirmi yıl boyunca Suriye valiliğini, halkı memnun ederek, elinde bulundurabilmişti. Şimdi ise Hazreti Ali'nin Şam'a yeni bir tayin yapmasına boyun eğmeyi ve ona biati aklından geçirmiyordu. Gerçi hilafet üzerinde bir iddiası da yoktu, ama Osman'ın öldürülmesiyle kendi iktidarının bitmiş olmasını kabul etmiyor, ihtilale rağmen mevkiini muhafaza ya devam ediyordu. Şehit edilen halifenin yeğeni olmasından ötürü onun intikamını almayı sağlayabilirdi.

Hazreti Ali ile Emir Muaviye savaşa başlamadan önce bir kez daha barış yolunu aradılar. Bunun için Hazreti Ali, Cerir bin Abdullah'ı Muaviye'ye göndererek onu biate davet etti. Yazdığı mektupta ensar ve muhacirinin ittifakla kendisine biat ettiğini, şayet kendisi biat etmeyecek olursa, bunun savaşla elde edileceğini ona hatırlatıyor ve Hazreti Osman hakkındaki iddialarının birer hile olduğunu bildiriyordu.

Muaviye aradığı fırsatı böylece bulmuş oldu. Haşimi olan Ali'ye karşı eskiden beri mevcut olup da unutulmuş Haşimi-Emevi rekabetini yeniden canlandırarak Emevileri kışkırttı; yanında deha sahibi kimseler vardı: Amr ibnü'l Âs, Mugire bin Şube, Ziyad bin Ebih gibi. Ayrıca şairler, hatipler, vaizler hep Muaviye'nin davasını savunuyorlardı.

Hazreti Ali önce Abdullah bin Abbas'ı Yemen'e, Ya'lâ bin Ümeyye'nin yerine yolladı. Basra valiliğini Osman bin Huneyf'e, Kûfe valiliğini ise Ebu Musa el Eş'ari'den alıp İbni Şihab'a verdi (daha başkaları için bkz. Belazuri, a.g.e., c. II, s. 141).

Öte yandan Mısır'ı kendine bağlayabilmek amacı ile Kays bin Sa'd'ı oraya tayin ederek birliklerle Nil ülkesine gitmesini emretti. Kays bin Sa'd bu emre rağmen yanına sadece yedi

kişi alıp gitti; orada bir hutbe okudu. Bunda Peygamber'den sonra en hayırlı kişi olarak tanıdıkları Ali'ye biat etmelerini tavsiye etti. Mısır'da hemen herkes bu teklifi kabul edip Hazreti Ali'yi halife tanıdı. "Tanımayanlardan meydana gelen bir grup üzerinde baskı yapılmadı. Kays onları hediyelere zararlı olmaktan alıkoyabildi. Muaviye, Hazreti Ali'nin bir gün Şam'a hücum edeceğini bildiği için önceden davranıp ona karşı çıkmanın gerekli olduğu kanısındaydı; ama arkasında Kays bin Sa'd'ı bırakmanın tehlikeli olabileceğini düşünmüş, onunla dost olma çarelerini aramıştı. Bunda başarı sağlayamayınca Muaviye hileye baş vurmuş, Kays bin Sa'd'ın kendisine, Şam halkı ile beraber olduğuna dair, mektuplar yazdığını ilan ettirmişti. Hazreti Ali buna inanmak istemediyse de yanındaki adamlar onu Kays'ı azle kışkırtmışlar, yerine Hazreti Ayşe'nin kardeşi Muhammed bin Ebu Bekr'i Mısır'a vali tayin ettirmişlerdi²⁷

Muhammed bin Ebu Bekr, Mısır'ı Kays bin Sa'd kadar ehliyetle yönetememiş, Hazreti Ali'ye biatten çekinmiş olanlara baskı yapmış, bu davranış ise Muaviye'ye yandaşlar kazandırmıştı.

Amr ibnül Âs da iki oğlunu zorla kandırarak yanına alıp Şam'a gelmiş ve Hazreti Ali aleyhine Muaviye'yle bir anlaşmaya varma karşılığında müstakbel Mısır valiliğini garanti etmişti²⁸. Bu arada Hazreti Ömer'in büyük oğlu Ubeydullah da Hazreti Ali'ye biat etmeyip Şam'a gitmişti²⁹. Bu durum karşısında Ali savaşı kaçınılmaz gördü. Fırat boylarına geldiği zaman Suriye ordusuyla karşılaştı. Muaviye de Irak sınırında Sıffin denilen yerde ordusunu mevzilendirdi.

Hazreti Ali savaşmadan önce barış yollarını aradı. Elçiler yolladı. Muaviye cevabında Osman'ın katillerinin teslimini istedi. Hazreti Ali, Muaviye'nin elçisine, bir gün sonra

27 Taberi, a.g.e., c. III, s. 667

28 Mesudi, a.g.e., c. IV., s. 298.

29 Ubeydullah babasının katili Hürmüzan'ı katlettiği zaman Hazreti Osman onu diyet verip kurtarmıştı. Hazreti Ali halife olunca, Ubeydullah'a kısas uygulanması gerekli olduğunu söylemesinden ötürü Ubeydullah ona biat etmemiş olmalıdır.

gelmesini söyledi. Ertesi gün 10.000 askerle elçinin karşısına çıktı. Askerler, elçiye “Biz hepimiz Osman’ın katilleriyiz” diye bağırdılar. Hazreti Ali katilleri bulup teslim etmenin imkânsız olduğunu gördüğünü, Muaviye’nin haksız inandından vazgeçmesi gerektiğini, kendisinin Hazreti Osman’ın katliyle zerre kadar ilgisinin bulunmadığını elçiye söyledi³⁰.

Sıffin yakınında yerleşen Muaviye, Hazreti Ali ordusunu sudan yoksun bırakacak bir tedbir uygulamak istedi. Bunu fark eden Hazreti Ali daha önce davranarak Muaviye ve askerlerini susuz bıraktı. Fakat Hazreti Ali, Muaviye askerlerinin suyu kullanmalarına engel olunmamasını emretti. İki taraf askerleri su almaya çıktıkça karşılaşılıyor, konuşuyor, hatta birbirlerini ziyaret ediyorlardı. Bu durum barışın yakın olduğu kanısını uyandırıyor. Hazreti Ali bir kere daha barış teşebbüsünde bulundu; ama başaramadı. Rivayete göre bu barış teşebbüsleri her iki taraf hafızları, bilginleri, erdemlilerince seksen beş kez tekrarlanmıştır. Gene de bütün bu uğraşmalar boşuna olmuştu. Bu yüzden savaş üç ay kadar geri kalmıştı. Sonunda Hazreti Ali, Kûfeli süvarilere komutan tayin ettiği Eşter ile öteki komutanlarından Ammar bin Yâser, Kays bin Sa’d, Haşim bin Utbe’yi savaş alanına çıkardı. Bunlar birer gün sabahtan akşama kadar savaşmışlar. Sonra, topluca bu asilere saldırmak gerekli olduğu yolunda Hazreti Ali bir hutbe okudu.

Sonunda, H. 36 yıl (M. 656) Zilhiccesinde çarpışma başlayıp bir ay sürdü. Muharrem ayı gelince savaş durduruldu. Ali’nin ordusu gene hep birlikte Osman’ın katilleri olduklarını öne sürdüler. Muaviye ise katiller teslim edilirse biat edeceğini söyledi. Savaş yeniden başladı, iki taraf da birbirlerine öyle merhametsizce işler yaptılar ki, Hazreti Ali Müslümanların kanlarının akması için, Muaviye’yi kendisiyle düelloya davet etti. Amr ibn’ül Âs, Hazreti Ali’nin çağırısının doğru olduğunu Muaviye’ye hatırlattı ise de Muaviye ona “Sen iyi bilirsin ki, bu işin sonu ya mahvolmak ya hapsolmaktır” yanıtını verdi. Amr, şerefini kurtarması gerektiğini söyleyince de onu kendi iktidarına göz dikmekle suçladı. Bir bakıma bu

30 *Sadı’ü’l-İslam*, c. IX, s. 77-78.

doğruydu da. Başka bir rivayet Muaviye'nin Amr'ı kendi yerine Hazreti Ali'yle çarpışmaya zorladığı, Amr'ın bunu kabul etmek zorunda kaldığı, fakat Ali'nin Amr'ı tanıdığı ve Muaviye için küçültücü sözler söylediği yolundadır³¹

Hazreti Ali'nin ordusunun üstüne gelmek üzere olduğunu anlayan Muaviye, bozgunu kabul etmek üzereydi ki, şeytan gibi kurnaz olan Amr ibnül Âs bir hileye başvurdu. Hile şu idi: Kuran cüzlerini ve sayfalarını mızraklar üzerine takmak. Öyle yaptılar ve beş asker önce, mushafları mızrakların ucuna takıp "İki taraf arasında Kuran hakem olsun" diye bağırdılar. Ali ve bazı akıllı şahsiyetler bunun bir hile olduğunu anladılar ve gene de hücum edilmesi fikrini ileri sürdüler. Ön safta bulunan tutucu dindarlar Kuran karşısında silahlarını bıraktılar; onları taklit edenler oldu, bunlar halifelige kimin layık olduğunu kılıçla değil Kuran hükümleri ile tayin etmeyi salık verdiler. Hazreti Ali buna itiraz edince, onu da Hazreti Osman'ın akıbetine uğratmakla tehdit ettiler³². Davanın hakem yoluyla halline karar verildikten sonra Şamlılar, Amr ibnül Âs'ı, Iraklılar ise Eş'as bin Kays'ı hakem yaptılar. Eş'as hakemliği Ebu Musa el Eş'ari'ye devretti. Bu sırada Ebu Musa el Eş'ari, Şam dolaylarında bir köyde inzivaya (yalnızlık) çekilmiş bulunuyordu. Iraklılar ona bir elçi göndererek çağırtmışlardı. Iraklıların uzun tartışmalardan sonra verdikleri karara göre Hazreti Ali ve Muaviye kendi dilek ve gönül rızalarıyla Ebu Musa'yı ve Amr'ı hakem tayin etmiş oldular. Onların kitap ve sünnete göre verecekleri kararı kabul edeceklerini açıklayan bir anlaşma yapıldı. Anlaşma 13 Sefer 37'de (31 Temmuz 657) resmen imza edilmişti. Eş'as bin Kays bazı kabilelere, yapılan antlaşmayı anlatırken bunlardan birkaçı ona karşı ayaklanmış sonra da Şam askerlerine hücum kalkmışlardı³³. Allah'tan başka kimse hakem olamaz diyerek

31 Taberî, a.g.e., Zotenberg çevirisi, c. III, s. 680; Mesudi, a.g.e., c. IV, s. 370 vd., Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 253.

32 Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, c. VI, s. 97

33 Hazreti Ali ile arasındaki bu savaş tahminen 110 gün sürmüştür, her iki firkadan 70.000 kişi ölmüştür. Mesudi'nin dediğine göre 40.000'i Suriyeli, 25.000'i Iraklı (*Mürücü'z-Zehab*, c. IV, s. 295; *Sadı'ü'l-İslam*, c. IX, s. 85; Cevdet Paşa, a.g.e., c. VII, s. 99; Wellhausen, a.g.e., s. 26).

Murad, Dabbe, Temim kabileleri de bunlar gibi itirazlarda bulunmuşlardı. Ayrıca birçok kimse de Ali'ye başvurarak hakem usulünden vazgeçilmesini salık vermişlerdi.

İki hakem Dumetü'l-Cendel'de (veya Azruh) 400 tanıkla buluşacaklardı. İktidar mücadelesinin doğurduğu gerginlikten üzülerək bir müddetten beri inzivaya çekilmiş olan Abdullah bin Ömer, Sa'd bin Ebu Vakkas, Mugire bin Şube, hakemlerin verecekleri kararı merak ettikleri için Dumetü'l-Cendel'e gelmişlerdi.

İki hakem bir araya gelince görüşmelere başladılar. Ebu Musa el Eş'ari'nin fikri Hazreti Ali'yi de Muaviye'yi de imametten yani hilafetten uzaklaştırıp, Hazreti Ömer'in oğlu Abdullah'ı hilafet makamına geçirmekti. Ama Amr ibnül Âs, "Muaviye'den ne kötülük gördük?" diye Muaviye tarafını tutmaktaydı. Ebu Musa ise Hazreti Ömer'in dedikodulu mücadelelere girmemiş, adını lekelememiş olan oğlunu başa geçirip, babasının devrini yeniden canlandırmak istiyordu. Sonunda her ikisi de şöyle bir karara vardılar. Hazreti Ali ve Muaviye'yi hal edip (devlet başkanlığından indirmek) yeni halifeyi seçmeyi bir şuraya devretmek.

Bu sırada Amr'ın hilekâr olduğunu bilenlerden bir iki kişi Ebu Musa'yı, hal işinde Amr'dan önce bir şey söylememesi yolunda uyarmışlarsa da Ebu Musa, birlikte karar aldıklarını, bu kararın dışında bir şey yapılmayacağını bildirerek dürüst hareket etmiştir. İki taraf karşı karşıya gelip hükmü tebliğ etmek istediklerinde, Amr, Ebu Musa'nın yaşını ileri sürerek, önce onun konuşmasını sağladı. Ebu Musa, Tanrı'ya şükredip sonra Hazreti Ali'yi hal etmişti. Arkasından sözü alan Amr da Hazreti Ali'yi hal ettiğini, buna karşılık Muaviye'yi halife olarak tanıdığını³⁴, çünkü onun Hazreti Osman'ın vârisi bulunduğunu, yani Osman'ın kanını onun dava edebileceğini ilan etti. Buraya kadar anlattığımız tarihi olaylara bakarak Ebu Musa el Eş'ari'nin çok saf bir insan olduğu inancına varılabilir; ama Ebu Musa, gerektiği gibi, tam bir dürüstlük içinde hareket etmiştir. Karşı tarafın hilesini düşünmek, onlardan

34 İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 150.

şüphle etmek aklına gelemazdi. Amr ibn ül Âs'ın harekeli ise bir politik zafer sayılamaz; onun yaptığı hareket amaca ve alınan kararlara tamamıyla aykırıdır.

Haricilerin Sebep Olduğu Fitne

Sıffin Savaşı'ndan sonra meselenin hakeme bırakılmasından dolayı Hazreti Ali'ye kızan ve Kûfe'ye dönerken onun ordusundan ayrılan 12.000 kişi Kûfe yakınındaki Harura'da oturmuşlardı³⁵. Hazreti Ali bunlara İbni Abbas'ı gönderdi ise de gönüllerini alamadığından bizzat kendisi kalkıp gitmiş ve onları birlikte Kûfe'ye gelmeye razı etmişti. Bundan sonra hakemi kabul etmenin küfür sayılacağı ortalığa yayıldı. Hazreti Ali bunu yalanlayarak önce harpten vazgeçmek isteyenlerin kendileri, daha sonra bunun aksine harekete geçenlerin yine kendileri olduklarını söyledi. Bunlardan olan biri "La hakeme illallah" diye bağırdı³⁶ bir başkası da "Allah'a ortak koştuğun takdirde gayretlerinin boşa gideceğini sana da senden öncekilere de vahyetmiştik" ayetini okudu. Hazreti Ali de buna gene bir ayetle yanıt verdi. Demek oluyor ki, bunlar Hazreti Ali'nin hakemi kabul etmesini şirk (putatapıcılık) sayıyorlardı. Onlara göre hakem yalnız Allah'tır. Sayısı gittikçe artan ve Hazreti Ali'den yüz çevirmeye başlayan bu parti mensuplarına Hariciler (Bkz. Massé, *L'Islam*, s. 44; Lammens, *Études sur le siècle des Omayyades*, s. 154) denildi. Bunlar aralarında toplanıp Abdullah bin Vehb bin Rasibi'ye biat ve Basra, Kûfe, Anbar ve Medayin'deki yandaşlarıyla birleşerek Nehrevan'da toplanmışlar hem Ali hem Muaviye'ye başkaldırmışlardı. Hak uğruna ortaya atılan Iraklılardan bir parti önce Osman'a sonra Ayşe'ye ve şimdi de Suriyelilere karşı mücadelelere girişmişlerdi. Böylece Hazreti Peygamber'in ümmeti parçalanmıştı. Ancak gene de Hazreti Ali'ye bağlı kalan bir kitle vardı. Bu da Şia'ydı.

Nehrevân Savaşı

Haricilere göre hakem tayin etmek küfürdü. O halde Ali ve Muaviye'nin hakem tayin etmeleri bu hakemlerin hüküm

35 Henri Massé, *L'Islam*, s. 144 vd. Bundan ötürü, onların ilk adı Harurilerdir.

36 Mesudi, a.g.e., c. IV, s. 295 vd; Huart, a.g.e., c. I, s. 254; Frants Buhl, "Sıffin" maddesi, İ.A., c. X, s. 552; Wellhausen, a.g.e., s. 30-32.

vermeleri de küfür sayılırdı. Bu akideyi (dinsel inanç) kabul etmeyenlerin de katledilmeleri gerekirdi. Bu yüzden kendi inançlarına uymayan Müslümanları türlü işkencelerle öldürüyorlardı. Hazreti Ali bunlara nasihat etsinler diye Kays bin Sa'd ile Hazreti Eyyub el Ensari'yi gönderdi. Fakat bu tedbir fayda vermedi. Bunun üzerine Hazreti Ali bunları cezalandırma yoluna gitti. Önce gene de bir anlaşmaya varmaya çalıştı, onlara ayaklanmalarının nedenini sordu.

Onlar Allah'ın iradesini yetkili olmayan iki adama tanımakla Ali'nin dinden sapmış olduğunu ifade ettiler. Hazreti Ali onların kendisini hakem yoluyla uzlaşmayı kabule zorladıklarını açıklayınca, Hariciler kendilerinin, o zaman imansız olduklarını, ama şu anda İslamiyet'i kabul ettiklerini söylediler ve eğer kendilerinden olmayı reddetmezse ona hemen biat etmeyi önerdiler. Hazreti Ali savaştan başka çıkar yol olmadığını görerek, üzerlerine yürüdü H. 37 (M. 657) yılında Nehrevan'da uğradıkları yenilgiyle Haricilerin çıkarmak istedikleri fesat bir süre için önlenmiş oldu³⁷ O zaman bir kısmı tövbe edip Hazreti Ali'ye katıldılar; 4.000 kadarı Abdullah bin Vehb'den ayrılmadılar.

Hazreti Ali ile Muaviye'nin Mücadeleye

Devam Etmesi ve Hazreti Ali'nin Şehit Edilmesi

Bundan sonra Hazreti Ali Kûfe'ye döndü. Orada Mısır valisi Kays bin Sa'd'ı haksız yere azlederek yerine Muhammed bin Ebu Bekr'i tayin etti. Muhammed, Mısır'da Hazreti Osman'ın yandaşlarıyla uğraşmak zorunda kaldı; Kays gibi dâhiyane bir usulle bunları yönetemedi. Bu arada Muaviye, Amr ibnü'l Âs'a bir kuvvet verip onu Mısır'a yollamıştı. Muhammed bu kuvvetleri yenilgiye uğrattıysa da Muaviye, Amr'ın imdadına yetişip Muhammed'in bütün kuvvetlerini mahvetmişti. Bir harabeye saklanmış bulunan Muhammed bin Ebu Bekr, öldürüldü ve bir at derisine sarılarak yakıldı³⁸ Böylece Hazreti Ali Mısır'ı da H. 38 (M. 658-659) yılında

37 Taberi, a.g.e. c. II, s. 690; Mesudi, *Mürcü'z-Zeneb*, c. IV, s. 295 vd.

38 Taberi, a.g.e., c. III, s. 694; Mesudi, a.g.e., c. IV, s. 422.

kaybetmişti. Nehrevân Savaşı'yla kuvvetleri kırılan ve dağınık bir halde kalan Hariciler, Mecusileri, mürtetleri ve Müslümanlığa yeni girenleri kendilerine çekiyorlar ve bunları hükümet aleyhine kışkırtıyorlardı. Hazreti Ali bunların üzerine bir kuvvet göndererek tövbe edenlere şefkat göstermişti. H. 39 (M. 659 -660) yılında Muaviye her yanda Hazreti Ali'ye karşı hücumla geçti. Hicaz ve Irak, Muaviye'nin gönderdiği askerlerden dolayı perişan oldu. Hazreti Ali ise güç bir duruma düştü. Bununla birlikte boş durmayıp Muaviye askerlerini bu havaliden kovmuş, bütün İran'a hâkim olduktan başka Pencap'a kadar asker yollamayı başarmıştı. Hicretin 40. yılında (M. 660-661) yani bu olaydan bir yıl sonra Muaviye gene Hicaz üzerine saldırdı. Gönderdiği kuvvetler, Yemen'e ulaşınca Hazreti Ali telaşa düşüp buna karşı hazırlık yaparken İbni Mülcem adında bir Harici'nin zehirli hançeriyle şehit edildi.

Hazreti Ali'nin öldürülmesi tamamıyla siyasi bir nitelik gösterir. Şöyle ki, Hariciler Hazreti Ali, Muaviye ve Amr ibnü'l Âs'ı öldürmeye karar vermişlerdi. Çünkü bunların ikisi hakem usulünü hileyle, ilki ise dürüstlükle, doğrulukla kabul ve tatbik etmişlerdi. İbni Mülcem H. 40'ta (M. 660-661) Kûfe'ye gelip camide uyumuş, sabahleyin Hazreti Ali namaz için onu uyardığı sırada fırsattan faydalanarak onu yaralamıştır. Hançer zehirli olduğundan Hazreti Ali kurtulamadı. Aynı gün Amr ibnü'l Âs hastalığından ötürü evinden çıkıp camiye gitmediği için onun yerine imamlık eden Harice bin Ebu Habibe kurban gitmiştir. Muaviye ise hafif bir yarayla kurtulmuştur.

HASAN'IN HİLAFETİ

Hazreti Ali'nin büyük oğlu Hazreti Hasan, Kûfe şehri ile ona bağlı olan yerlerin halkı tarafından oybirliği ile hilafet makamına tayin edildi. Fakat babasının hilafetine karşı olan büyük bir Arap topluluğu çok geçmeden bu yeni halifeyi istifaya davet etmeye başladı.

Hazreti Hasan halife olur olmaz Muaviye Irak'ı istilaya koyuldu. Böylece halife, mevkiini sağlamlaştırmaya fırsat

bulamadan savaş meydanına gitmeye mecbur oldu. Kays adında bir komutanı Suriyeliler üzerine gönderdi, kendisi de önemli bir askeri kuvvetle Medayin'e doğru yola koyuldu. Ancak bu sırada "Kays öldürüldü" diye bir haberin askerler arasına yayılması -ki bu yalan bir haberdir- Halife Hasan'ın emrindeki askerler arasında fitnenin ve isyanın ortaya çıkmasına neden oldu. Sonunda bu askerler, onun çadırına kadar gidip eşyalarını yağma ettiler. Hatta bir aralık onu yakalayıp düşmana teslim etmeyi bile düşündüler. Bu durum karşısında kuvvet ve cesareti kırılan Hazreti Hasan hilafetten istifaya kesin olarak karar vermiş olarak Kûfe'ye geldi. Yakubi'nin anlattıklarına göre, askerler arasında "Hasan, Muaviye'yle barışa razı oldu" biçimindeki yalan haberlerden dolayıdır ki onun çadırı yağma edilmiştir.

Iraklıların daima değişken yaradılışlarına güvenmeyen Hasan, Muaviye'nin önerilerine uyarak halifelikten çekilmiştir. Hasan ile Muaviye arasında yapılan bir anlaşmaya göre, halifelik yaşadığı sürece Muaviye'ye geçecek, ama ondan sonra Hazreti Ali'nin küçük oğlu Hüseyin halife olacaktır. Buna karşılık Hasan, Kûfe'deki hazineye sahip olacaktır. Böylece Muaviye H. 41 (M. 661) yılının yaz aylarında Hazreti Muhammed'in ümmetini yeniden bir bayrak altında toplamayı başarmıştı.

Bundan ötürü buna Cemaat Yılı adı verilmiştir. Fakat bu tarih çeşitli anlatımlarla başka başka aylarda gösterilmiştir³⁹

Hicri 49 yılında Muavive, Eş'as bin Kays'ın kızı olup Hazreti Hasan'ın eşlerinden Esma'yı, oğluna almak 10.000 dirhem ve 10 çiftlik hediye etmeyi vaat ederek eşi Hazreti Hasan'ı zehirlemeye teşvik etti. Hazreti Hasan 46 yaşındayken Taberi'nin anlatımına göre böyle bir tertiple öldü. Vasiyeti üzerine Hazreti Peygamber'in yanında hazırlanan yere gömülecekti, ama Hazreti Ayşe hemen devesine binip yanına adamlarını alarak Hazreti Hasan'ın vasiyetinin gerçekleşmesini engelledi. Medineliler bundan çok üzüntü duydular. Ona: "Sen bir gün deve üzerinde savaşa girer, bir başka gün

39 Wellhausen, a.g.e., s. 53.

Peygamber'in torununu kendi yanına gömülmeye bırakmazsın" dedilerse de onu kararından caydıramadılar. Hazreti Ayşe'nin adamları karşı tarafa ok atmaya başladılar. Atılan oklarla Hasan bin Ali'nin tabutu delik deşik oldu. Bunun üzerine, onu Baki Mezarlığı'na defnetmeye mecbur kaldılar. Kaynaklarda başka başka aylarda gösterilmiştir.⁴⁰

40 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 8; Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 171; Lammens bunu iftira kabul eder, bkz. İ. A. "Hasan" maddesi, c. V, s. 308.

II EMEVL DEVLETİ

EMEVL DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

Emevi Devletinin Kurucusu Muaviye'nin Kimliği

Muaviye'nin doğduğu yıl bilinmemektedir. 680 yılına kadar yaşamıştır. Kureyş başkanlarından Utbe bin Rebia'nın kızı Hind'in oğludur. VII. yüzyılın ilk on senesi içinde doğmuş olması muhtemeldir. Babası Ebu Süfyan'ın nüfuzu ve idareciliği ona başkanlık hususunda örnek olmuştur. Mekke'nin fethi yılında (630) Müslüman oldu. Bundan sonra Peygamber'in yanına kâtip olarak girdi, böylece devletin müesseselerini, ileride birlikte çalışacağı veya mücadele edeceği kimseleri yakından tanıma fırsatını buldu: Hazreti Ömer, Hazreti Ali, Talha, Zübeyr, Hazreti Ayşe, Amr ibnü'l Âs ve Mugire bin Şube gibi. Bu iki yanlı yetiştirme tarzı, genç ve olağanüstü yetenekli Muaviye'yi çok erkenden olgunlaştırdı, onu gelecek için iyice hazırladı. Daha Hazreti Ebu Bekir zamanında kardeşi Yezid'le birlikte Suriye fethine gönderilince hayret uyandırıcı bir başarı gösterdikten başka, Hazreti Ömer zamanında Filistin'in ve Fenike kıyılarının alınmasında üstün askeri yeteneğini ispat

etti. Yezid'in ölümü üzerine Şam valisi olarak, onun yerine geçti.

Hazreti Ömer zamanında sadece Şam valisi olan Muaviye, Hazreti Osman halife olur olmaz Suriye'de fethettiği bütün illeri kendi eli altında topladı. 20 yıl Suriye'yi yeni devletin en iyi örgütlenmiş askeri birliklerine sahip örnek bir eyaleti haline getirdi. Bununla birlikte Hazreti Osman'ın öldürülmesine engel olamadıysa da onun katillerini aramak ve cezalandırmak bahanesiyle kendini hilafet makamına ulaştıracak yolları bulmayı bildi. Sonuçsuz Sıffin Savaşı ve Dumetü'l-Cendel'de verilen hakem kararıyla Muaviye büsbütün hareket özgürlüğüne kavuşmuş oldu.

Muaviye'nin Dâhi Yardımcıları

Yukarıda Hazreti Ali bahsinde anlatıldığı üzere, Muaviye Amr ibnü'l Âs'ı kendi davasına kazandıktan sonra daha da güçlendi. Esasen Muaviye için halifelik yirmi yıldan beri sarf ettiği çabaların ve Suriyeli sadık yandaşlarının resmi bir onaylamasından başka bir şey değildi. Hazreti Ali'nin oğlu Hazreti Hasan'ın halifelikten vazgeçmesiyle Irak'ı da tehlikesiz bir hale getiren Muaviye, Şam'ı hükümet merkezi yaparak İran ve Bizans hükümdarları gibi debdebe içinde yaşamaya başladı. Bu arada İran'ın İstahr şehrinde hâlâ Hazreti Ali'nin bayrağına bağlılık gösteren Ziyad bin Ebih'i kendinin baba bir ana ayrı kardeşi ilan ediverdi.

Ziyad bin Ebih

Gerçekten de Ziyad, Ebu Süfyan'ın Sümeyye'den evlilik dışı doğmuş bir oğluydu. Sümeyye önce Ebu Bekre'yle sonra da Ubeyd adında bir Rum köleyle evlenmişti. Basra ordusunda kâtiplikle işe başlayan Ziyad, 662 yılına kadar Muaviye'ye biat etmeden kaldı. Hemşerisi olan Mugire'nin aracılığıyla Şam'a davet edildi. Böylece Amr ibnü'l Âs, Mugire bin Şube ve Ziyad bin Ebih ile Muaviye öyle dört başı mamur bir yönetim kurdu ki, Emevi aleyhtarlarının bütün kuvvetleri yıkılmaya mahkûm bir hale geldi. Muaviye önce Ziyad'ı Kûfe'de Mugire'nin yanında bulundurdu.

Mugire ona babaca bir şefkatle muamele etti. Sonradan, yani H. 45'te Şam'dan gelen bir emirle Ziyad, Basra'ya tayin edildi. Rebiülahir sonunda Ziyad oraya vardı. Basra'da giriş yapmadan, doğrudan doğruya, amacı belirten bir hutbe okudu. Bunun için bu hutbeye "Girişsiz Hutbe" denilmektedir. Bu sırada Basralılar birbirlerinin evlerini yakmakta, düşmanlarını su kanallarına atıp boğmakta ve mezarları açıp ölülere musallat olmakta idiler. Onun için Ziyad hutbesinde şöyle konuştu: "Cahiliye devri âdetlerini savunanların dilleri kesilecektir. Sizler bilinmeyen suçlar icat ettiniz. Ben de her kötülük için özel bir ceza icat edeceğim. Hemşerilerinden birini suda boğanı, ben de suya atacağım. Birinin duvarını delen veya evini yakanı ben de tutup ya kalbini deleceğim ya da diri diri yakacağım. Mezarlara musallat olanlar ise diri diri gömüleceklerdir!

Sizden itaat bekliyorum ve yönetimimde adalet istemek hakkını size tanıyorum. Her hususta güçlü olmasam bile üç hususta hiçbir zaman şaşmayacağım: Her şikâyeti olan bana, gece veya gündüz istediği saatte gelip yakınabilir, maaş ve ücretleriniz muntazaman ödenecektir ve sizleri sınır garnizonlarında çürümeye terk etmeyeceğim. Allah'tan her birimize vazifemizi yapmakta yardımcı olmasını dilerim. İçinizden birçoklarına ciddi hesaplar sorabilirim. Omuzların üzerinde birden fazla başın sallandığını görüyorum; herkes kendi başını korumaya dikkat etsin."¹

O, başlangıçta uyguladığı birkaç sert cezayla kendini saydırmayı başardı; sadece Basra'da değil, İran eyaletlerinde ve Arabistan çölünde bile mucizevi hikâyeler anlatılmasına vesile olan ve o zamana kadar görülmemiş bir güvenlik ve disiplin getirdi. Basra'daki Hariciler de onun önünde gevşemişlerdi. Ziyad, kabileler arasındaki çatışmalardan ötürü zayıf düşen devlet otoritesini, sağlam iradesiyle yeniden güçlendirdi. Kendinden önceki valinin hoşgörülüğü yüzünden şırmamış olan Şiiler, Ziyad'a karşı başkaldırınca o bundan yararlandı ve onları iyice sindirdi. Ayaklanan Kûfelilerden 50.000 kişi

1 Lammens, *Études sur le siècle des Omayyades*, s. 65.

Horasan Bedevilerinin yanına gönderildiler. Ziyad, Irak ve İran'daki geniş toprakları 675 yılında Kûfe'de vebadan ölünceye kadar yetenekle yönetti.

İslam'da arpalıklara, maaşlara devlet mülklerine bakan, "zimam" dairesi ve mühürdarlık, ilk önce Ziyad bin Ebu Süfyan (Ebîh) tarafından Farslar örnek tutularak kurulmuştur.

Mugire bin Şube

Muaviye'nin, adından daha önce de bahsetmiş olduğumuz Kûfe Valisi Mugire bin Şube ise gençliğinde, uykudaki bir arkadaşını bıçaklamış ve Hicret'in 8. yılında Medine'ye kaçmıştı.² Orada Hazreti Muhammed'e sokuldu, o da onu 9. yılda kendi memleketindeki Taif putlarını kırmakla vazifelenirdi. Bu fırsattan yararlanarak Mugire tapınağın hazinesini de yanına aldı. Bir söylentiye göre Hazreti Muhammed'in defni sırasında yüzüğünü kasten kabre düşürdü. Bundan da ileride birtakım menfaatler sağlamayı düşünmüştü. Farsçayı çok iyi bildiği için çoğu zaman elçi olarak kullanılıyordu.³ Hazreti Ali'ye Muaviye'yi yerinde bırakmayı tavsiye etmiş, ama önerisini dinletemeyince Muaviye'nin tarafını tutmuştu.

Hicri 17'de bir zina suçundan ötürü Hazreti Ömer tarafından yargılanıp sonunda da valilikten uzaklaştırılan Mugire bin Şube, Kûfe valisi olduktan sonra, Muaviye zamanında, Azerbaycan ve Medya'yı fethetmişti.⁴ Hazreti Osman zamanında ikinci plana düşen Mugire, bu halifeye karşı çıkan ayaklanmaya katılmadığı için yeniden yükseldi. H. 40 (M. 660-661) yılında Muaviye adına Hac emirliği vazifesine tayin edildiğini gösteren sahte bir belge düzenledi. Bundan sonradır ki Muaviye bu kurnaz ve becerikli adamın yardımına muhtaç olduğunu düşünerek onu Kûfe valiliğine getirdi. Kûfe'deki Haricilerin bozguncu hareketlerini, Ali yandaşlığını görmezden geldi ve onlarla uğraşmadı. Kendi rahat hayatını yaşamaya baktı. Haricilerin ileride meydana getirecekleri kargaşalıklarla başa çıkma işini, yerini alacak olan valiye

2 İbni Hacer, *İsâbe*, c. II, s. 411; İbni Sa'd, *Kitabü't-Tabakat*, c. IV, s. 25.

3 Mesudi, *Mürûcû'z-Zeheb*, c. IV, s. 300; Belazuri, *Fütûhü'l-Buldân*, c. II, s. 141.

4 Taberi, a.g.e., c. IV., s. 11-3; Belazuri, *Fütûhü'l-Buldân*, c. II, s. 171.

bırakmaktan âdeta bir zevk duydu. Mugire, kesinlikle bilinmemekle birlikte, 668 veya 671 yılında öldü ve yine Taifli olan Ziyad onun eyaletinin yönetimini de ele aldı.⁵

Muaviye'nin Halifeliği

Muaviye henüz halife olmadan önce 649 yılında Kıbrıs'a saldırıp bu adayı İslam egemenliği altına sokmuştu.⁶ Bundan altı yıl sonra, yani 655'te İstanbul'a bir donanma yollamıştı. Bu donanmayı İmparator Konstans, Likya kıyılarında karşılamış ama yenilmişti. Muaviye'nin bu başarılarına rağmen Araplar henüz amaçlarına ulaşamamışlardı. Çünkü bir yandan kara yoluyla yürüyen Muaviye, Kapadokya'daki Kayseri'yi geçememişti. Bu seferin sonuna doğru Muaviye, Hazreti Ali'yle mücadele edeceği için barışı Bizanslılardan parayla satın almaya mecbur olmuştu. Fakat bundan sonra her yaz Bizans'a bir sefer açmış, kışın geri dönmüştü. Bu seferlerden ikisinde Muaviye orduları Bizans başkentini kuşattı, ama bu şehir kuvvetli ve yüksek surları ve Rum ateşi sayesinde düşmekten kurtuldu. 668 yılında Muaviye Bizans'ta bulunan bir Ermeni asi çete başkanının (Soborius) daveti üzerine harekete geçti; Malatya'ya geldiğinde ayaklanmanın bastırılmış olduğunu gördü. Oğlu Yezid'i İstanbul üzerine yolladı. Yezid rahatını ve eğlenceyi pek sevdiğinden ağır davranmışsa da babası Muaviye'nin tehditleri karşısında, orduya katılmıştı. Bu seferde askerlerin arasında İbni Abbas, İbni Ömer, İbni Zübeyr, Ebu Eyyub el Ensari, Halid ve Abdülaziz bin Zürrare gibi İslam'ın değerli kişileri de vardı. Bu savaşta İslamlar bir hayli kayıp vermiştir. Ebu Eyyub el Ensari bunlardan biridir. Türbesi hâlâ İstanbul'da kendi adını taşıyan semt ve camide bulunmaktadır. Araplar kışı Kadıköy'de geçirip ilkbaharda saldırıya geçtilerse de başaramadılar. Muaviye 674'te enerjik bir hamle yaptı ve bir donanma yolladı. Bu donanma Marmara'nın güneyinde tutundu; 7 yıl Bizans'ı sıkıştırdı. Sonunda bir anlaşma yapılarak bu sonuçsuz savaştan vazgeçildi.

5 Lammens, *Études sur le siècle des Omayyades*, s. 34-40.

6 Belazuri, a.g.e., c. I., s. 245-250.

Araplar kendileri için başarılı olacak seferleri, ikinci bir savaş alanı olan Afrika'ya yaptılar. Hazreti Osman zamanında, 652'de İbni Hudeyc'in sefer ettiği Sicilya'ya bu kez Muaviye zamanında 668'de Abdullah bin Kays'ın kumandasında yeni bir akın yapılarak zengin ganimetler ele geçirildi.⁷

Kuzey Afrika'da Arap egemenliğinin asıl kurucusu Mısır fatihi Amr ibnü'l Âs'ın teyze oğlu Ukbe bin Nâfi'dir. Bu zat Mısır'dan yola çıkarak Berka'yı zapt etti. 670'te Berberilerle bir anlaşma yaparak Afrika'da Hristiyan egemenliğini tamıyla kırdı, ileride gelecek tehlikeleri önlemek maksadıyla da ordugâh olarak Tunus'ta Kayrevan askeri kolonisini (670) kurdu.⁸ Bundan sonra Atlas Dağları'nın güneyinden yürüyüp Atlas Okyanusu kıyılarına geldi. O yüzyıla göre bu kıyılar kalarların sonu sanılırdı. Bunun için Ukbe bin Nâfi atını denize doğru sürüp şöyle demişti: "Ya Rab bu büyük derya yürümeye engel olmasaydı büyük adını daha ileriye götürürdüm."

Böylece Ukbe bin Nâfi, Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde bulunan Mağrib-i Aksa'yı (Moritanya) istila etmiş oldu. Muaviye'nin ardından gelenlerin zamanında, sıkı sıkıya özgürlüklerine bağlı bulunan Berberiler çok geçmeden Araplara karşı ayaklandılar. Ukbe'yi geri çekilmek zorunda bıraktılar. Ukbe, Kayrevan'a sığındı, ama orda kendini ve askerlerini mahvettiler; Kayrevan'ı da ele geçirdiler. Bu ayaklanmanın başında Kâmran oğlu Kuseyle vardı. 683'te öldürülmüş olan Ukbe'nin türbesi Biskra'nın güneyinde bugün hâlâ Sidi Ukbe adını taşımakta ve Afrika'da İslam mimarisinin çok basit ve eski bir anıtı olarak durmaktadır.

Muaviye'nin Suriye'deki nüfuzunu, Kelb kabilesinden olan eşi Meysun'un yakınlarıyla kurduğu sıkı ilişkilere bağlayanlar vardır. Muaviye ve ardından gelenler iktidarları boyunca bu Yemenli zümrelerde kendilerine bir dayanak bulmuşlardır.

Muaviye'nin Hristiyanlara karşı güttüğü siyaset son derece hoş görülüydü. Bu konuda onu etkileyen belki de

7 İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*. Tornberg yayımı, c. II, s. 417, c. III, s. 149.

8 Belazuri, *Fütûhü'l-Buldân*, c. I, s. 368.

darüşmanlarından Hıristiyan Sercun bin Mansur olmuştur (C. Huart, a.g.e., c. I, s. 261).

Erişmek istediği her şeye oldukça kolay sahip olan Muaviye, şaraba ve eğlenceye düşkün, güzel tambur çalan oğlu Yezid'i daha ciddi davranmaya, kendi yönetim usullerine alıştırmaya çalıştı⁹ halifeliğinin sonuna doğru onu önce Suriye'de, sonra öteki eyaletlerde veliaht olarak tanıttı. Bu nazik iş onun son siyasi zaferi olmuştur. Muaviye, Hasan bin Ali'nin halifelikten vazgeçmesinden sonra İslam kuvvetlerinin eline geçen topraklardan hiçbirini yitirmeden hüküm sürmeyi başarmıştır. Ne Abdülmelik ne Mansur ne de Harunürreşid, İslam tarihinde bu eşsiz övgüye hak kazanmıştır. Sünni tarihçiler Muaviye'nin hatırasına oğlu Yezid'in hatırasından daha hoşgörölü davranmaktadırlar. Suriyelilere gelince, onun şan ve şeref dolu yönetimini uzun yıllar saygıyla anmışlardır. Soğukkanlılığı, yumuşak başlı görünüşü, güler yüzlü oluşu, ayrıca cömertçe dağıttığı zengin hediyeler ve bağladığı maaşlar en inatçı ve uzlaşmaz düşmanlarını bile zararsız hale getiriyordu. Muaviye önemli mevkilere tayin ettiği yakın akrabalarına kendi emirlerini körü körüne yerine getirme duygusunu aşılamıştı. Muaviye lehindeki tutumu, bazı Sünniler, onun Peygamber'e vekâlet demek olan halifeliği sırf dünyevi bir iktidar haline getirdiğini iddia ederek yerdiler. Bu tutum onu kötülemeyi hedeflediği halde büyük meziyetlerini belirtmiş oluyordu.

Tıpkı Floransa'daki Medici soyunun son zamanlarında görüldüğü gibi Muaviye de bir düşmanından ya da zorluk çıkaran bir dostundan kurtulmak istediğinde hançer ve zehir kullanmaktan çekinmezdi. Örneğin, Suriyelilerce çok saygı gören Abdurrahman adında biri halkın kendine duyduğu sevginin kurbanı olmuştu. Bazı tarihçiler Muaviye'yi duygusuz, merhametsiz ve hilekâr olarak tasvir ederler. Hazreti Peygamber'in büyük torununu zehirletmek ve Hazreti Ali'nin kahramanlık ve şöhret arkadaşı olan Malik el Eşter'i ortadan kaldırmak cinayetleri arasında sayılır.

9 Cevdet Paşa, a.g.e., c. VII, s. 174.

Muaviye'nin Sünnilere göre bazı suçları vardır. Bunların en önemlilerinden dördünü belirtelim:

1. Hazreti Ali'ye ve soyuna küfretmek (*sebb*); bu kötü görenek önce Şam'da başlamıştır. Namazdan sonra Hazreti Osman'a dua edilir, sonra Ebu Turab lakabıyla anılan Hazreti Ali'ye küfredilir. Kûfe'de vali bulunan Mugire bu yolu izlediyse de Hucr bin Adi bin Hatem ve onunla birlikte cemaat bu bedduayı hemen reddederdi. Mugire cemaatin tepkisine ses çıkarmazdı; ama Ziyad bin Ebih, Kûfe valisi olduktan sonra Hucr bin Adi'nin bu karşılığını hoş görmeyerek, onun ve bazı arkadaşlarının hapis ve idamına sebep oldu.¹⁰

2. Seçime uymayarak kılıç kuvvetiyle ve hileyle hilafeti alması.

3. Ziyad'ı kendi soyuna bağlaması.¹¹

4. Veliahdı olarak oğlu Yezid'e halkı zorla biat ettirmesi.¹²

Yansız bir tarihçi Muaviye'yi temize çıkarmakta oldukça güçlük çeker. Ancak Araplar gene onun şahsında hükümdarlık kudretinin sembolünü görmektedirler. Mesudi'nin inancına göre ardından gelenler onun maharet derecesine ulaşamazlar, olsa olsa ancak onu taklit edebilirlerdi. Süfyanilere mensup bu dâhi hükümdara karşı duymuş oldukları pek az yakınlığa rağmen Mervaniler çoğu kez onun ortaya koyduğu yönetsel geleneklere ve yöntemlere dayanmışlardır.

Muaviye, kuşkusuz İslam'ın en ilerici hükümdarlarından biridir. Kamuoyunu asla küçük görmedi; insanların yönetilmesinde yalnızca gücün başarı sağlayamayacağına inanır, onların sevgisini kazanmaya çalışır, böylece uyruklarını kendine bağlar, "dünyanın kılıçtan daha iyi, dille yönetileceğini" savunurdu. O, kabilelerden gelen ve "vüfud" denilen temsilcileri sık sık kabul eder, yakınmalarını çekinmeden söylemelerine izin verirdi. Ayrıca yönetim işlerine bu kişileri almakla,

10 Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb*, c. V, s. 80; Hazreti Ali soyuna küfretmek II. Ömer zamanında yasaklandı; bkz. İbnü'l-Esir, *El Kûmil*, c. V, s. 154.

11 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 12-15.

12 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 20-24.

eski bedevi bireyciliğini kendi planları lehine kullanmayı bilirdi. Muaviye, Suriye'deki danışma kurulunun görüşmelerinde bir "primus inter pares"ti (eşitler arasında birinci).

Yavaş yavaş uyruklarının siyasal terbiyelerini geliştirmeyi ve başıboş hareketlerinin önüne geçmeyi başardı. Hiçbir zaman onların eleştirilerinden ve şairlerin saldırılarından ürkmezdi. "Birer eylem haline gelmedikçe sözcükler beni ilgilendirmez" deme alışkanlığındaydı. Bu geniş düşünüş tarzı, Mervanilerde gittikçe nadirleşecek ve Abbasilerde mutlakiyetin ortaya çıkmasıyla büsbütün kaybolacaktır.

Eğer Muaviye'de bir devlet kurucusunun keskin görüşü, çabucak harekete geçişi, kovuşturma fikri, eskimiş önyargılardan uzak bulunma, insanları eşit tutma ve onların önyargılarına karşı anlayış gösterme davranış ve sabrı olmasaydı Bedevileri bulundukları durumdan kurtarıp disiplin altına alamazdı. Onun hakkında yansız bir yargı vermek isteyenlerin, hatalarına rağmen çalıştığı çevrenin, Bedevilerin içine işlemiş bireyciliğin direncini hesaba katmaları gerekir. Muaviye onları yüksek kültürlü çok eski uygarlıkların vârisi olan milletlere hükmedecek fatihler haline getirebilmiştir. Bu milletler, Bizanslılar, İranlılar, Moğollar, Türkler ve diğerleridir.

Muaviye İslamiyet için çok yararlı olmuştur. Kumandanlarından Amr ibn'ül Âs, Ziyad bin Ebu Süfyan (Ebîh), Mugire bin Şube gibi kişiler sayesinde Horasan ve İran'da cereyan eden kabile kavgaları uzayıp gitmemiş, tersine bunlar hemen önlenmiştir. Muaviye tahta geçtikten sonra, o vakte kadar Suriye'de uyguladığı ve başarı sağladığı yönetim yöntemlerini geniş bir alanda, hilafetin öteki bölgelerinde de uygulama imkânı buldu. Böylece İslam'ın çekirdeğini teşkil eden Bedevileri, merkezi bir yönetime bağlı bir duruma soktu. Maliye-yi de düzenledi. Çok fazla maaş alanların, aylıklarını azalttı, düzensiz eyalet gelirlerini düzenli hale getirdi. Devlet kasasını fatihlerin istedikleri biçimde kullanabilecekleri bir kasa olmaktan kurtardı. "Malülmüslimin" sayılan devlet hazinesini "malullah" haline getirdi¹³, İslam ülkelerinde disiplinli

13 Lammens, İ. A., c. VIII, s. 443.

bir (Allah'ın malı) uzlaştırma örgütü de Muaviye tarafından kurulmuştur (Cevdet Paşa, a.g.e., c. VII, s. 195).

Muaviye Recep 60'ta (Nisan 680) Şam'da öldü.¹⁴ Son nefesinde oğlu Yezid'i yanına getirip şu tavsiyelerde bulundu: "Oğlum bilesin ki, imparatorluğu sana sağlamak için ne gerektiyse yaptım. Halifeliğin her yönünde, benim veliahdım olarak tanındın. Yalnız dört kişi biat etmeyi reddetti. İşte onlara karşı nasıl hareket edeceğini sana söyleyeyim: Ebu Bekir'in oğlu Abdurrahman zevk düşkünüdür; ona bu yolda gerekeni öylesine ver ki, eğlencenin dışında başka bir şey düşüncemz olsun. Ömer'in oğlu Abdullah kendini dine vermiştir, iktidar peşinde koşmayacaktır. Zübeyr'in oğlu Abdullah en tehlikesidir. Onu biate zorlayacak bütün çareleri ara. Ali'nin oğlu Hüseyin'e gelince, onu da biate çağır, eğer reddederse dikkatli ol, fakat kabul ederse onunla anlaş ve ona iyi muamele et, zira biz onun ailesini zorla haklarından ettik."

Yezid'in Halifeliği

Kerbela Olayı

Yezid babasının yerine geçtiği sırada, Medine'de Velid bin Utbe, Mekke'de Amr bin Said bin Âs, Basra'da Ubeydullah bin Ziyad, Kûfe'de ise Numan bin Bişr valiydiler. Yezid babasının tavsiyelerine uyarak hemen Medine'de yaşayan muhaliflerini biate zorlaması için Velid bin Utbe'ye bir mektup yazdı. Velid bin Utbe daha sonra Emevi halifesi olarak tahta oturacak olan Mervan bin Hakem'in bu konudaki düşüncelerini öğrenmek istedi. Mervan, biati reddettikleri takdirde hiçbir mazeret dinlemeden onların hemen öldürölmelerini tavsiye etti. Velid bin Utbe bu kanlı tavsiyeyi reddetti; vakit geçirmeden Hüseyin'e haber yolladı. Peygamber'in torunu valinin konağına gitti, elli kadar silahlı adamı da onu kapıda bekledi; Muaviye'nin öldüğüne ve Yezid'in ona halef olduğuna dair mektubu okudu sonra Velid'e yukarıda adları bildirilen dört kişinin bir arada açık olarak biat etmelerinin daha iyi olacağını söyledi ve çıkıp gitti.

14 Taberi'de 60 yılı Recep ayı denildiği halde, Cevdet Paşa'da 63 Recep, Mesudi, *Mürûc'ü'z-Zeheb*'de 61 Recep diye gösterilmiştir.

Abdullah bin Zübeyr de Velid'i bir miktar oyaladıktan sonra, bir yolunu bulup Mekke'ye kaçtı. Orada Kâbe'ye sığındı. Arkasından Hüseyin bin Ali, kardeşi Muhammed bin Hanife hariç bütün ailesiyle Mekke'ye göçtü. Bu haberler halife Yezid'e ulaşınca, Medine valisini azletti ve yerine Amr bin Said bin Âs'ı geçirdi. Amr, Abdullah bin Zübeyr'i Yezid'i tanımaya zorlamak için, kardeşi Amr bin Zübeyr'i onun üzerine 2.000 askerle gönderdi. Abdullah da sağladığı birliklerle kardeşini esir edip hapse attı.¹⁵ İşte bu olaylarla elde ettiği ünledir ki, Abdullah bin Zübeyr, ilerde İslam İmparatorluğu'nun büyük bir kısmında halife olarak kendini tanıtmaya olanağını elde etmiştir. Bu sırada Kûfeliler Hazreti Hüseyin'i yönetimi ele alması için çağırdılar. O, bunların ısrarlarına dayanamayarak Irak'a gitti. Fakat orada umduğu yardımı bulamadı; kendine yardım edecek olan amcazadesi Müslim bin Akil de Yezid'in valisi Ubeydullah bin Ziyad tarafından yakalanıp idam olundu. Kûfe valisinin kuvvetleri, Hazreti Hüseyin'in yolunu kesip ona geri dönmesini salık verdiler. Hüseyin bu teklifleri reddettiğinden, Bağdat'ın aşağı yukarı 100 km güneybatısındaki Kerbela yerine kadar onu izlediler. Burada onu susuzluktan teslim mecbur bırakmak istediler. M 680'de Yezid'in ordu kumandanı ve Peygamber'in ünlü sahabesi Sa'd bin Ebu Vakkas'ın oğlu Ömer ona teslim olmasını önerdi.¹⁶ Hazreti Hüseyin her ne kadar akrabası Müslim'in idamıyla desteksiz kalmışsa da bu öneriyi kabul etmedi.

Hüseyin herhalde başına gelecekleri önceden sezmiş olmalı ki, yanındakilere kendisini terk etmelerini, onlara izin verdiğini söyledi. Onlar mertçe ve pervasızca Hüseyin'in bu önerisini reddettiler. Ertesi gün, yani 10 Muharrem 61'de (Kasım 680) Hüseyin çadırların arkasında ateş yaktırıp tek cephe-den savaşa hazırlanmıştı. 23 süvarisi, 40 da yayası vardı. Hüseyin atını düşmanlarına doğru sürdü, maksadı onlara son defa hitap etmektir. Feryat eden kız kardeşini susturduktan sonra: "Peygamberimizin kızının oğlu ben değil miyim? Şehitlerin efendisi Hamza, babamın amcası değil midir? Şehid

15 Huart, a.g.e., c. I, s. 262; Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 198.

16 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 37

Caferü't-Tayyar amcam değil midir? Tanrı Elçisi'nin, benim ve kardeşim için, siz ehli beytin seyitlerisiniz ve sünnet ehlinin gözbebeklerisiniz dediğini duymadınız mı? Bırakınız Peygamber'in, dedemin mezarının yanında ömrümün sonuna kadar oturayım" dedi ve onları biraz sonra işleyecekleri cinayetden alıkoymak istedi. Fakat Ubeydullah bin Ziyad'ın adamları bu sözleri hiç dinlemiyorlardı. Çok nispetsiz kuvvetler arasındaki savaş, karşılıklı ok atmalarla başladı. Bu arada Hazreti Hüseyin'in oğlu Abdullah ve henüz çocuk olan Ali, kardeşi Hazreti Hasan'ın oğullarından Ebu Bekir, Kasım, amcasının iki oğlu ve daha Peygamber soyundan birçokları şehit edildiler. Öğleden sonra Hazreti Hüseyin'in adamları çok azaldı. Sağ kalanlar onu savunmak için can verdiler. Ancak dört kişi kaldıktan sonra bizzat Hüseyin de savaşa girdi. Onu daha önce öldürebilirlerdi. Fakat rivayete göre kimse kendisine bu darbeyi indirmeye cesaret edemiyordu. Nihayet Sinan bin Enes Nehai mızrakla vurup onu yere düşürdü ve hemen başını vücudundan ayırdı. Ötekiler Hazreti Hüseyin'in üzerindikileri yağma ettiler. O zaman görüldü ki, vücudunda 33 mızrak ve ok, 34 kılıç yarası vardı. Bundan sonra çadırlar ve kadınların üzerindikiler yağma edildi.¹⁷ Çadırların birindeki Hazreti Hüseyin'in oğullarından Ali¹⁸ de öldürülmek istendi, ama Ömer bin Sa'd buna engel oldu.

Hazreti Hüseyin'in başı Kûfe'ye getirildiği zaman Ubeydullah bin Ziyad elindeki asasıyla Hüseyin'in dudaklarına vurdu. Orada bulunan Yezid bin Arkam ve başkaları dayanamayıp, Ubeydullah bin Ziyad'a asasını çekmesini, çünkü birçok defa Peygamber'in öpmek üzere onun yüzüne eğildiğini gördüklerini söylediler (Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya ve Tevarih-i Hulefa*, c. VIII, s. 222).

Bütün bu olaylar sırasında Yezid'in aldığı tutum bizce tam olarak bilinmemektedir. Bazı yazarlar Hüseyin'in öldürülmesi

17 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 45'te Hüseyin'in vücudu üç gün savaş alanında kaldı diye yazılıdır.

18 Hazreti Hüseyin'in Ali adında üç oğlu vardı: Ali Ekber, Ali Evsat, Ali Asgar. Ali Evsat'ın öteki adı Zeynelabidin'dir. Ayrıca Hasan ve Ömer adlı iki oğlu daha vardı.

emrinin Yezid tarafından verildiğini ileri sürerler, ama bu iddia ilk Şiilerde mevcut değildir. En eski kaynakların hemen hepsi Hüseyin'in başı Şam'a getirildiği zaman Yezid'in çok üzölmüş olduğunu, gözlerinin yaşardığını ve onu getirenlere "Hüseyin'i öldürmemiş olsaydınız, bağılılığınızdan gene memnun kalırdık; onun yanında olsaydım, kendisini affederdim" demiş olduğunu ve mükâfat ümit edenlere hiçbir şey vermediğini kaydederler. Ayrıca Yezid, Hazreti Hüseyin'in perişan bir halde Şam'a getirilmiş olan ailesiyle birlikte ağlamış ve sonra onların bütün ihtiyaçlarını sağlayarak kendilerini Medine'ye yollamıştır.¹⁹ Bütün bu rivayetler Yezid'in bu tutumunun samimi olmadığını gösterir. Eğer gerçekten Ubeydullah'a kızmış olsaydı onu Kûfe valiliğinden uzaklaştırmırdı. Sonra Kûfe kuvvetleri bu kadar üstün olduğu halde onu diri yakalamayıp şehit etmeleri ve boş yere adamlarını katletmeleri de bu yolda bir emir almış olduklarını göstermektedir.

Bu tarihten itibaren birçok eserlere konu olan Hüseyin'in şehadeti, Müslömanların kalbinde kapanmaz bir yara açtı. Az sonra kendisini gösterecek olan bütün muhalefet hareketlerinde Hüseyin'in intikamı sebep gösterilecek ve bu yüzden yüzyıllar boyunca sayısız Müslöman kanı akıtılacaktır. Şiiler 10 Muharrem'i matem günü ilan edecekler, bu acı olay Şii veya Sünni pek çok şaire ağıtlar ilham edecektir. Hazreti Hüseyin'in Kerbela'daki türbesi bugün hâlâ Şiiler için kutsal bir yerdir.

Harre Savaşı

Emeviler için çok daha tehlikeli olan adam, Mekke'de kutsal sığınağında halifeye kafa tutan Abdullah bin Zübeyr'di. O, şehirlerinin eski canlılığını kaybettirmiş olan hükümete karşı, nefret ve kin duygularını açığa vurmak için fırsat kollayan Medinelileri kışkırttı. Yezid 683 yılında onları kazanmak için boş yere çalıştı. Tecrübesiz yeni vali Osman bin Muhammed el-Süfyani, aklınca Medine halkını kazanmak amacıyla içinde Uhud gazası şehitlerinden Hanzala'nın oğlu Abdullah'ın da bulunduğu bir grubu Şam'a gönderdi (Clément Huart bunu

19 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 48.-49. sayfalarında Yezid için asayla Hüseyin'in dudaklarına dokundu diye yazar ama herhalde bu doğru değildir.

Ukbe bin Velid diye gösterir, MS 263). Yezid bunlara çok iltifat etti; Abdullah bin Hanzala'ya ve sekiz oğluna 180.000 dirhem bağışta bulundu. Yezid'in bu fedakârlığına karşılık, temsilciler Şam sarayında gördüklerini, sonradan gittikleri her yerde anlatmaktan geri kalmadılar. Halifenin gece gündüz sarhoş olduğunu, müzik, dans ve av partilerinden başka bir şeyle uğraşmadığını, hatta namazı niyazı terk ettiğini yaydılar.²⁰ Bunlardan Abdullah bin Hanzala da oğullarımdan başka kimseyi bulmasam bile, ona karşı savaşırım diye ayaklandı. Böylece Medineliler Yezid'i hal edip Abdullah bin Hanzala'yı başkan seçtiler. Bu haberi duyan Yezid, ensardan Numan bin Bişr'i nasihat etsin diye Medine'ye gönderdi; o bir sonuç elde edemedi. Tersine Medineliler Vali Osman bin Muhammed'i şehirlerinden kovdular ve Mervan bin Hakem'i aman alınca kadar evinde hapsedtiler. Bütün bu kaynaşmalar, huzursuzluklar, Yezid'in mevkiinin adamı olmamasından ve Peygamber'in torunlarını şehit ettirmesinden doğmaktaydı.

Yezid, hemen, Amr bin Said'e Medine üzerine gitmesini emrettiyse de Amr bin Said ikinci bir günaha girmek istemediği için özür diledi (Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 231). O zaman Yezid ihtiyar Müslim bin Ukbe'yi askerle Medine üzerine yolladı. O, on bin askeri Harre denilen yerde konaklattı. Burada Abdullah bin Hanzala, gözü önünde oğullarının birer birer öldürüldüğünü gördükten sonra, Medine asillerinin pek çoğuyla birlikte ve bütün kuvvetiyle savaşa savaşa can verdi (26 Ağustos 683).²¹ Müslim şehri ele geçirdi ve üç gün boyunca yağmaya izin verdi. Suriye askerleri bu üç gün içinde hem Medinelileri katlettiler hem de şehri bir harabe haline getirdiler. Bu sırada mescit ahır haline getirildi; türbeleri, süslerini alabilmek için yaktılar;²² birçok asil Yezid'in zulmünden kurtulmak

20 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 53; Huart, a.g.e., c. I, s. 263.

21 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 54; Huart, a.g.e., c. I, s. 263; İbni Tiktaka, elFahri, S. 178.

22 Gerçekten de Taberi, IV., S. 55; Mesudi, *Mürütü'z-Zeheb*, V., 165 ve İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 189 gibi kaynak kitaplarda katledilen Medinelilerin dere gibi kanlarının akıtıldığı, şehrin yağma edildiği ve kadınlara tecavüz edildiği, esirlerin hapsedildiği belirtilmiş ise de Emir Ali'den (*Musavver Tarihi İslam*, c. I, s. 87 vd.) başkasında mescidin ahır haline sokulduğu ve süslerini almak için türbelerin yıkıldığı yazılmamıştır. Ayrıca bkz. Frants Buhl, İ. A., c. VII, s. 466.

için uzaklara kaçmışlardı. Bu arada Hüseyin'in oğlu Ali (II.) ve Abbas'ın oğlu Ali kurtuldular. Hastaneler, medreseler yıkıldı veya kapatıldı.

Mekke'nin Kuşatılması

Yezid'in kuvvetleri için artık Mekke yolu açıktı. Ancak, hasta olan Müslim bin Ukbe öldüğünden yerine Husayn bin Nümeyr geçti. Mekkeliler ve Medine'den kaçıp kurtulanlar, ayrıca Kûfe'de daha sonra Emevilere karşı ayaklanacak olan Muhtarü's-Sakafi ve bir kısım Harici Mekke'ye gelerek Abdullah bin Zübeyr'le birlikte Suriyeli birliklere karşı kahramanca çarpıştılar (31 Ekim 683). Sonunda şehrin surları içinde savunmaya geçmek zorunluluğunu duydular. Harem'de yani Kâbe'de kan dökmek yasak olduğu halde, Şam askerleri mancınık getirip Kâbe'yi taş yağmuruna tuttular.²³ Bu arada atılan ateşli mızraklardan biri Kâbe'nin örtüsünü ve tahta kısımlarını tamamıyla tutuşturdu; kısa zamanda "Beytullah" bir kül yığını haline geldi. Yezid tam bu sırada ölmüştür.²⁴ Abdullah bin Zübeyr, Husayn bin Nümeyr'e bir mektup yazıp halifenin öldüğünü, bu durumda onun kimin adına savaşmakta olduğunu sordu. Husayn bin Nümeyr haberin doğruluğunu öğrenince Emevi soyunun hilafette kalmasını artık istemediğinden Abdullah bin Zübeyr'in halifeliğini tanıyacağını bildirdi. Ortam buna çok elverişliydi. Çünkü Kerbela olayından ötürü iman sahipleri çok üzgündüler. Ayrıca Mekke'nin kuşatılması sebebiyle İslam âlemi Emevilere karşı yer yer ayaklanma eğilimi göstermiş, Irak, Yemen ve Mısır da daha önce Mekke'de halifeliğini ilan etmiş olan Abdullah bin Zübeyr'i tanıdı. Ama İbni Zübeyr siyasi deha sahibi bir kişi olmadığından Husayn bin Nümeyr'in yaptığı teklifi reddetti; Mekke'de savaşa devam etti.

23 Taberi, mancınığı kullanan adamın Habeşli bir gayrimüslim olduğunu, Kâbe'yi taşlarken bir yandan da mısralar terennüm ettiğini kaydeder (a.g.e., c. IV, s. 57).

24 Wellhausen, a.g.e., s. 78. Yezid 39 yaşında 3 yıl 9 ay saltanattan sonra Rebiülevvel 14'te ölmüştü. Tarihi rivayetler onun öldüğü günün Mekke'nin yakıldığı günle aynı olduğunu bildirirler. Taberi, a.g.e., c. IV, s. 57; Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb*, c. V, s. 168; Huart, a.g.e., c. I, s. 263.

II. Muaviye'nin Halifeliği

Bu arada, Yezid'in geceden korkan çocuklara benzetildiği için kendisine Ebu Leyla adı verilen²⁵ genç yaştaki oğlu II. Muaviye halifeliğe seçildi. II. Muaviye bir gün halkı camiye topladı. Onlara: "Ey Nas! Ben sizin işlerinizin yükünü taşıyacak kudrette değilim. Sizin için Hazreti Ömer gibi bir adam aradım bulamadım. Danışmak için ehli şura gibi altı kişi aradım; bulamadım. Siz hilafete beğendiğinizi seçiniz" deyip minberden indi ve doğru evine gidip kapandı. Hazır bulunanlardan Dahhak bin Kays halifeye vekil olarak namazda imamlık etti.

Ümeyye soyundan olanlar bu durum karşısında şaşırılmış bir halde kaldılar. Çok geçmeden, seçildikten belki kırk gün sonra, II. Muaviye öldü.²⁶

Mervan Bin Hakem'in Halifeliği

II. Muaviye'nin ölümünden sonra eski Irak valisi Ubeydullah bin Ziyad bile Irak'ta halkı kendine biate davet etti. Ama halk ayaklandı. Ubeydullah bin Ziyad ancak kaçarak canını kurtardı. Bu arada, yukarıda söylediğimiz gibi, Abdullah bin Zübeyr'e bağlandıklarını bildiren Irak, Yemen, Hicaz ve Mısır'dan başka Kinnesrin emiri ile Humus (Homs) emiri, Abdullah bin Zübeyr'e biat ediverdiler. O derecede ki Emevilerin büyüklerinden olan Dahhak bin Kays bile gizlice İbni Zübeyr'e biat etmişti. Tam Mervan bin Hakem de İbni Zübeyr'e biat edecekken Ubeydullah bin Ziyad Şam'a geldi ve onun zihnini çeldi: (bkz. Taberi, a.g.e., c. IV, s. 60). "Sen Kureyş'in şeyhi ve bir ulu kişisin; İbni Zübeyr'e biat edersen ben senin için utanırım" dedi. Ümeyyeliler Mervan'ın etrafında toplandılar. Bazı Yemen kabileleri de Mervan'ı tanıdılar. Bu yüzden Mervan'ın etrafında toplanıp onu tanıyanlara Yemeniyye denildi. Dahhak bin Kays bin Zübeyr'e tâbi olduğu için İbni Zübeyr'i tanıyanlara da Kaysiyye denildi. Bu iki parti birbirlerine karşı 684'te

25 Ebu'l Ferec Tarihi, c. I, s. 186.

26 Mesudi, Mürücü'z-Zeheb, c. V, s. 168'de 2 ay, bir başka rivayete göre 3 ay; İbni Tiktaka, El Fahri, s. 190; Ebu'l-Ferec Tarihi, c. I, s. 186'ya göre ise 4 ay.

Merc Râhıt denilen yerde çok kanlı bir savaş verdiler. Dahhak bin Kays savaşta öldürüldü, yandaşları perişan oldu. Mervan şam'a girdi, şamlılar ona biat ettiler.²⁷

Mervan, Amr bin Said'i yanına alarak Mısır'a gitti. İbni Zübeyr'in adamlarını oradan kovup oğlu Abdülaziz'i Mısır valiliğine getirdi. İbni Zübeyr ise kardeşi Müsab'ı şam üzerine gönderdi. Müsab'ın ordusu bozuldu. Mervan, Hicaz'ı düşünmekten huzursuzdu. Daha önce Kâbe'ye hücum eden şam askerlerine karşı canla başla savaşan Hariciler, İbni Zübeyr'in Hazreti Osman dostu olduğunu öğrenince kendisini bırakıp Yemame ve Basra taraflarına doğru gittiler. şiiler de Tevvabin adıyla gizli dernek kurdular. Hazreti Hüseyin'in şehit edilmesinde kendilerini suçlu görüp onun kanını talep etmek suretiyle temize çıkacaklarına inandıklarından ayaklandılar.

Bu arada Mervan iki ordu hazırlayıp, birini Medine'ye ötekini Ubeydullah bin Ziyad'ın emrinde Irak'a yolladı. Medine'ye giren ordu perişan oldu. İbni Ziyad, Irak'ta komutanları aracılığıyla yandaşlar üzerine savaş açtı; büyük kahr-amanlıkla savaşan yandaşlar yenilgiye uğradı ve Kûfe'ye geri döndüler. Abdullah bin Zübeyr bu sırada yıkılan Kâbe duvarlarını büsbütün yıktırıp yeni baştan ve taştan yaptırdı. Hacerülesved'i Hazreti İbrahim zamanında olduğu gibi Kâbe'nin içine aldı.

Emevi saltanatının Süfyaniler kolundan Mervaniler koluna geçmesine sebep olan Mervan bin Hakem, büyük amcası Osman bin Affan halife olduğunda onun kâtipliğini yapmış, bu sıfatla Osman adına devleti istediği gibi yönetmiş, büyük eyaletlere kendi yakın akrabalarını tayin etmekten çekinmemişti. Böylece Hazreti Peygamber'in en yakın dostlarını gücendirmişti. Bunun bir sonucu olarak Dâr günü yahut Hazreti Osman'ın şehit edildiği gün, ağır surette yaralanmış, sonra Cemel Olayı'na katılarak orada da ağır yaralar almıştı.²⁸ Bu olaylarla kazandığı ün sayesinde ki, hilafet makamına geçmiş ve oğlu Abdülmelik'in veliahtlığını kabul ettirmişti.

27 İbni Tiktaka, *El Fihri*, s. 191; Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 264 vd.

28 Wellhausen, a.g.e., s. 22, vd.

H. 65 (M. 685) yılı Ramazan'ında Mervan öldüğü zaman (Bir rivayete göre onu evli bulunduğu I. Yezid'in karısı ve Süfyanilerden Halid'in annesi; oğlunu veliahtlıktan çıkartıp üstüne de hakaret ettiği için bir gece uyurken yastıkla boğmuştur.)²⁹ oğlu Abdülmelik kolayca yerine geçebildi.

Abdülmelik'in Halifeliliği

Abdülmelik bin Mervan hilafet makamına geçtiği zaman imparatorluğu siyasi bakımdan bir bütün halinde bulamadı. O, hilafet mirasını güçlkle ve mücadele ederek elde etmek, tıpkı Muaviye gibi başkalarının bayrağı altında bulunup kendini halife tanımayan ülkeleri yeniden itaat altına almak zorunda kaldı.

Onun karşılaştığı en önemli gaileler şunlardır: Muhtarü's-Sakafi'nin ayaklanması; Abdullah bin Zübeyr'in halifelik iddiasında ısrarı; çeşitli bölgelerde isyanlar; Afrika'da ayaklanmalar.

Muhtarü's-Sakafi'nin Ayaklanması

H. 64 (M. 684) Ramazan'ında Hazreti Ali'nin üçüncü oğlu Muhammed'in murahhası olduğunu öne sürerek kendi propagandasını yapmaya başlayan Muhtar Ebu Ubeydü's-Sakafi ateşli ve garip bir belagate sahipti. Çok geçmeden Kuran'ı taklit ederek, secili ama belirsiz bir ifadeyle Cebrail'den aldığı iddia ettiği ilhamları söylemeye ve Mehdi'nin geleceğini, böylece gerçek dinin yeniden kurulacağını, bütün haksızlıkların ortadan kalkacağını, yeryüzünün yüzyıllarca adaletle yönetileceğini vazetmeye başladı.

Muhtarü's-Sakafi, İbni Zübeyr'e karşı açıktan açığa cephe almamış olmakla birlikte İbni Zübeyr, Muhtar'ı şüpheli adam saymıştır. Muhtar, Hazreti Ali yandaşlarına önemli vazifeler başışladıysa da onların itimatlarını kazanamadı. Ali yandaşı olan kimseler, Muhtar'ın aşırı fikirlerinden her zaman yılmaktaydılar. O, İslam'ı kabul etmiş olmalarına ve kendisinin gerçek kuvvetini teşkil etmelerine rağmen akıncı Araplarla aynı haklara, sahip olmayan İranlı ve Aramlı unsurlara dayanmakta yarar gördü.

²⁹ Mesudi, *Mürücu'z-Zeheb*, c. V, s. 266 vd.; İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 192.

Kurduğu ordunun başına Ali'nin kumandanlarından birinin oğlu olan İbrahim bin Eşter'i geçirdi. Muhtar, Kûfe Araplarının kendisine karşı olduklarını öğrendiği zaman, düşmanlarını yok edebilmek için Hazreti Ali'nin oğlu Hüseyin'in şehit edilmesine katılan veya onu korumayan herkesi idam etti. Bu kanlı hareketi Allah'ın uygun bulduğunu ileri sürdü; zira bu olaydan iki gün sonra Irak üzerine yürüyen ve Kerbela olayına karışmış olan Ubeydullah bin Ziyad'ın kumandasındaki Suriye ordusu Hazir kıyısında tamamıyla yok edilmişti. Kumandanları Ubeydullah bin Ziyad da kurtulamamıştı. Fakat Muhtar'ın güya Allah'ın makamı diye adlandırdığı boş bir taht önünde kutladığı bu büyük başarısını çok geçmeden kendi çöküşü izledi.

Nitekim H. 67 (M. 687) Ramazan'ında, Harara'da (Kûfe yakınlarında) Basra Valisi Musab bin Zübeyr (Abdullah bin Zübeyr'in kardeşi) ve bunun kumandanı Muhalleb, Muhtar'la çarpıştılar. Kûfe kalesine çekilmek zorunda kalan Muhtar'ı Müsab burada dört ay kuşattı. Hiçbir yandan bir yardım görmeyen Muhtar sonunda bir çıkış hareketi sırasında Müsab tarafından öldürüldü. Onun dinsel inancına bağlı kalanlar da aynı sonuca uğratıldılar.

Bununla birlikte Müsab'ın bu hususta gösterdiği şiddet hareketi, gene de boşuna olmuştur; çünkü Muhtar'ın mezhebi, Şii eskatolojisinde (kıyamet günü inançları) derin izler bırakarak devam etmiştir. Muhtar'ın dinsel propaganda-ları sonundadır ki, Şia siyasal bir hareket olmaktan çıkarak dinsel bir akide haline gelme eğilimi göstermiştir. Böylece, Muhtar'ın siyasal başarıları çok kısa, fakat dinsel telkinleri derin ve uzun süreli olmuştur. (Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 82).

Abdûlmelik, her ne kadar Muhtar'dan kurtulmuştuysa da Irak bu defa da Hicaz Halifesi Abdullah bin Zübeyr'e, kardeşi Musab bin Zübeyr'in çabalarıyla bağlanmış oluyordu. Şimdi Musab bin Zübeyr'e karşı yürümek gerekiyordu; 689'da Şam'dan yola çıktı.³⁰ Fakat derhal geri döndü, çünkü başkentte tehlikeli bir isyan çıkmıştı. Asilerin başında bulunan Amr bin

30 Sait Paşa (Diyarbakirli) *Mir'âtü'l İber*

Said el Eşdak'ı Şam surları içinde kuşattı. Eğer teslim olursa, hürriyetini ona bağışlayacağını vaat etti. Ancak Abdülmelik verdiği sözü tutmadı, bir rivayete göre onu kendi elleriyle öldürdü. El Eşdak'ın yandaşları sarayı kuşatınca, onun başını kaleden aşağıya fırlattırması ve arkasından avuç avuç altınlar saçmış, böylece asilerin dağılmasını sağlamıştı. Şam'da sükûnetin geri gelmesi üzerine halife, Musab bin Zübeyr'e karşı yeniden sefere çıktı, ama başarı elde edemedi geri döndü. Ertesi yıl iki ordu Bağdat yakınında Maskin'de yeniden karşılaştılar. Önce Abdülmelik Müsab'a samimi olarak, kumandanlık vaat etti. Fakat o, kardeşine ihanet etmedi, savaştı ve öldü.

Abdülmelik Irak halkının biatini kabul ettikten sonra, hükümet merkezi Şam'a döndü.

Abdullah bin Zübeyr'in Halifelik İddialarına Son Verilmesi

Şimdi artık nüfuzu Hicaz bölgesinin sınırlarını aşmayan Abdullah bin Zübeyr'i ortadan kaldırmak gerekiyordu. Bu iş için halife son savaşlarda gösterdiği başarılarını göz önünde tuttuğu Taifli Haccac bin Yusuf'u seçti. Haccac doğduğu Taif şehrini üs kılarak Mekke üzerine yürüdü. Şehrin kutsallığını göz önüne almadan, Ebukubeys Dağı'ndan Mekke'yi mancınık yağmuruna tuttu. Gene de Abdullah bin Zübeyr, Kâbe ve dolaylarında daha yedi ay tutundu ve kendi öz oğulları tarafından bile³¹ terk edildikten sonra, yaptığı bir çıkış hareketi sırasında Cemaziyülevvel 73'te (Ekim 692) öldürüldü. Böylece Irak ve İslam İmparatorluğu'nun kalbi sayılan Hicaz, Haccac bin Yusuf'un çabalarıyla Emevi soyuna kazandırılmış oldu.

Abdullah bin Zübeyr gecesini gündüzünü ibadetle geçiren çok dindar ve emsalsiz bir kişiydi. Hazreti Ebu Bekir'in kızı Esmâ'nın oğluydu. Davasında haklı ise sonuna kadar savaştığını kendisine annesi salık vermişti. 73 yaşındayken öldürülmüş olan Abdullah bin Zübeyr 9 yıl, hükümet merkezi Mekke olmak üzere halifelik etmiş ve zaman zaman Irak ve Mısır da kendisine uyruk olmuştu.

31 M. Seligsohn, İ.A., c. I., s. 45; *Tarihü'l-Yakubi* (Houtsma yay.), c. II, s. 303 vd.; Mesudi, *Mürreci'z-Zeheb*, c. V, s. 130 vd.

Türlü Bölgelerde Ayaklanmalar

Abdölmelik bu hizmetlerine karşılık Haccac'a Hicaz, Yemen ve Yemame valiliklerini verdi. Irak'ın ve Hicaz'ın Şam hükümetine bağlanmasıyla Abdölmelik'in artık bundan böyle rahat bir saltanat sürdüğü belki hatıra gelebilir. Ancak böyle olmamıştır. Çünkü anlattığımız bu mücadelelerden faydalanan Hariciler güçlenmiş, eski Akad bölgesi İran'ın güney bölgesini ellerine geçirmişler ve canlarını hiçe sayarak durmadan savaşımaya koyulmuşlardı. Bunlardan özellikle Ezraki kolundan olanlar çok korkunçtular. İbni Zübeyr'in bir süre önce Abdölmelik'e tâbi olmayı kabul eden eski valisi Muhalleb, bunlarla başa çıkamamıştı. Sonunda halife, Haccac'ı ve Muhalleb'i daha önemli bir kuvvetle bunların üzerine yolladı.

H. 78'de (M. 697) İran'da yapılan kanlı bir çarpışma sonunda Haricilerin büyük kısmı kılıçtan geçirildi; geri kalanları da El Ahsa çöllerinde oturmaya mecbur edildiler. Kûfe valiliğine ek olarak kendisine bir de doğu illeri verilmiş olan Haccac, özellikle İran'da çok şiddet gösterdi. Sistan valisi olan Abdurrahman bu zulümlerden bıktı; önce başkaldırdı, sonra halifeliğini ilan etti. M. 701 yılında kendine karşı yollanan orduları yendi. Sonunda Deyrölcemacim'de ve Maskin'de yapılan savaşlar sonunda yenildi ve kaçtı.

Kuzey Afrika'nın Emevi Halifeliğine Yeniden Bağlanması

Arapların ele geçirdikleri ölkeler halkına karşı gururlu davranışları, özgürlüklerine çok düşkün olan Afrika Berberilerini kırdığı için, onlar en küçük fırsatlardan yararlanarak İslam İmparatorluğu'ndan kopmanın yollarını bulmakta gecikmiyorlardı. VII. yüzyılın sonlarına doğru, yani Halife Abdölmelik'in Irak ve Hicaz olaylarıyla yoğun bir şekilde uğraştığı yıllarda durum gene böyle olmuş, Kuzey Afrika, Mısır sınırlarına kadar, İslam egemenliğinden çıkmıştı.

693 yılında Abdölmelik, Afrika'yı bir kez daha İslam egemenliği altına almak zorunda kaldı. Bunun için bir ordu hazırladı. Bu ordunun kumandanlığına Ukbe bin Nafi'nin adamlarından Züheyr getirildi. Züheyr, Berberileri ve bunların

yandaşları Bizanslıları yenerek İslam topraklarından çıkardı. Ama Züheyr'in bir dalgınlığı yüzünden Bizanslılar yeniden fırsat bulup Berka'ya hücum ettiler ve İslam ordusunu ağır kayıplara uğrattılar.

Abdûlmelik Afrika'da yitirdiği yerleri geri almak için Hassan bin Numan kumandasında yeni bir ordu yolladı. Bu ordu Kayrevan'ı geri alıp Rumlar ile Berberileri büyük bir yenilgiye uğrattı. Araplar bir kez daha Atlas Okyanusu'na vardılar. Ama çok geçmeden Berberiler ile öteki aşiretler pek zeki bir kadın olan Kâhine'nin emri altında toplandılar ve ellerinden çıkmış olan bütün yerleri yeniden zapt etmeyi başardılar. İslam ordularının bir kısmı şehit düşmüş, geri kalanlar da Berka'ya kaçmışlardı (697).³²

Kâhine bu başarılarının sayesinde beş yıl Afrika'da saltanat sürebilmiştir. Sonunda (702'de) Abdûlmelik, Hassan bin Numan'ın imdadına bir ordu daha yollayabildi. Abdûlmelik'in askerleri, büyük bir denizi aşan bir gemi gibi, Kuzey Afrika kabilelerini yararak ilerlemeye başladığı zaman, Kâhine buna karşı koyabilmek için emrindeki ülkeleri bir çöl haline getirmeye karar verdi. Saraylar, kışlalar onun emriyle yıkılıyor, değerli eşyalar götürülüyor, götürülemeyenler parçalanıyordu. Böylece kasabalar ve beldeler yerle bir edildi; bahçelerdeki ağaçlar bile kesilip yakıldı. Bakımlı Berberi beldeleri, kasvet ve hüznün dolu bir hal aldı. Müslüman kumandanı Hassan bin Numan yıkılmış olan bu yerleri birer birer ele geçirdi. Kâhine, Atlas Dağları eteklerinde verilen bir savaşta hâlâ Bir'ikâhine denilen yerde katledildi (703). Bundan sonra Berberiler 25.000 süvari vermek suretiyle barış yaptılar. Bu olay Berberiler arasında İslamiyet'in akıl ermeyecek kadar çabuk yayılmasına neden olmuştur.

Ne yazık ki, Hariciler yavaş yavaş Afrika'ya göç etmeye başladılar ve taşıdıkları nefret duygularını Berberilere de aşıladılar. Zamanla bu Hariciler Afrika'da aşiret başkanlığına kadar yükselbilmişlerdir. Bu yüzden de Berberilerin kanlı sonuçlar veren ayaklanmaları baş göstermiştir.

32 René Basset, "Hassan" maddesi, İ.A., V/1.

Yönetim ve Maliyede Yenilikler

Bütün bu başarıları elde etmek için Abdülmelik, Bizanslılara aşağı yukarı 15 yıldan beri haraç vererek hiç olmazsa Bizans sınırlarında barışı korumaya çalışmıştı.³³ Şimdi artık bu anlaşmayı sürdürmek gerekmiyordu. Abdülmelik, Bizans'la savaşa girdi. Bu savaş hemen hemen traz ve para ıslahatıyla aynı zamana rastlamaktadır. Traz, devlet büyükleri için özel olarak dokutulan sırma veya ipek işlemeli giysi, bohça veya mendiller üzerindeki yazılara denir. Bu yazılar Rumcaydı ve Baba-Oğul-Kutsal Ruh, yani teslis duasını taşırlardı. Bir gün Abdülmelik, kendi meclisinde otururken bir bohça görerek, üzerinde yazılı olan Rumca bir ibareyi anlamak istedi. Yazılar kendine tercüme edildiğinde "bu İslamiyet'e yakışır mı? Böyle yazılar taşıyan bohçalar nasıl olur da İslam ülkelerinde kullanılır" diyerek Rumca trazu yasak edip onun yerine "la ilahe illahu" yazılmasını emretti. Bundan böyle İslam ülkelerinde trazlar Arapça oldu.³⁴

Arap imparatorluğunda halifeler tarafından bastırılmış üzerlerinde Farsça veya Yunanca yazılı, hatta ateşgedeli veya haçlı paralar bulunmakla birlikte, bunlar tam anlamıyla tüm ülkede geçerli olmamıştır. Devletin batı bölgesinde Bizans, doğu bölgesinde ise İran paraları kullanılmıştır.

Abdülmelik adına basılmış bir para.

(Stanley Lane Poole, Oriental Collection C.IX. London 1889. PL. II. Nu. 59.)

33 Belazuri, *Fütuhü'l-Buldân* (Z. N. Ugan çev.), c. I, s. 257

34 Corci Zeydan, *Medenîyet-i İslâmîye Tarihi*, c. I, s. 120-121; W. Barthold, *İslâm Medenîyeti Tarihi*, s. 25. Başka bir anlatım için bkz. Z. Ahmet bin Ahmet, *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh*, c. V, s. 49.

Abdlmelik trazi Rumcadan Arapçaya çevirmek isteyince, Bizans İmparatoru II. İustinianusu (685-711) tahttan bir süre için indirerek Kırıma sürmüş bulunan geçici İmparator Leon-tius (695-698) dinarlar zerine Peygamberi küçültücü sözler koyacağını bildirerek tehditte bulundu. Halife bunun üzerine devletin ileri gelenleriyle görüşmeler yaparak, altın ve g-mşten dinar ve dirhemler bastırdı.³⁵ Bu paraların bir yüzüne Hazreti Peygamberin adını koydu, sonra bunları impara-torluğun bütün bölgelerine yollayarak, bunlardan başka bir parayla alışveriş edecek kimseleri idam cezasıyla tehdit etti. Ertesi yıl Haccac bin Yusuf, halifenin yaptığı bu işi Kfede taklit ederek onu izledi.³⁶

Abdlmelik zamanına kadar İslam lkelerinde resmi dairelerde, defterler ve yazışmalar, o memleketin halkının diliyle olur ve bu dili bilen yerli memurlar aracılığıyla işler yürütülürdü. Örneğin Mısır divanının, yani hükümet daire-sinin resmi dili yerli halkın dili olan Kıpticeydi; memurları da Kıptiydiler. şamda resmi dil Rumca ve memurlar da bu dili bilen yerli Hıristiyanlardı. Irakta ise resmi dil Farsça, iş-lere bakanlar da bu dili bilen yerli memurlardı. Abdlmelik her tarafta resmi dilin Arapça olmasını ve yönetimin de Ms-lman memurlara verilmesini emretti.³⁷ Böylece ülkenin her yönüne Arapça yayılmış, birçok yerde yerli halk anadillerini unutarak kendilerini Arap saymaya başlamışlardı.

Abdlmelik imparatorluğun birliğini elinde bulundurmak için Zimmilere tanınmış olan özgürlükleri hissedilir derecede azalttı. O kendi sarayına da o zamana kadar mevcut olmayan

35 *Ebul-Ferec Tarıhı*, c. I, s. 188; Belazri; *Fthl-Buldân*, c. II, s. 347-349; esasen dinar o zamanki altın, dirhem de gümüş paranın adıydı; fels ise yerel olarak da bastırılan değer az bakır paraya denirdi.

Musab bin Zübeyr ve Abdullah bin Zübeyr zamanlarında az ölçüde dirhem bastırıldı.

36 Hicri 75 yılında Haccac, Bağlıye dirhemleri bastırdı, zerine "Bismillah el Haccac" yazdırdı. Bir yıl sonra "Allahu ahad, Allahus-samad" koydurdu, fıkıhçılar bunun yazılmasını mekruh gördüler; bundan dolayı bu paralara mekruha adı verildi; anlatıldığına göre Arap olmayanlar da bu dirhemlerin eksikliğini gördükleri için mekruha demişlerdir. En iyi paralar Hubeyriye, Halidiye, Yusufiye paralarıdır. Bunların gümüşleri sağlaştırılmıştır eksik, de-đildir.

37 Belazuri, *Fthl-Buldân*, c. I, s. 312 ve c. II, s. 99

bir hava getirdi. Selefleri, uyruklarına her zaman eski Arap kabile şefleri gibi muamele etmişlerdi. O, ilk olarak bir hükümdar tavrıyla ortaya çıktı. Teokrasinin bir temsilcisi olarak din bilginlerine büyük bir nüfuz bağışladı. Dini vazifelerini de büyük bir dikkatle yerine getirdi. Bununla birlikte hiçbir zaman tutucu değildi; hatta I. Yezid'e hizmet etmiş Hristiyan şair El Ahtal'ı bile sarayında alıkoymaktan çekinmemişti.³⁸

Yukarıdan beri açıkladıklarımızdan görüldüğü üzere Abdülmelik tıpkı I. Muaviye gibi parçalanmış olan İslam devletini bir kez daha tek bayrak altında toplamayı başarmış, bu yolda kendine büyük yardımlarda bulunan Haccac bin Yusuf da elde ettiği büyük iktidar ve nüfuza rağmen halifeye bağlılıktan ayrılmayı bir an için bile düşünmemiştir. Nitekim giriştiği şiddet hareketleriyle devletin siyasal birliğini güçlendiren, imparatorluğun belki yarısına hâkim bulunan Haccac, kendini halifenin sadık bir hizmetkârı saymış, valileri de olağan bir memur durumuna getirmeye çalışmıştır.

Vasit şehrinin kurulması, Basra'nın bataklık alanlarına Zencilerin yerleştirilmesi³⁹ de kabilelerin yerel otoritelerini kırmaya yönelik bir hareket olarak kabul edilebilir. Haccac'a "zalim" adı takılmıştır. Gerçekten de çok adam öldürmüştür. Ama imparatorluğun bütünlüğünü sarsan Haricileri yıldır- mak için, o zamanlar başka türlü hareket edemezdi. Haccac'ın şiddetli hareketleri sonundadır ki, Haricilik, propagandasını açıktan açığa değil, gizli yapan bir mezhep haline gelmiştir. Bütün tedhiş hareketlerini, Peygamber tarafından kurulmuş olan teokratik devlet geleneğini sürdürmek amacıyla yaptığı söylenebilir.

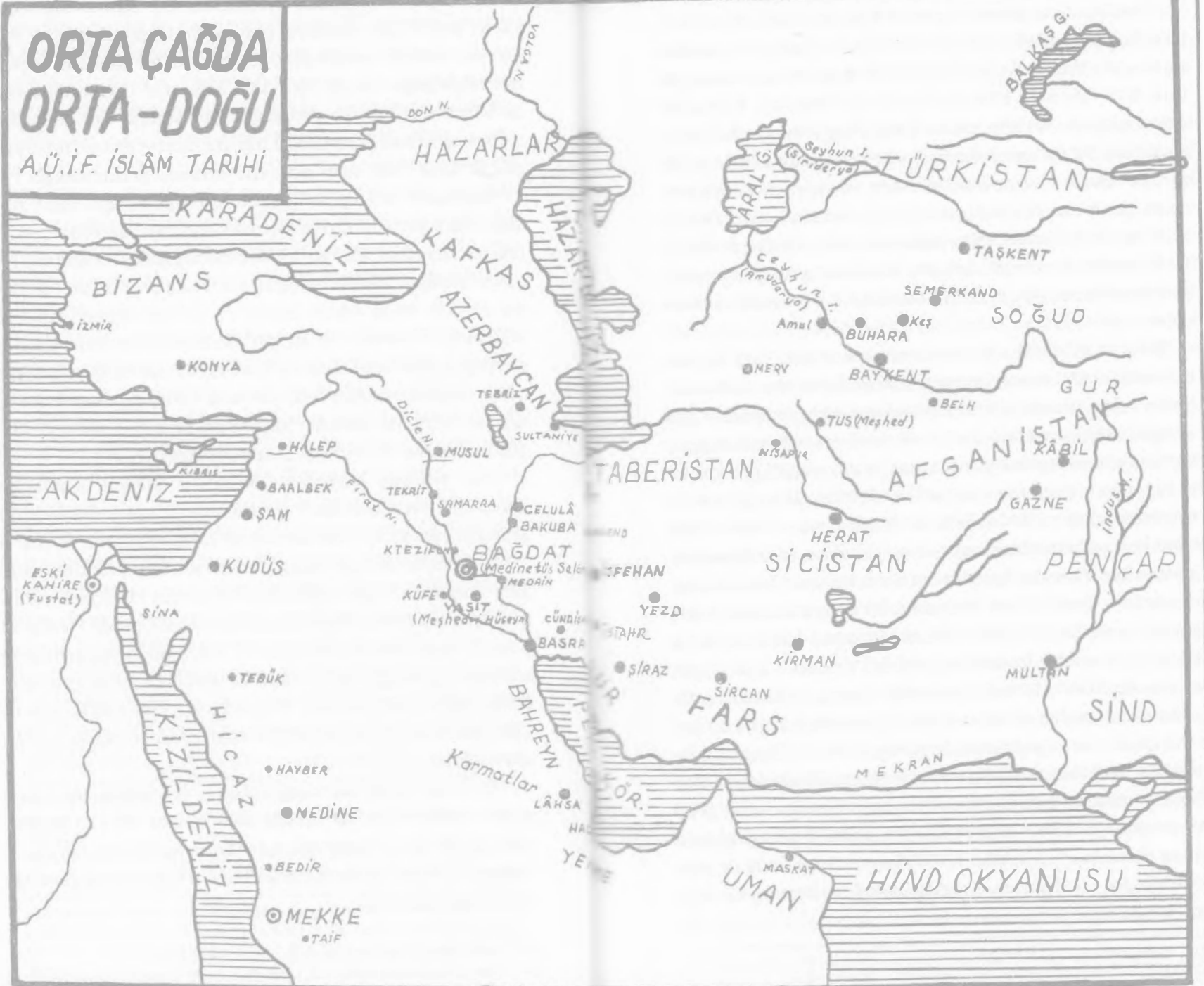
703 yılına kadar saltanatı çekişme ve didinmeler içinde geçen Abdülmelik, 705 yılında öldü. Babası Mervan tarafından veliaht olarak gösterilmiş bulunan Abdülaziz ölmüş olduğundan Velid bin Abdülmelik hiçbir itirazla karşılaşmadan hilafet tahtına oturdu.

38 Brockelmann, *İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi*, s. 74.

39 Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 268; Haccac 702 yılında Kûfe ile Basra'dan Medayin ve El Ahvaz'dan aynı uzaklıktaki bir yerde Vasit'i inşa ettirdi.

ORTA ÇAĞDA ORTA-DOĞU

A.Ü.İ.F. İSLÂM TARİHİ

Müslümanların Orta Asya'da Savaşları

Abdülmelik'in tahta çıkışından 4 yıl önce Orta Asya'da İlteriş Kağan (Kutluk Han) 681'de Göktürk Devleti'ni yeniden kurmuştu. Yeni Göktürk Devleti'nin ikinci hakanı Kapagan Han (691-716) bazı Türkleri, bu arada Türgişleri, Karlukları egemenliği altına aldığı sırada, İlteriş Kağan'ın oğlu Kültigin'i Sudakları bir düzene sokmak üzere Maveräünnehir'e yolladı.⁴⁰ Bu sırada Abdülmelik, Horasan valiliğini Haccac'a vermişti. Haccac kendi emrindeki en ünlü kumandanları Türk illerine saldırttı. Bunlar kolay başarı elde edemiyorlardı. Ancak Türk beyleri arasındaki rekabet bunların işine yarıyordu.⁴¹ Sonunda Haccac, Kuteybe bin Müslim'i Türk illerinin fethine memur etti (705).

Çok kan dökücü bir kumandan olan Kuteybe, Türk beylerinin uzakta bulunmasından yararlanarak Toharistan'da bazı şehirleri aldı ve ticaret merkezlerinden Baykent'e yürüdü (707). İki ay uğraştıktan sonra halkı teslim olmaya boyun eğdirdi. Araplar Baykent'e barış yaparak girdiler, ama kentin zenginliğini görünce yağmaya koyuldular, bu güzel kenti birkaç gün yağma ettikten sonra yaktılar, yıktılar. Şehirde eli silah tutan ne kadar Türk varsa hepsini öldürdüler; kadın ve çocukları esir edip Horasan'a gönderdiler. Kuteybe, Baykent'ten sonra bayındır Talkan kentini harabeye çevirtti; halk katledildi, bu işten yorulanlar Türkleri sıra sıra ağaçlara astılar. Talkan yolunun 6 kilometrelik bir kısmı böyle asılmış insanlarla çevrildi.⁴² Kuteybe 12 yıl zengin ve mamur Türk şehirlerini yıkmakla uğraştı; iştilmedik vahşetler işledi, geçtiği yerlerde yaruk kokusundan başka bir şey bırakmadı, ama gene de kesin bir sonuç alamadı. O kadar ki, Semerkant Türkleri Kuteybe'ye vergi vermeyi kabul eden hanları Tarhun'u tahttan indirdiler⁴³, yerine Gurak Hanı geçirdiler (709) ve savaşıma devam ettiler. Kuteybe ancak 6 yıl uğraştıktan sonra Semerkant'a girebildi (711). Harezm bölgesinde de ayrı insanlık dışı olaylar oldu. Kuteybe zengin ve bakımlı Harezm

40 Belazuri, a.g.e., c. II, s. 282 vd.

41 Belazuri, a.g.e., c. II, s. 282 vd.

42 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 168; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fütuhatı*, s. 32.

43 H. A. R. Gibb, a.g.e., s. 31.

şehirlerini yağma ettikten sonra kardeşi Abdurrahman'ın esir ettiği 4.000 Türk gencini öldürttü. Emevilere yaranmak için Kuteybe her geçtiği yeri harabeye çevirdi. Onun oynadığı bu dram, asi askerleri tarafından başı kesilinceye kadar devam etti (717).⁴⁴

Kültigin ve Bilge Kağan yazıtlarında söz konusu edilen Sogut ve Demirkapı seferleri bu savaşların öyküsüdür.

Kuteybe'den sonra Maveräünnehir'de Türkler birleşip Arapları yurtlarından sürüp çıkardılar; yalnız Buhara ve Semerkant gibi Arapların İranlıların ve Müslüman olmuş Türklerin oturdukları kentlerde müşterek bir yönetim kurulabildi.

Emevilerin Horasan valisi Eşres hiç olmazsa Buhara ve Semerkant bölgelerinde tutunabilmek için İslam dinini kabul edecek olan Türklerden cizye alınmamasını uygun gördü ve bunu ilana mecbur oldu. Bu ilan aynı zamanda, Müslüman olacak Türklerle Araplarla eşit haklar verilmesini de kapsıyordu.

Kolayca ödenmeyecek kadar ağır olan cizyeden kurtulabilmek için Buhara ve Semerkant Türklerinden birçoğu İslam dinini kabul ettiklerini bildirdiler ancak halkın çoğu İslam dinini kabul edince, gelir birdenbire azaldı. Buhara bölgesini Emevilerin malikânesi sayan Şam sarayını telaş aldı. Müslüman olan Türklerden de cizye alınmasına devam edilmesi yeniden emredildi.⁴⁵ İslamiyet'e aykırı olan bu emir yeni ayaklanmalara neden oldu. Bu tarihlerde Seyhun Irmağı boylarında da Türgiş Devleti kurulmuştu. Maveräünnehir'de Müslüman olmuş veya olmamış bütün Türkler toplanıp Türgiş Hanı Suluhan'dan yardım istediler. Suluhan yardıma koşup Arapları Maveräünnehir'den sürüp çıkardı. Toharistan'ı da Araplardan kurtardı. Fakat Suluhan'dan sonra Türgişler kara ve sarı diye ikiye ayrılınca, bu iki grup arasında savaş baş gösterdi. Bu savaşlardan yararlanan Araplar yeniden çıkarıldıkları yerlere girebildiler, ama teker teker her beylik gene de kendi topraklarını yıllarca savundu.

44 Belazuri, *Fütuhü'l-Buldân*, c. II, s. 285-301. Belazuri, a.g.e. s. 301'e göre Kuteybe hâlâ hayattadır; A. İnan, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*.

45 Belazuri, *Fütuhü'l-Buldân*, c. II, s. 314.

Türklerin yaşadıkları Buhara ve Semerkant çevreleri Budizm'in, Maniheizm'in, Hristiyanlık ve Zerdüştlük gibi çeşitli dinlerin uyum içinde barındığı bir bölge idi. İslam dini, kitaplı olan İsa dinine oldukça hoşgörü göstermekte ise de ötekilerin tümünü silmeyi amaçlıyordu. Bu sırada Maniheistler de Türkler arasında çok kuvvetli propagandaya koyulmuşlar, Uygur Hakanı Böğü Han'ı (750-780) Maniheist yapmayı başarmışlardı.

Gene bu bölgede yaşayan Sogutlular tutucu Maniheist ya da Ateşperesttiler. Türkler ise Orta Asya'da egemenliklerini korumak için Arap egemenliği olarak ortaya çıkan İslam dinine karşı savaşıyorlardı. Gerçekte din konusunda geniş bir hoşgörüye sahip olan Türk boylarının savaşları dinsel değil, siyasaldı. Yani Orta Asya'da egemenlik kavgasıydı.

Yüz yıl kadar süren Türk-Arap anlaşmazlıkları ve çarpışmalarına, hatta Arapların Tibetlilerle yapmış oldukları anlaşmaya rağmen, Maveräünnehir ve Toharistan Türklerinin hemen hepsi de varlıklarını koruyabiliyorlardı.

Arapların Türkler için izledikleri siyaset zulüm ve ağır cezayla özetlenebilir. Arapçılık siyasetini izleyen Emeviler devrinde Araplar, Türklere Müslüman olsalar bile yukardan bakıyorlar, kendilerini Türklerden pek üstün görüyorlardı. Türklerin ister malları ister canları olsun, kendileri için helal sayılıyordu. Bu husus özellikle cizye toplarken açıkça görülmekteydi. Halifeler Şam saraylarının israf giderlerini karşılayabilmek ve eğlencelerine gerekli mali kaynakları sağlayabilmek için komutanlarını yağmacılığa teşvik ederlerdi. Yüz yıla yakın bir zaman boyunca yapılan bu yağma ve tahripçiliğin sonunda Türk topraklarındaki sanat eserleri mahvoldu. Emevi halifelerinin bir kısmı (Ömer bin Abdülaziz gibi bir iki hükümdar dışında) İslam dinini yayma amacından çok, zengin ülkeleri yağma etmek, yeni gelir kaynakları bulmak için akınlar yaptırıyorlardı. Türkler ise mevali mertebesinde yaşamak istemedikleri için, İslam dinini kolayca kabul etme yolunu tutmamışlardır. Ancak Emeviler aleyhinde Şuubiye hareketi oluşmaya başladıktan

sonradır ki, Türkler Müslüman olmayı kitle halinde benimsemişlerdir.

Ama İslamlığı kabul eden Türkler, Zerdüştlük, Maniheizm, Budizm, Şamanizm ve Hıristiyanlık gibi eski dinlerinin geleneklerini birçok inanç, görenek ve kimi dinsel tapınmalarda (ayin) gene de sürdürdüler. Örneğin Doğu Türkistan'da Budha manastırları olarak kullanılmış olan bir mağara, İslamlaşan halk tarafından Ashab-ı Kehf'in mağarası olarak kutsal bir ziyaret yeri oldu. Belh'teki Budist Bermekoğulları manastırları Hazreti Ali'nin mezarı sayılarak hâlâ ziyaret edilmektedir. Türkistan'ın dağlık bölgesinde bir Budha heykeline Senk Hoca diyerek saygı gösterildiği Abdülkadir İnan tarafından bildirilmiştir.⁴⁶ Yatırlara mum yakmak Hıristiyanlıktan, muskalar, nazar boncukları takmak Budizm'den bazı ağaçları, pınarları kutlu sayıp bunlardan medet ummak, yatırlara bez bağlamak gibi âdetler de İslam öncesi dinlerden kalma inançların bir devamıdır.

Şuubiye Hareketi

Ş'ab kökünden gelen bu sözcük Müslüman Arapların gittikleri yerlerde hukuk ve siyaset bakımından kendinden başka kavimler üzerinde üstünlük kurma çabalarına karşı çıkan sosyopolitik akımı ve bunun mensuplarını ifade eder. Şuubiye yandaşları bütün Müslümanların eşitliğini kabul ettikleri için kendilerine Ehlü't-tesviye yani eşitleştirme yandaşları adını verirlerdi. Daha Hazreti Ömer zamanında, onun ünlü adaletine rağmen, Araplık taassubu açıkça görülmeye başlanmıştı. Yabancı ırk ve uluslardan olan dindaşlarına karşı (bir iki halife dışında) kitap ve sünnete uymayı akıllarına getirmeyen Emeviler zamanında, Arapların siyasal ve hukuksal baskısı son haddine varmıştı. İşte birdenbire çok genişleyen Emevi İmparatorluğu zamanında Allah'ın ve Peygamber'in eşitlik emirlerine rağmen (bkz. Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, c. IV, s. 257-258), Arap'tan başka Müslümanlar

46 A. Kadir İnan, *Kur'ân-ı Kerim'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme*, Diyanet İşleri Başk. yayınları, Ankara 1961.

asla Araplarla eşit sayılmıyor, tersine onların kölesi gibi kabul ediliyorlardı. O derece Arapçılıkla hareket ediliyordu ki, Arap olmayan bir anadan doğan bir prens tahta geçemiyor, bir Türk veya İranlı'nın arkasında bir Arap namaz kılmıyor Arap'tan başkası ile bir Arap evlenemiyor, (Zeydan, a.g.e., c. IV, s. 167-168) ve Arap, Arap'tan başka bir kimseyle dolaşamıyordu (bkz. İbni Abdürabih, *İkdü'l Ferid*, c. II, s. 73).

İşte bu Arap şövenizmidir ki, bir tepki yarattı ve o zamana kadar süregelen bu Bedevi asabiyeti karşısında Araplar dışında kalan ulusların kavim bilinçleri uyandı. Emeviler zamanında başlayarak, onların yıkılmasında olumlu bir rol oynayan bu psikolojik tepki Abbasiler devrinde Arapları pek sevmeyen Halife Mansur zamanından beri türlü nedenlerle yavaş yavaş güçlendi ve Halife Memun devrinde büyük bir sosyopolitik akım niteliğini kazanarak siyasal hayatta da etkisini gösterir. Öyle ki az sonra Mutasım zamanında Arapların ödeneklerinin kesildiğini, valiliklerden uzaklaştırıldıklarını bile görmekteyiz. Zira Abbasi ordusu sadece Arap askerlerinden meydana gelmiş bir kuvvet olmayıp türlü uluslardan, bu arada en çok Türklerden oluşmaktaydı.

Ancak halifeler nasıl Araplardan, Kureyş soyundan iseler, devletin resmi dili saray dili, yani kültür dili de öylece Arapça olmakta devam etmiştir. Abbasilerin siyasetlerinin temeli ise Sünni Müslümanlıktı.

İşte Arapların Abbasoğulları zamanında Müslüman uluslara tanımış olduğu özgürlük ile Arap siyasal ve sosyal baskısı geniş çapta kalkınca, Arap'tan başka Müslümanlar, Araplara karşı kendi kavmi geleneklerini ve tarihi şereflerini, dillerini açıktan açığa korumaya başladılar. Arap olmayan birtakım şair ve yazarlar sırf bu inancı savunmak amacıyla şiirler ve türlü kitaplar yazdılar.⁴⁷ Buna karşı Araplar da harekete geçtiler; her iki yan birbirlerini küçültücü yayınlara başvurdu. Bu arada adının yazılması gerekli biri varsa, o da İbni Kuteybe'dir. O, Arapların öteki bütün uluslardan üstün olduğunu savunan *Tafdili'l-Arabi* adlı kitabını sırf bu amaçla kaleme almıştır.

⁴⁷ Corci Zeydan, a.g.e., c. IV, s. 258.

Bu iki zıt partinin ortasında olup hiçbir yanı tutmayanlar da vardı. Bunlar İslam toplumunun içinde olan türlü ulusların, hatta Müslüman olmayanların bile, faziletlerine ve meziyetlerine dair eserler yazdılar. Abbasi ordusunu oluşturan türlü ulusların, çoğunlukla Türklerin meziyetlerine dair Cahiz tarafından yazılar kaleme alındığı gibi Ebu Hayyan-i Tevhidi'nin Arapların Yunanlıların, İranlıların Hintlilerin özel meziyetleri hakkındaki yazdıkları örnek olarak gösterilebilir. Bir kez daha söyleyelim ki, Şuubiye akımı Arap olmayan Müslümanların Arapçılık ideolojisi güden ve baskı uygulamaya uğraşan sınıfa karşı ulusal bilinçlerinin uyanması, onlarda eski ahlaksal ve siyasal geleneklerin yeniden canlanması ve değerlendirilmesidir.⁴⁸

Gerçekten de ilk zamanlarda Şuubiye hareketi dinsel ve siyasal bakımdan İslam birliğini zayıf düşürmek gibi zararlı bir sonuç doğurmuşsa da buna karşılık gene İslam çevresine kuvvetli bir özgürlük havası da getirmiş; Araplardan başka ulusların dillerine, geleneklerine, tarihlerine değer verilmesi gibi yararlı sonuçlar vermiştir. Böylece İslam kültürünün yükselmesine, bunun etkisi pek büyük olmuştur.⁴⁹

I. Velid'in Halifeliği

Asya'da Fetihler

I. Velid bir kez daha İslam silahlarını imparatorluğunun her yönündeki sınırlarının ötesine götürdü. Anadolu'da bazı yerler kuşatmalardan sonra Arapların eline geçti. Mesleme bin Abdülmelik, Anadolu'da Herakleia (Ereğli) ile Amoria'yı (Ammuriye) kuşattı, ele geçiremedi. İstanbul üzerindeki emellerini de gerçekleştirilemedi. Doğudaki fetihleri Haccac valisi bulunduğu Irak'tan yönetiyordu. Buhara, Semerkant, Fergana ve Kaşgar Arapların eline geçiyordu. I. Velid'in valilerinden olan Muhammed bin Kasım, Sind ile Belüciistan arasındaki bölgelerde oturan aşiretleri yola getirmek için

48 Bkz. Barthold, F. Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 100.

49 Bu konu için Mısırlı yazar Ahmet Emin'in *Fecrü'l-İslam* (1347), ve *Sahihü'l-İslam* (1351) adlı eserlerine bakınız.

açılan savaşlar sonunda Sind, Multan ve Pencab'ı 96'da (M. 715) Arap imparatorluğuna katmıştı.⁵⁰

I. Velid'in İmar İşleri

I. Velid, Ömer bin Abdülaziz'i Hicaz valiliğine getirmişti. Ömer bin Abdülaziz metin, itidalli olduğundan ve milletin refahından başka bir şey düşünmediğinden yönettiği ülke halkı huzur ve mutluluğun tadını tattı. Haccac'ın zulmünden kaçan birçokları Irak'ı bırakıp Hicaz'da rahata kavuşuyorlardı. Haccac, I. Velid'in emriyle Hazreti Peygamber'in eşlerinin evlerini satın aldı ve bu evlerin yerlerini camiye kattı.⁵¹ I. Velid zamanında mescitlere minareler yapılması emredildi. Ama Belazuri'ye göre ilk minare I. Muaviye zamanında Basra Camii'ni onaran Vali Ubeydullah bin Ziyad tarafından yapılmıştır.⁵² Ömer bin Abdülaziz, Yezid ve Abdülmelik zamanlarında yıkılmış olan yerleri, yani Mekke'nin yakılıp yıkılmasından ötürü meydana gelen harap yerleri yeniden onararak, özellikle Medine'de devlete ait pek büyük binalar, su kemerleri, yollar ve geçitler inşa ettirmiştir. Fakat bütün bu çabalarına rağmen, Haccac'ın çevirdiği entrikalarla, Hicaz valiliğinden azledilmiştir.

I. Velid, Irak'ta su kanallarını onartıp, suların düzenli olarak tarımcılara dağıtılması, uzunluk ve ağırlık ölçülerinin ayarlanması gibi devletin pek hayırlı işleriyle uğraşmıştır.

Ayrıca Şam'da İslam mimarisinin üstün zevk örneklerinden biri olan ve bugün hâlâ Timur tarafından uğratıldığı tahribata ve 1892'de geçirdiği yangına rağmen (sonradan restore edilmiştir) görenlerin hayranlıkla seyrettikleri Büyük Emevi Camii'ni de büyük meblağlar sarfıyla I. Velid yaptırmıştır.

Afrika ve İspanya'da fetihler: I. Velid zamanında Afrika seferlerine devam edildi. 708 yılında Afrika kumandanı olan Hassan bin Numan, bölgesini iyi yönetmesine rağmen,

50 Kuzey Hindistan'da büyük zaferler kazanan Muhammed bin Kasım hiçbir suç işlemediği halde, Hişam tahta geçince, Haccac'la akrabalığı yüzünden onu zincire vurdurtup Irak'a getirttiği zaman Hintliler, Muhammed bin Kasım'ı kaybettikleri için ağladılar Kireç'te onun heykelini yaptılar. Balazuri, a.g.e., c. II, s. 332.

51 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 152.

52 Belazuri, a.g.e., c. II, s. 177.

azledildi ve onun yerine Musa bin Nusayr tayin edildi. Hassan'ın Afrika valiliğinden ayrılması Berberilere ayaklanma fırsatı verdi. Fakat yeni vali Musa onları çabucak yola getirdi. Musa ve oğulları bütün Rumları Afrika'dan kovdular. Barış ve düzen yeniden kuruldu; böylece aşiret başkanları Musa'ya bağlandılar. Musa sağa sola birçok din öğretmenleri yollayıp Berberiler arasında İslam dinini iyice yaydı. 710-715 arasında Akdeniz adalarında bulunan Bizanslılar üzerine asker göndererek Mayorka ve Minorka gibi yerler İslam'a kazanılmış oldu ve bu yerlerde birçok güzel bina yapıldı. Haccac'ınkiyle kıyaslanırsa, Musa'nın yönetimindeki topraklar daha büyüktü (Mısır'dan Atlas Okyanusu'na kadar); ama Musa bu geniş topraklara yeni bir ülke daha katacaktır ki, bu da İspanya'dır.

İspanya bu sırada hiçbir zaman olmadığı kadar çökmeye yüz tutmuştu. Romalılar zamanında olduğu gibi yüksek sınıf vergiden affedilmişti. Orta sınıf ağır vergilerle ezilmiş, zanaat ve ziraat hemen hemen yok olmuş, ticaretten ise bir iz bile kalmamıştı. Toprak sahipleri saraylarında zevk ve eğlenceyle yaşarlarken, köleler toprağı işlerlerdi ama, ne kadar işleyebilirlerse. İspanya'da çokça yaşayan Museviler hükümdarın, rahiplerin ve asillerin işkencelerinden inlemekteydiler. Bir aralık tedbirsizce ayaklandılar, bu yüzden çok korkunç bir katliama uğradılar, öldürülmeyenler esir edildiler. İhtiyar esirlerin dinlerine karışılmadı ama, gençler Hristiyan olmak zorunda bırakıldılar. İşte bu olayların geçtiğı sırada, yani Musa bin Nusayr, Afrika'ya tayin edildiğinde Rodrigo, İspanya Kralı Vitiza'yı tahttan indirip öldürterek iktidarı ele geçirmişti. Ahlakça kötü olan Rodrigo, Ceuta valisi olan Juliàn'ın kızına tecavüzde bulunmuştu. Bundan ötürü Juliàn, Rodrigo'dan öç almak amacıyla Musa'yı İspanya'yı fethetmeye çağırdı. Musa, Halife I. Velid'in de iznini alıp, keşif için Şerif adındaki bir subayını Güney İspanya bölgesine yolladı. Aldığı elverişli haberler üzerine en değerli kumandanı olan azatlı kölesi Tarık bin Ziyad'ı 7.000 kişiyle İspanya'ya geçirdi (711).⁵³

53 Belazuri, a.g.e., c. I, s. 372 vd.

Bu bölgenin Got valisi topladığı üstün kuvvetlerle Tarık'ın ordusunu karadan kuşattı. Yalnız kıyı açık kalmıştı. Tarık çekilme umudunu ortadan kaldırmak için limandaki gemileri yaktırdı; ordusuna hitaben: "Sabır ve sebat ederseniz zafere ulaşırsınız, Endülüs'ü fethederiz. Aksi halde düşman hepimizi denize döker" dedi ve sonra düşmana saldırarak onu yendi. Geri kaçanları takip ederek Cádiz dolaylarına geldi. Rodrigo bütün olanaklarını toplamış, 90.000 kişilik ordusuyla onu Cádiz'in güneyinde karşılamıştı. Savaş, yani Cádiz Savaşı 8 gün sürdü. Tarık'ın ordusunda çözülme başlamak üzereydi; askerlerden kimileri kaçmaya yeltenmişlerdi bile. Tarık atına atladı ve kaçanlara aşağıdaki çağrıda bulundu: "Ey Magrip-li Gaziler, ey Müslüman kahramanlar nereye gidiyorsunuz? Bilinçsizce hangi yere kaçmak istiyorsunuz? Düşününüz ki, önünüz düşman arkanız denizdir. Sizin için çıkar yol doğuştan yürekliliğinize dayanarak ve güvenerek savaş meydanında durmak ve dayanmaktır. Ey Süvariler bana bakın ve benim gibi yapın." Bu çağrının ardından atını dörtlüye kaldırıp düşman ordusunun üzerine yürüdü. Süvarileri onu izlediler. Tarık düşman sancağının olduğu yere saldırıyordu. Orada başında tacı olduğu halde bir araba içinde Kral Rodrigo'yu fark etti, derhal ona yönelerek kılıcıyla onu kalbinden vurdu. Kendisini izleyen askerleri de düşman ordusunu kılıçtan geçirdiler. Kralın ölümü ve ordusunun tam yenilgisi Got devletinin yıkılması ve tarihte Cádiz Savaşı denilen bu savaşın da İslam zaferiyle bitmesi sonucunu doğurdu.

Bu başarıyı öğrenen Musa bin Nusayr 10.000 süvari, 8.000 piyadeyle İspanya'ya geçmeye karar verdi. Tarık'a kendisini beklemesi haberini yolladı. Tarık yenilmiş düşman ordusunun başıboş kaçışına göz yumarak, onların yeniden birleşmesine fırsat vermemek için takip etmenin yerinde olacağını düşündü; ordusunu üç kola ayırdı, ortadaki kola kendisi kumanda etti. Yan kolları güvendiği başka kumandanlara teslim etti. Her biri bir hedefe doğru ilerlediler. Kurtuba'ya kadar olan şehirler bu üç kol tarafından fethedildi. Düşman ordusu kuzeye doğru kaçmaktayken, Tuleytula'nın (Toledo) önüne

gelindi. Tarık burayı kuşattı. 712’de şehir Tarık’a teslim oldu. Böylece 350 yıllık koca bir devleti ortadan kaldırıp, taç ve tahtı ele geçirdi. Tarık Tuleytula’da hükümdar sarayına girdiği zaman 25 Got kralının değerli taşlarla süslü taçlarını yan yana dizilmiş buldu.

Musa bin Nusayr, Vadiülkebir (Guadalquivir) Irmağı’nın denize döküldüğü yer yakınında İspanya kıyısına çıktı. Tarık ordusunun batı yönünden yürüyerek İşbiliye’ye (Sevilla) geldi. Oradan Lusitania (aşağı yukarı bugünkü Portekiz) toprakları üzerinden akınlara başladı. Bir aralık geri dönerek Merida’yı kuşattı. Birçok Got büyükleri, bu arada Got kralının eşi de burada bulunuyorlardı. Musa bu kaleyi bir türlü zapt edemedi. Sonunda Afrika’da yerine bıraktığı oğlu Abdülaziz’den yardım kuvvetleri aldı. Bu sayede ancak kaleyi teslim razı etti. Musa buradan rehine olarak Rodrigo’nun karısını ve birkaç asilzadeyi alıp Tuleytula kentine doğru yola koyuldu.⁵⁴ Tarık’a gelince bu sırada Kastilya topraklarını tümüyle ele geçirmişti. Musa kendi kumandanlarının bunca zaferini kutlayacağı yerde, kıskandı. Tarık bin Ziyad’ı kendisini beklememiş olmakla suçladı. Ganimet olarak ele geçen ve Maide-i Süleymani denilen bir masayı halifeye göndermek için istedi. Bu masa çok büyüktü ve iri zümrütlerle işlenmişti, 36 ayaklıydı. Bir anlatıma göre Hazreti Süleyman zamanından kalmış ve nasılsa Kudüs’ten İspanya’ya gelmişti. Tarık masayı verdi ama, onu ele geçirenin kendisi olduğunu gerektiğinde ispatlayabilmek için bir ayağını koparıp sakladı. Musa, Tarık’ı başkumandanlıktan azletti. Bu durum hükümet merkezi Şam’a yansıdı. Halife tarafından gelen bir ihtar yazısı üzerine Musa, Tarık’tan özür diledi ve böylece barıştılar. Arap ve Berberi iki kumandan kuzeye doğru fetihlere koyuldular. Abdülaziz bin Musa, doğu ve güney bölgelerde ilerlerken, Tarık Tajo Irmağı vadisine girdi, buradan İber (Ebro) Irmağı vadisine geçerek Zaragoza’yı kuşattı. Musa bin Nusayr da Tarık’a destek olmak üzere onunla buluştu. Zaragoza zapt olundu. Oradan İslam orduları iki kola ayrılıp Pireneleri

54 İbnü’l-Esir, *El Kâmil fi’t-Tarih*, c. IV, s. 122-123.

aşarak Fransa'nın güneyinde bulunan Narbonne (Narbon) kentine ulaştıklarında halifenin geri dön emrini alarak Pireneler'in güneyine çekildiler. Aslında koca bir yarımada-daki Got devleti bir avuç Arap Berberi kuvveti önünde güçsüz kalmıştı.

Tarık'ın bu başarıları karşısında Musa ona sevgi yerine kin ve kıskançlık beslemekteydi. Tarık elde edilen ganimetin 1/5'ini halifeye göndermekte gerisini de askerler arasında bölüştürmekteydi. Bu ise Musa'yı ayrıca kızdırıyordu. Zira o, bütün ganimeti kendine saklamaktaydı. Sonunda iki kumandan arasındaki geçimsizlik Şam'da duyuldu ve her ikisi de muhakeme edilmek üzere merkeze çağrıldılar. Ancak bu sırada I. Velid ölmüş ve yerine Süleyman bin Abdülmelik (715) geçmişti. Önce gelen Tarık'ın ifadesi ile sonradan gelen Musa'nın ifadesi alındıktan sonra, Musa'nın birçok hususta başarıyı kendine mal etmek istediği, Maide-i Süleymani'nin ayağıyla da ispatlandığından kendisine küçültücü muamelelerde bulunuldu;⁵⁵ Musa bundan o kadar üzüldü ki, kısa bir zaman sonra öldü.

Tarık ve Musa, İspanya'dan ayrıldıktan sonra Musa'nın orada kalan oğlu Abdülaziz, Mağrib ve Endülüs'e emir tayin edildi. Abdülaziz yönetim merkezini Tuleytula'dan İşbiliye'ye nakletti. Musa'nın ve Tarık'ın her ne sebeple olursa olsun İspanya'dan Şam'a çağırılmaları hiç de iyi olmamıştır. Hatta bu, İslam dini için büyük kayıpların başlangıcı olmuştur. Çünkü kumandanlarından yoksun kalmış olan İspanya'daki Müslüman garnizonları, karşılarında gitgide güçlenen bir avuç Hristiyan'ın, ileride çıkaracakları büyük yangının ilk kıvılcımları olduklarını fark etmemişlerdir.

İspanya'nın fethedilmesinin sonuçları: İspanya'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesi pek büyük bir sosyal devrim meydana getirmiştir. Çünkü rahiplerin ve asillerin daha önce var olan sınırsız hakları İslam egemenliğiyle ortadan kaldırıldı. Zanaat erbabının ve köylülerin ödedikleri ağır vergiler kaldırılarak yerlerine orantılı ve adil vergiler konuldu.

55 İbnü'l-Esir, a.g.e., c. IV, s. 124.

Gayrimüslimler cizye veriyorlardı ama, bu cizye mali durum göz önünde tutularak kademelendirilmiş ve taksite de bağlanmıştı. İspanya savaşları sırasında beldeler ve kasabalar bazı mali imtiyazlara sahip olmuşlardı. Araplar bu imtiyazları daha sonra kaldırmamışlardır. Eğer Müslüman askerleri çapulculuk veya yağmacılık yaparlarsa şiddetle cezalandırılmaktaydılar. Daha önce Gotlardan zulüm görmüş olan Yahudiler dinlerini serbestçe muhafaza edebildiler. Hristiyanların da kendi inanç ve kanunlarına dokunulmadı, bunlar Hristiyan papaz ve yargıçlara uyruk kaldılar. Böylece eski merhamsiz Got yönetiminin yerine hak ve adalet düzenine saygı gösteren yeni ve rahat bir yönetim kurulmuştu. İspanya'da İslam yönetiminden, önceleri papazlar bile memnun olmuşlardı. Avrupa henüz cehalet içinde yüzerken Endülüs Müslümanları Kurtuba hükümetini kurarak bütün Batı Avrupa'ya ışık saçan bir merkez meydana getirmişlerdi. İspanya Müslüman fatihlerin zamanında olduğu kadar adilane bir biçimde hiçbir vakit yönetilmemiştir denilebilir.⁵⁶

İspanya'da gelişme: İspanya'yı vatan edinen Mısır, Suriye ve İran gibi ülkelerden, yani tarım ülkelerinden gelenler ile ticari bilgileri geniş olan Museviler elbirliğiyle çalıştıklarından kısa zamanda İspanya'da refah gözle görülür bir biçimde artmıştı. Tarım aletleri yapımı sayesinde ekilmemiş tarlalar ekildi; yıkık binalar ve şehirler yeniden onarıldı, süslendi.

Derebeylerinin tutsaklık pençesinden kurtulan halk çalışmaya ve zengin olmaya başladı. Araplar İspanya'yı baştan başa bir gülistana çevirdiler. Sadece tarım ve ticaret değil, bilim bakımından da İspanya çok ileri bir ülke oldu. Ne yazık ki Araplar arasında öteden beri egemen olan aile geçimsizlikleri yok olmuyordu. Bu yüzden de daha sonraları, ayrılıklar doğacak ve bu güzel toprakları elden çıkarmaya mecbur olacaklardır. Arap ordusunda oldukça kabarık sayıda bulunan Berberiler, Arap subaylarının emrinde çalışmak istemiyorlardı. Bu durum askerler arasında serkeşlik çıkmasına neden oluyordu. Belediye denilen İspanya Müslümanları ise, gururlarından

56 Seyyid Emir Ali, *Musaveer Tarih-i İslam*, c. I, s. 115.

ötürü Arapları vahşetlerinden ötürü de Berberileri sevmiyorlardı. İslam esaslarına göre Müslümanlar arasında ırk ve dil farkı gözetmemek gerektiği halde, zorla Yarımada'ya girmiş Arapların ırki gururları alt edilemiyor; Anglosaksonlar gibi kendilerini üstün ulus sayıyorlardı. Araplar ile Belediiyun arasındaki geçimsizlik bir ölçüde, Lombardiyalılar ile Avusturyalılar yahut Keltler ile Saksonları birbirinden ayıran nefreti andırır.

Musa bin Nusayr'ın İspanya'da vali olan oğlu Abdülaziz'in karısına uyarak Hristiyanlarla anlaştığını ve onlara dayanarak yeni baştan Got devletini kurmak ve kendisinin de bu devletin başına geçmek niyetinde bulunduğu söylenmeye başladı. Bunun üzerine gizli bir dernek kuruldu. Bu dernek Abdülaziz'i sarayında öldürdü. Onun ölümü üzerine halife tarafından bir vali gönderilmediği için Abdülaziz'in akrabası Eyyub bin Habib, halifenin onaylamasına kadar, başkanlar ve şeyhler tarafından yönetime seçildi. Bu kişi yönetim merkezini İşbiliye'den Kurtuba'ya taşıdı. Ondan sonraki valiler zamanında Afrika'nın en ünlü aşiretlerinden 400 kişi getirildi ki, bunlar daha sonra İspanya'nın asillerini teşkil edeceklerdir. Bu tarihten sonra İspanya kâh Şam halifesi tarafından kâh Kayrevan'dan gönderilen valilerce yönetilecektir. Abdurrahman el Gafiki bunların en ünlüsüdür.

Abdürrahman el Gafiki ve Fransa seferi: 729'da Abdürrahman el Gafiki İspanya valiliğine atanınca, önce bölge bölge gezip, yönetimi düzenledi. Bu işlerle üç yıl uğraştı. Ondan sonra Pireneler'i geçip Fransa'yı istilaya başladı. Önce batıdan Bordeaux'yu aldı, Garonne ve Charente ırmaklarını geçti, Loire Irmağı'nın yakınındaki Poitiers şehrini aldı. Bundan sonra Tours şehrine gidip, orayı da zapt etti.⁵⁷ Bu arada Lyon şehri de Fransa'nın doğusunda ilerleyen Müslümanlar tarafından alınmış ve bunlar daha da kuzeye çıkarak Autun şehrini de zapt etmişlerdi. Bu son akını yöneten kumandan Anbese aldığı yerlerin yönetiminin düzenlenmesi için geri dönerken bir savaşta yaralandı ve öldü.

57 Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 274.

Abdurrahman'ın bütün tedbirlerine rağmen Müslüman askerleri yağmaya dalmışlardı. Bu yüzden düzen bozuldu, bu hal büyük başarıları ulaşılmış olan Abdurrahman'ın bozguna uğramasına neden oldu. Çünkü tam bu sırada Frank prenslerinden Charles Martel üstün kuvvetlerle görünmüştü. Abdurrahman kendi askerlerine düzen vermek amacıyla Poitiers'nin kuzeyine çekildi. Orada Charles Martel'le 732'de savaşı kabul etti. O bu savaşta şehit oldu. Ordusundan arta kalanlar savaş meydanını bırakarak Narbonne'a doğru çekildiler. Kumandansız kalan bu ordu Narbonne'a kadar düşman tarafından kovalandı. Ama Narbonne'u Müslümanlar Charles Martel'e teslim etmediler. 732 Poitiers Savaşı İslam ordularının Batı Avrupa'da ilerlemelerinin durdurulması bakımından tarihte büyük bir yer tutar.⁵⁸ Eğer Abdurrahman Poitiers Savaşı'nı kazansaydı. İslamların önce Almanya'ya, sonra Bizans İmparatorluğu üzerine yürüyecekleri muhakkaktı. Bu olaydan 280 yıl önce Attila'nın askerleri de Abdurrahman el Gafiki'nin askerleri gibi yağmaya daldıkları için Orléans'ta Aetius'la karşılaştıkları zaman yenilgiye uğramışlardı. Sırf bu yağma yüzündendir ki, Attila ve Abdurrahman, Avrupa'yı tam olarak ele geçirememişlerdir.

İspanya'da düzenin bozulması: Poitiers bozgunundan sonra, Pireneler'in kuzeyindeki topraklar birer birer elden çıktı. İspanya halkı da Şam'dan gönderilen valilerin yönetiminden memnun kalmıyordu. Yer yer karışıklıklar çıkıyordu. Kuzey Afrika'da tam olarak durulmamıştı; birçok yerde emirler kendilerine göre, keyfi olarak, memleketi yönetiyorlardı. Asıl önemli olan taraf, İspanya'nın kuzeybatısında, yani Asturias ve Galicia bölgelerindeki halkın 745'te Alfonso'yu kral tanıyarak, onun yönetimi altında toplanmış olmasıydı. Oysa Müslümanlar bu bölgeyi, İspanya'da değilmiş gibi, ellerine geçirmeyi düşünmemişlerdi bile. Zaragoza, Kurtuba bölgesinde ise Müslüman emirler, bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu durum karşısında İspanya'nın ileri gelenleri toplanıp Ukbe bin Nafi'nin torunlarından

58 Emir Ali, a.g.e., c. I, s. 127; Wellhausen, a.g.e., s. 161.

Yusuf bin Abdurrahman adında birini İspanya hâkimi ilan ettiler (742).

Bu tarihe kadar İspanya valileri Şam halifesi tarafından tayin olunurdu. Gerçi halkın seçtiği bu hâkimi, halife onaylamış ise de artık İspanya'nın yönetimi bağımsız olmuş, halifeye uyruk olmak anlamsız bir sözden ileriye gidememişti.

Gerçekten de bu tarihlerde artık Emevi devleti yıkılmış ve Abbasi soyundan gelenler iktidara sahip olmuşlardı. Abbasi-lerin yanını tutan İspanya'daki partililer her ne kadar kuvvet toplayarak Vali Yusuf'un üzerine yürüdülerse de amaçlarına ulaşamadılar. Zaten az bir zaman sonra Emevi soyundan olup katliamdan kurtulan Abdurrahman'ın İspanya'ya geçtiği ve orada Endülüs Emevi Devleti'ni kurduğu görülmektedir. Biz İspanya olaylarını burada bırakıp gözlerimizi yine, Emevi başkenti Şam'a çevirelim.

Süleyman bin Abdülmelik'in Halifeliği

(H. 96-98/M. 715-717)

I. Velid'in 715 yılında ölmüş olduğunu yukarıda söylemiş-tik. O, yerine kardeşi Süleyman'ı değil oğlu Abdülaziz'i geçirmeyi tasarlamıştı. Bu tasarısını gerçekleştirmeye çalışırken öldü. Abdülaziz'e biat edilmemiş olduğundan I. Velid'in kardeşi Süleyman halifeliğe geçirildi.

Süleyman bin Abdülmelik ilk iş olarak zindanların kapılarını açtı. Haksız yere zalim Haccac tarafından hapsedilmiş binlerce insanı serbest bıraktı. Gene Haccac'ın atadığı maliye memurlarından çoğunu değiştirdi ve şiddetli bazı hükümleri kaldırdı. Eğer Süleyman bu iyi hareketleriyle yetinmiş olsaydı, tarihe iyi bir ad bırakmış olacaktı. Ancak, o kardeşi Velid'e yardım etmiş olan Mudarlılara karşı kötü davranmaya başladı. Halifenin bu yoldaki eylemlerinden cesaret alan Yemenliler yani Himyerli kabileler zalim Haccac'dan gördükleri zulmün öcünü almak için silaha sarıldılar. O sırada Irak'ın yeni valisi Yemenli Yezid bin Muhalleb ise düşmanı Haccac'ın ölümü üzerine ondan almak istediği öcü, onun yandaşlarından

almaya kalkıştı.⁵⁹ Mudarlılarla Yemenliler arasındaki mücadele böylece bütün imparatorlukta gözle görülür bir duruma geldi. İşte bu savaştır ki, Kuteybe bin Müslim öldürülmüştür. Yine Süleyman'ın bu haşin davranışından dolayıdır ki, Musa bin Nusayr ve Tarık bin Ziyad sefaletle baş başa bırakılmıştır. Hatta Musa'nın oğlu İspanya Valisi Abdülaziz'in İşbiliye'de öldürülmesine yine Süleyman'ın sebep olduğu söylenebilir. Pencab ve Sind fatihi Muhammed bin Kasım da fethettiği ülkeleri büyük bir başarıyla yönetmekteyken, Halife Süleyman tarafından görevinden alınmıştır. Yukarıda da belirttiğimiz üzere onun tek kusuru Haccac'ın yeğeni olmasıydı.

Bizans'ın Kuşatılması

H. 98 (M. 716-717) yılında Süleyman, Dabık denilen yerde bulunduğu bir sıra Küçükasya'daki Bizans askerlerinin kumandanı Leo onun ziyaretine gelip yaranmak için Süleyman'a İstanbul'un kolayca zapt edileceğini ve Araplar tarafından bu şehrin ele geçmesiyle bu yerlerin İslamlaşacağını söylemesi, Süleyman'ı tıpkı İspanya gibi bu yerlerin de sahibi olacağı tatlı hülyasına kapılmasına yol açtı. Kardeşi Mesleme bin Abdülmelik'i 12.000 kişilik bir kuvvetle İstanbul üzerine yolladı.⁶⁰ Donanma 716'da kolayca Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul surları önüne geldi. Kuşatmadan çok zarar gören Rumlar Mesleme bin Abdülmelik'e para teklif ederek, İslam ordularının hışmından kurtulmak istediler, ama bu yolda bir başarı sağlayamadılar. Rumlar bu arada imparatorları III. Theodosios'u (716 -717) tahttan indirip öldürdüler ve Leo'yu tahta davet ettiler. III. Leo (717-741) adıyla tahta çıkan bu komutan teklifi hemen kabul etti. Gizlice İslam ordugâhından kaçıp İstanbul'a gitti. Bu yeni imparator İslam ordularının sırlarını ve zayıf yanlarını bildiği için Araplara karşı koymakta becerikliydi. Rum ateşi sayesinde Arapların mühimmatının büyük bir kısmını yaktırdı. Bunun üzerine Araplar arasında kıtlık ve veba baş gösterdi; hasar pek büyük oldu. Araplar kuşatmayı yine de bırakmadılar. Mesleme o kış,

59 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 202 vd.

60 *Ebu'l Ferec Tarih*, c. I, s. 192.

kardeşi Süleyman'dan yardım alamadı; kış da çok şiddetli geçti, açlık ve sefalet o dereceye vardı ki Müslümanlar gemilerin ziftini bile yediler. Meseleme bunları, "Sabredin halife size büyük hediyeler gönderiyor" diye avutmaktaydı (*Ebu'l Ferec Tarihi*, c. I, s. 193). O kış kar 100 gün yerden kalkmadı; Mesleme barakalar yaptırmak zorunda kaldı. İlkbaharda Araplar merkezden de yardım alarak toparlandılar. Bu yardım İskenderiye'den 400 ve Mağrib'den 300 parça gemiyle yapıldı. Ama bu gemiler de ötekiler gibi Bizanslıların suyla söndürülemeyen ateşi yüzünden yakıldı. Kurtulabilen çok azı geri çekildi. Müslüman askerlerin tahulları kalmadığından, otların köklerini ve ağaçların kabuklarını yemeye başladılar. Mesleme gene de dayanacaktı, ama bu sırada Süleyman bin Abdülmelik ölmüş yerine Ömer bin Abdülaziz (II. Ömer) halife olmuştu. Yeni halife onu geri çağırdı. Mesleme: "Hepimiz iyiyiz, İstanbul fethedilmek üzeredir" diye halifeyi oyalamak ve illa da istediği sonuca ulaşmak istediye de II. Ömer, gönderdiği memurundan gerçeği öğrendiği için Mesleme'ye geri dön emrini tekrarladı. Bunlar İstanbul'dan çekilmeye başlayınca Rumlar karada ve denizde pek çoğunu öldürdüler.

Bu olaydan sonradır ki Emeviler artık bir daha Bizans'ı kuşatmayı düşünmediler.⁶¹ Bu sırada Endülüs Müslümanları daha önce söylediğimiz gibi Avrupa içlerine ilerlemekteydiler. Yezid bin Muhalleb de Taberistan'da başarılar kazanıyordu.

Süleyman iki yıl beş ay saltanattan sonra H. 99 (M. 717) yılında öldü.

II. Ömer'in Halifeliği (H. 99-101/M. 717-720)

Kardeşi gibi Süleyman da oğlunu tahta vâris göstermişti. Ama büyük oğlu Eyyub kendisi hayattayken ölmüştü. İkinci oğlu Davud'un ise Bizans kuşatması sırasında şehit düştüğü sanılmaktadır. Çaresiz kalan Süleyman amcasının oğlu ve I. Ömer gibi adaleti ve dindarlığıyla tanınmış bulunan Ömer bin Abdülaziz'i veliaht bıraktı. Sünnilerin kendisini V. Halife diye tanıdıkları II. Ömer'e, Halifetü's-Salih lakabı da verilmiştir.

61 *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. I, s. 194.

Gerçekten de o, acıma duygularıyla dolu, derin bir adalet düşüncesine sahip, yaşamı çok sade, sorumluluk duyan bir insandı. Onu tanımlamak için şu örneği vermek yerinde olur: Bir gün eşi Fatime, Ömer bin Abdülaziz'i çok üzgün görmüştü. Bunun nedenini kendisinden sorduğu zaman, Ömer, Abdülmelik'in kızı olan eşine şöyle yanıt verdi, "Ey Fatime, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin yönetiminin başında bulunduğum için açlıktan ölen fakirleri, umutsuzluk içinde çırpınan hastaları, felaketin pençesinde inleyen çıplak insanları, zulüm görenleri; hapse girenleri, saygıya layık ihtiyarları, çok çocuklu esirleri düşünüyorum da kıyamet gününde Cenabı Hakk'ın onlar hakkında benden hesap isteyeceğini düşünerek korkuyor ve ağlıyorum.⁶² Sana soyundan, kardeşinden kalmış olan mücevherlerin hepsini devlet hazinesine terk etmeni rica etsem, kabul eder misin?" Bu teklif karşısında, eşi Fatime hiç duraklamadan bütün mücevherlerini beytûlmala teslim etmişti.

Eşinin ölümünden sonra yeni halife II. Yezid; kardeşi Fatime'ye bu mücevherleri geri vermek istediye de bu asil ruhlu kadın, kocasından sonra ona asi olamayacağını söyleyerek reddetti. Yezid de bunları akrabalarına dağıttı.

Ömer bin Abdülaziz kendinden önceki halifeler tarafından zorla alınmış, Hıristiyan ve Musevilere ait kilise ve sinagogları eski sahiplerine geri verdi. Her valiye adaletle iş görmelerini emreden mektuplar yazdı. Adaletsizliğiyle tanınan valileri, memurları işten uzaklaştırdı. Hilafet makamına mahsus bütün atları hazineye geri verdi, kendi atıyla gezdi. Emirülmüminin önce nefesine ve evindekilere adaleti uyguladıktan sonra selefleri olan Emevi emirleri tarafından konulmuş olan bidatların kaldırılmasına çalıştı. Bu arada Hazreti Ali'nin oğlu Hasan'ın hilafetten vazgeçmesinden beri, Emevi emirlerinin Hazreti Ali'yi hutbelerde *sebb* etme âdetini bir cuma hutbesiyle yasak etti. O günden sonra Hazreti Ali ve ailesine *sebb* yerine "İnnallahe ye'mür'i bi'l-adli..." diye

62 Emir Ali, a.g.e., c. I, s. 125.

başlayan ayeti koydu.⁶³ Bunun üzerine devrin şairleri ona methiyeler yazdılar.

Vaktiyle Hakem'in oğlu Mervan, Hazreti Peygamber'in vakfı olan Fedek topraklarını "Arazi-i emiriye"den sayarak mukataayla tasarrufuna geçirmişti. Kendisinden de çocuklarına kalmıştı, yani Ömer bin Abdülaziz de mirasçılar arasındaydı. Halife bunu, vezirinin yanında, eski haline getirip Hazreti Ali ailesine geri vereceğini söyledi. Veziri ona, "Ama evladını ne yapacaksın?" diye sorunca, "Onları Allah'a ısmarladım" diye cevap verdi.

II. Ömer, Hazreti Ömer gibi beytûlmaldan nafaka alıyordu. Halifenin bu tevazu içinde geçen hayatının, öteki eşraf ve emirler tarafından taklit edilmesi gerekirdi. Öyle de oldu, ama Emevi soyu çok lükse ve israfa alışkındı. Bir gün toplanıp Fatime binti Abdülmelik'in yanına geldiler. Durumdan şikâyetle bulundular. Fatime eşine gidip meseleyi anlattı. II. Ömer ona: "Hazreti Muhammed, bize yüce bir ırmak bıraktı. Ebu Bekir ve Ömer gerektiği gibi hareket ettiler, sonra Yezid, Mervan, Abdülmelik ve onun oğulları Velid ve Süleyman bu ırmaktan yararlandılar. Sıra bana geldi, halbuki ırmak kurumuştur. Eğer bu ırmak eski haline getirilmezse sahiplerini beslemez." Halifenin ne demek istediğini çok iyi anlayan Fatime "Ama Beni Ümeyye bir gün fırsat bulur, sana bir zarar verir" diye halifeyi uyarmak istedi ise de o, hiddetle "Korktuğum gün kıyamet gününden daha korkunç değildir ya" dedi. Fatime, Emevi ümerasının yanına gidip "Bu duruma sebep sizsiniz, çünkü Ömer bin Hattab'ın soyundan siz kız aldınız" dedi.⁶⁴ Ömer bin Hattab'ın doğruluğu, adaleti bilinmektedir. Bir gece kol gezerken, birden bir kadının kızına, evinde, "Kalk süte su karıştır" dediğini duymuş. Kız "Emirülmüminin süte su katmayı yasakladı" diye cevap vermiş. Anası "Emirülmüminin nereden duyacak" deyince, kız "Görünüşte ona uyup gizlide isyan mı edelim, buyruğundan ayrılalım mı?" diye karşılık vermiş. Hazreti Ömer evin adresini belleyip

63 İbni Tiktaka, *El Fahirî*, s. 207.

64 Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 310.

Darü'l-Hilafe'ye geldiğinde oğlu Âsım'ı çağırıp evin adresini kendisine bildirdikten sonra "Eğer kimsenin nikâhında değilse, bu kızı nikâh etmesini, böylece belki Tanrı'nın hayırlı bir evlat vereceğini" söyledi. Bu evlenmeden Ömer bin Abdülaziz'in annesi Ümmü Âsım doğmuştur.

II. Ömer zamanında Hariciler, Arabistan ve Afrika'dan elerini çektikleri gibi, onun yanına elçi göndererek kendisine biat ettiklerini, ama kendinden sonra yerine Abdülmelik'in oğlu Yezid'in geçmesine razı olmadıklarını haber verdiler. II. Ömer Haricilerle yaptığı ünlü tartışmada, yalnız bu noktaya cevap verememiş ve bundan da çok üzölmüştü.⁶⁵

Emeviler gördüler ki, Ömer bin Abdülaziz'in hilafet süresi uzarsa, belki de Yezid'i veliahtlıktan çıkaracak; o zaman iş bütün onların elinden gidecek. Bunun için onu zehirlemeyi düşündüler. Bir söylentiye göre de bu düşüncelerini gerçekleştirdiler.

Onun valilerine yolladığı genelgelerde çok gerekli bazı öğütlerden sonra : "Her ne ad altında olursa olsun hediye kabul etmeme; halka dağıtılan kutsal kitaplardan bedel kabul etmeme, seyyahlardan, nikâhlardan, süt ve deve üzerinden vergi almama" gibi emirleri insancıl oluşunun bir başka belgesidir.⁶⁶ Onun zamanında sınırlarda barış ve selamet yolları aranmış, isyanlar bastırılmış, ama yeni ve büyük fetihlere girişilmemiştir. Kaynaklar I. Velid'in büyük binalar yaptıırma merakını, Süleyman'ın kadınlara düşkünlüğünü tasvir ederlerken, II. Ömer'in dindarlığını hep birlikte övmektedirler (Taberi, a.g.e., c. IV, s. 197).

Her ne kadar Ebu'l Ferec tarihinde, (c. I, s. 194) onun hakkında Bizans kuşatmasının kaldırılması sonucunda Bizanslıların karadan ve denizden çekilmekte olan Müslüman askerlerini öldürmeleri üzerine, onun da Hristiyanlara kötü muamele ettiğini, kiliselerinde çan çalmalarına, ibadetlerinde seslerini yükseltmelerine, hayvana bindikleri zaman eyer kullanmalarına engel olduğunu yazarsa da, bunun doğru

65 Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 306.

66 Emir Ali, a.g.e., c. II, s. 126.

olmadığı kanısına diğer kaynaklar bizi ulaştırmaktadır. Nitekim II. Ömer'in valilerinden Cerrah bin Abdullah'ın Horasan'ın ancak kılıç kuvvetiyle yola geleceğini kendisine bildirmesi üzerine halife onu valilikten azledip Horasan Müslümanlarına "paylar tahsis etti" Müslüman oldukları halde kendilerinden cizye alınan Horasan halkından "Yüce Tanrı, Peygamber Muhammed'i insanlara doğru yol göstericisi olarak yolladı, para tahsildarı olarak yollamadı" diyerek cizyeyi kaldırdı (bkz. Zeydan, a.g.e., c. IV, s. 145).⁶⁷

II. Ömer 25. Receb 101'de (12 Şubat 720) öldü.⁶⁸

II. Yezid'in Halifeliği (H. 101-105/M. 720 -724)

II. Ömer'in öldüğü gün Yezid bin Abdülmelik (II. Yezid) hilafet tahtına oturdu. Annesi I. Yezid'in kızı Atike idi.

II. Ömer'in zamanında Mudarlılar ile Yemenliler barış içinde yaşarlarken, II. Yezid zamanında bu durum bozuldu, halifenin karısı Haccac'ın yeğeni idi. Bundan ötürü II. Yezid Mudarlılara karşı her zaman dost ve yardımcı oldu. II. Yezid, II. Ömer'in yaptığı ne kadar iyi iş varsa onları bozmakla görevine başladı. Örneğin, II. Ömer savaşa gidenlere maaş bağlamıştı; onlardan vergi almıyordu, mevaliyi de Araplarla eşit düzeye getirmeye çalışıyordu. Hristiyanlara iyi muamele ediyordu. Bu muamele o dereceydi ki, vaktiyle kilise iken camiye çevrilmiş olan bir tapınağı eski sahiplerine verip yine kilise olarak kullanılmasına izin vermişti.⁶⁹ II. Yezid'in cülusunu haber alan Kûfe valisi, ondan Hariciler üzerine bir kuvvet göndermesini istedi. Hariciler ise halifenin değiştiğinden habersizdiler. Bununla birlikte üzerlerine gönderilen birlikleri yenilgiye uğratmaktan geri kalmadılar. Halife Irak valisi eliyle onların üzerine birkaç kez asker yolladı, ama Hariciler her seferinde üstün geldiler. Sonunda II. Yezid, kardeşi Mesleme bin Abdülmelik'i 10.000 kişilik bir kuvvetle Kûfe'ye yolladı ve Haricilerin başkanı Bes-tan bu savaşta katledildi. Böylece ayaklanma bastırılmış oldu.

67 Belazuri, *Fütuhü'l-Buldân*, c. II, s. 310; Wellhausen, a.g.e., s. 163.

68 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 249; Mesudi, *Miirüci'z-Zeheb*, c. V, s. 446.

69 Emir Ali, a.g.e., c. I, s. 125.

II. Yezid'in saltanat dönemini sarsıntıya uğratan ikinci bir olay da eski Irak Valisi Yezid bin Muhalleb'in ayaklanmasıdır. Yezid bin Muhalleb Horasan valisiyken Cürcan'da elde ettiği ganimeti teslim etmek istemediğinden II. Ömer tarafından görevden alınmış ve Basra'da hapsedilmişti. Bu halifenin hastalığı sırasında hapisten kaçtı. H. 102'de (M. 721) kitap ve sünnet adına etrafına topladığı adamlarla Basra, Vasıt ve Kûfe'de II. Yezid'e karşı⁷⁰ ayaklandı. Halife kardeşini 120.000 askerle ona karşı yolladı. İbni Muhalleb öldürüldü ve bütün ailesinin erkekleri öldürüldü. Doğu bölgeleri bu biçim ayaklanmalarla hanedanın kuvvetini sarsarken, batıda da bazı ayaklanmalar baş göstermişti. II. Ömer zamanında İspanya'da kabile anlaşmazlıkları görülmezken, şimdi eski nesep kavgaları yeniden alevlenmişti, her şehir savaş durumuna girmişti.

I. Velid zamanında Haccac'ın kardeşi tarafından Yemenlilerden tahsil edilen ağır vergi, II. Ömer tarafından kaldırılmışken, şimdi yeniden bu vergi konulmuş ve Yemen ahalisi sefaletin en aşağı düzeyine düşmüştü. Ömer bin Abdülaziz'in kurduğu düzenin, hepsi yok sayılmıştı. Yani, vergi ıslahatı kaldırılmış, Hristiyanlara verilmiş olan kiliseler geri alınmış, hatta onların kilisedeki resimler önünde ibadet etmeleri yasak edilmişti. Gene II. Yezid'in emriyle tapınaklardaki duvarlar, taşlar, tahtalar üzerindeki ve kitaplar içindeki bütün canlıların resimleri de kaldırılmaya çalışılmıştı. Halifenin bu hareketi Bizans İmparatoru III. Leo'nun ikonaları (aziz resimleri) yasak etmesiyle aynı zamana rastlamaktadır (*Ebu'l Ferec Tarihi*, c. I, S. 194; Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 154).

Haricilerin zalim tanıdıkları bazı amirlerden intikam almaları yine II. Yezid'in tahta geçmesiyle başlamıştır. Bütün bu zorlama, isyan ve karışıklıklar içinde II. Yezid her şeye karşı kayıtsız bir durumda, önce güzel Selametü'l Kas, sonra güzel sesiyle ün yapmış Hababe adındaki cariyeleriyle günlerini geçiriyordu. Ülkenin her yönünden gelen şikâyetçiler günlerce, haftalarca saray kapısında beklerlerken, o, güzel Hababe'yle şiir, musiki ve şarap âlemleri tertiplemekten çekinmiyordu.

70 Mesudi, *Müritü'l-Zehab*, c. V, s. 453; Taberi, a.g.e., c. V, s. 245 vd.

Halifenin Hababe'ye olan eğilimi o derecedeydi ki, devletin bütün işlerini onun eline bırakmakta bir sakınca görmemişti; Hababe istediklerini istediği yere atayabiliyor, istediklerini azledebiliyordu. Bu durumdan sıkılan halifenin kardeşi Mesleme bin Abdülmelik onu boş yere uyarmaya çalıştı. Hababe elindeki ut ve güzel sesiyle halifeyi o kadar kendine bağlamıştı ki II. Yezid cuma namazlarında imamet vazifesini bile kardeşi Mesleme'ye bırakmıştı.⁷¹ Güzel Hababe'nin bir nar tanesi yüzünden ansızın ölmesinden halife o denli büyük bir üzüntüye kapıldı ki on on beş gün sonra 25 Şevval 105'te (27 Mart 724) öldü.

Hişam bin Abdülmelik'in Halifeliği

(H. 105-125/M. 724-743)

Hişam, kardeşi II. Yezid gibi II. Ömer'in yaptıklarını kendi menfaati için bozmaya çalıştı denilemez. II. Yezid'e oranla daha az zararlı bir insandı. O, pek halim, dinsel inançları sağlam, ama o ölçüde de hasis idi. Ümerası onu memnun edebilmek için pek çok mal mülk hediye etme gereğini duymuşlardı. Esasen Emevi soyunun özelliklerinden biri de mal ve mülk biriktirme hevesiydi. Bu yüzden de rüşvet kapıları ardına kadar açılmıştı.

Hişam'ın saltanatı sırasında bir Türk hükümdarı (Belazuri'ye bakılırsa bu Afşin olmalı) Fergana'da ayaklandığından⁷² Horasan Valisi Eşres bunu bastırmakla uğraşmaktaydı. Fakat Emevi emirlerinden birinin şikâyeti üzerine vazifeden alındı. Oysa Eşres'in politikası, çok daha akıllıca ve insancıldı. Onun yerine, Hişam'a ve eşine çok beğendikleri birer gerdanlık hediye eden Cüneyd atandı. Ancak Cüneyd, Horasan'da yaptığı pek çok savaşta başarı elde edemedi. Bu arada Türk hükümdarı da Semerkant ve Buhara'yı sıkıştırmaya başladı. Bir süre sonra Cüneyd, Halife Hişam'ın nefret ettiği Muhalleb ailesinden bir kızla evlendiği için görevden alındı. Yerine

71 Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, c. V, s. 450 vd; Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, c. I, s. 81-82.

72 Belazuri, *Fütuhü'l-Buldân*, c. III, s. 314 vd.

Asım Hilali geçirildi. Ama Türklerle savaşta Asım da başarılı olamadı. O da görevden alınarak yerine Esedi Kasri atandı.

Bunun kardeşi Halid Kasri ise Irak'ta valiydi. Ünlü Kasri ailesinden olan Halid Kasri'nin annesi Hristiyan'dı Halid onun için Kûfe'de bir kilise yaptırdı. Hristiyanlar gibi Yahudilere de hoşgörölü davranışlarda bulundu. Zerdüşt dinine bağlı birçok kişiyi idare ve maliye işlerinde kullandığından Harici olan Behlül onu Müslüman kadınların Yahudi ve Hristiyan erkeklerle evlenmelerine izin vermekle suçladı. Halid Kasri'nin: "Aklı başında hiç kimsenin Kuran'ı ezberleyemeyeceğini" söylemiş olması karşıtlarını artırmıştı. Halid çok zulmettiğinden Hariciler parti parti isyan ettiler. Gerçi Hariciler yenildi ise de halife dayanamayarak Halid'i valilikten alıp yerine Nasr bin Seyyar'ı getirdi.⁷³ Hişam 717 yılında hükümet merkezine karşı girişilmiş olan sonuçsuz savaştan sonra çok ihmal edilmiş olan Bizans'a karşı yeniden saldırıya geçti. Onun orduları çoğunlukla yazın elde edilmiş yerleri, kışın yitirdiklerinden saltanatı sırasında Bizans sınırları içinde devamlı fetihlerde hiç bulunamadılar.

Hişam devrinde Araplar batıda, doğudakinden daha büyük bir kudretle ilerlediler. Yukarıda da işaret edildiği üzere Hişam İspanya'ya Abdurrahman el Gafiki'yi yollamış, o da Tours ve Poitiers'ye geçmişti (732). Afrika Müslümanları her ne kadar katıksız Müslüman idiyse de gene de Araplarla eşit muamele görmemekteydiler. İşte bu durumdan Hariciler yararlanmayı bildiler ve şiddetli bir ayaklanmanın patlamasına neden oldular (741). Böylece Kayrevan'a kadar olan yerler Emevilerin ellerinden çıktı.

H. 125 (M. 743) vılı başlarında ölen Hişam'ın en büyük kusuru servet biriktirmekti. 20 yıla yakın saltanat süren bu halife Kıbrıs'ın verdiği haracın artırılmasını, İskenderiye'nin de iki kata çıkartılmasını emretmişti. Onun politikası Berberileri olduğu kadar Maverâünnehir'deki Türkleri ve İranlıları da ümitsizliğe düşürmüş ve Abbasi propagandacılarının çalışmalarına ortam hazırlamıştı.

73 Gibb, *Orta Asya'da Arap Fıituhatı*, s. 55.

II. Velid'in Halifeliliği (H. 125-126/M. 743-744)

Hişam'a yeğeni II. Yezid'in oğlu Velid halef oldu. Bu halife-ye babasından eğlenceli bir hayat sürme eğilimi ve sanat istidadı geçmişti. Halife olunca halk kendisini, önce ağır vergilerden bir kurtarıcı olarak karşıladı. Çok geçmeden yanılmış olduklarını anladılar. Halifelik merkezinden uzak bulundurulma amacıyla Filistin'de bir çöl sarayında gençliğini geçirmek zorunda bırakılmış olan II. Velid iktidara geçtikten sonra Şam'ı terk edip çöl sarayında kendini spora, şaraba, şiire, şarkıya verdi. İslamiyet çoğunlukla bedevi Arapların yaşayışına esasta nasıl büyük bir değişiklik getirmemişse Arap şiiri de kendi eski geleneklerine öylece bağlı kalmıştı. Ancak Suriye ve Irak'ta yaşam eski anayurttakinden daha çok bir gelişmeye uğramıştı. Burada kabileler arasındaki kin çok daha ihtiraslı şekiller alıyor ve Kays kabilesi ile Kelb kabilesi arasındaki savaş yıllardan beri süregeliyordu. Bu kabile kavgaları Abdülmelik ve Haccac zamanında olduğu gibi en parlak şiirlerin söylenmesine neden oluyordu. Saray şairi El Ahtal ve rakipleri Cerir ve Farazdak duyulmamış derecede küstah bir ifadeyle birbirlerine hücum ediyorlardı. Bunlardan daha aşağı derecede olan bir şairler ordusu ise, kendilerine bu ünlüler sayesinde isim yapabilme amacıyla kavgalara karışıyorlardı. Mekke ve Medine daha sakın ve kibar bir toplumun kentleri halinde kalmıştı.

Şiirin yanı sıra şarkılar da önem kazandı. Bu arada kadın aşkı şiirlerde ve şarkılarda yer aldı. Bunlarda ıstıraptan eser yoktu. Bu yeni tarz, Arabistan'da heyecan ve şevkle karşılandı. II. Velid yaşama zevkinin övülmesine yeni bir alan açtı. Bu da şaraba ilişkin övücü şarkılardır.⁷⁴ Cahiliye devrindeki şaraba düşkünlük, Arap şiirinde de öylesine önemli bir yer tutmuştu ki, İslamiyet'in kesin yasağına rağmen Araplar ne şarap içmekten ne de onu şiirlerle methetmekten geri kalmışlardı. Şimdi ilk kez bir halife bunları teşvik ediyordu. Abbasi-ler devrinde de bu şarap üstüne şiirler sadık okuyucular bu-iacaktır. II. Velid'e bu tür şiirleri onun Hristiyan içki arkadaşı Kasım bin Tufeyl öğretmiştir.

74 Brockelmann, a.g.e., s. 121-122.

Halife II. Velid kadınlar, şarkıcılar ve şairler arasında zevk ve eğlence içinde yaşamaya devam etti; güzel sesli köleler ve cariyeler her tarafı doldurdu. Bütün ülkede şarkılar besteleyip söylemek moda oldu. İbni Sureyç, Mabed, Garid, İbni Ayşe vb. şarkıcılar sarayda baş üstünde tutuldu. Halife tarafından pek büyük at yarışları düzenlendi. Kendisi gece gündüz içiyordu. Hatta bir gün ona gelip “Ya Emirülmüminin, sarayın etrafı Arap ve Kureyş temsilcileriyle doldu. İçinde bulunduğunuz durum halifelik şerefiyle bağdaşmaz” diyen bir mabeyinciye yere yatırıp ağzına bir boruyla ölünceye kadar şarap akıttırmıştı. Bu yozlaşmış yaşamın yanı sıra II. Velid’in mukaddesata karşı en küçük bir saygı duygusuna sahip olmadığı da kaynaklardan anlaşılmaktadır; bir gün. XIV. Sure’nin 15. ve 16. ayetlerini okurken Kuran’ı hedef olarak karşısına diktirmiş attığı oklarla kutsal kitabı delik deşik etmiş ve şu anlamda bir beyit okumuştur: “Mağrur ve asi insanı tehdit ediyorsun; işte mağrur ve asi insan benim; Rabbinin önünde kıyamet günü görüldüğünde ona de ki, beni böyle parçalayan Velid idi.”⁷⁵ Ayrıca onun İslamiyet’ten çıktığını ve Mani dinine girmiş olduğunu bildiren kayıtlar da mevcuttur.⁷⁶ Hatta bir gün güzel bir cariyesine hilafet giysilerini giydirerek camiye imamete göndermiştir. II. Velid’in düşüncesiz yaşamı ve davranışları halkı kendisine karşı galeyana getirdiği gibi önceki halife Hişam’ın biriktirdiği hazineleri kısa zamanda bitirmesi ve valilerden para istemesi onları kendisine karşı ayaklanmaya yöneltti. Henüz ergin olmayan ikinci oğlunu veliaht tayin etmek istemesi de akrabalarını darılttı. Ayaklananlar, ona karşı bir direnmeyle karşılaşmadan III. Yezid’i tahta çıkardılar. II. Velid kendisine karşı gönderilen birlikleri umulmaz bir cesaretle karşıladı; daha sonra Palmira’nın güneyindeki çölde Bahra Sarayı’na çekildi; onu orada kısıran düşmanları başını keserek bir mızrağın ucunda Şam’a götürdüler ve yanına da bir çanak şarap koyarak günlerce teşhir ettiler.⁷⁷

75 Mesudi, *Müvâciz-Zehab*, c. VI, s. 10 vd; İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 214, İbnü’l-Esir, *El Kâmil*, c. IV, s. 269

76 Bkz. Şerefettin Yâltkava, “Kaderiye yahut Mute’ zile” *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, sayı 15, s. 7 vd.

77 *Ebu’l Ferac Garibi*, c. I, s. 197

EMEVİ DEVLETİ'NİN ÇÖKÜŞÜ

III. Yezid'e (H. 126/M. 744) Karşı Ayaklanmalar ve İbrahim'in Tahttan Vazgeçmesi

Şam'da resmi biat sırasında III. Yezid, II. Ömer'i örnek tutmuş olduğu belli olan, dolgun bir hutbe okudu. Bunda zorla inşaat yapmamayı, kanal yaptırmamayı, servet biriktirmemeyi, bir eyalette elde edilen parayı gene o eyaletin ihtiyaçları için sarf etmeyi, askerleri uzun süre savaş yerlerinde tutmamayı, gayrimüslim arazi sahiplerine fazla vergi yüklememeyi ve her zaman için zayıfların güçlülerden şikâyetlerini dinleyeceğini vaat etti. "Eğer bunu yapmazsam, beni azledebilir, cezalandırabilirsiniz, benden daha layık bir kimse varsa başınıza geçirin; ona ilk biat edecek olan ben olacağım; kayıtsız şartsız itaat, hiçbir insana değil sadece Allah'adır" dedi.

III. Yezid ağır vergileri indirdi, ehliyetsiz emirleri değiştirdi. Tam anlamıyla Kelb kabilesine dayandı; etrafında hiçbir Kayslı yoktu.

II. Velid'in katli üzerine Humus halkı ayaklandı; bunlar Yezid'e biat etmek istemediler. Filistinliler de ayaklanmaya katıldılar. İç savaş birçok katliama yol açtı. Fitne ve fesat pek büyük güçlüklerle bastırıldı. Ama Şam'da ayaklanma çıkınca, hükümet sarsıldı. Yemame ve Irak'ta da ayaklanmalar çıkmıştı. Bu sırada Horasan valisi bulunan Nasr bin Seyyar azledildi; Nasr bin Seyyar bu emri dinlemedi, halefini de tanımadı. Hükümet çaresiz onu gene Horasan valisi bıraktı. Ama bu kez de Horasan'da açıkça ayaklanma çıktı. Halkın bir fırkası Nasr'a karşı ayaklandı. O zaman Mağrib'de de ayaklanmalar oldu. Doğuda işler daha da karışık olduğundan batıya kimsenin önem verdiği yoktu. Altı aya yakın bir saltanattan sonra, III. Yezid, Ebu'l Ferec'in bildirdiğine göre ülserden öldü (a.g.e., c. I, s. 197).

Cariyeden doğma ilk halife olan III. Yezid ölünce yerine yine bir cariyeden doğma olan kardeşi İbrahim geçti.⁷⁸ Ancak

78 Mesudi, *Mürûcî'z-Zehab*, c. VI, s. 31 vd; Emir Ali, *Musavver Tarih-i İslam*, c. I, s. 166.

Şam'ın dışında hiç kimse ona biat etmediğinden iki ay on gün iktidarda kaldıktan sonra kendisi tahttan feragat ederek bir kenara çekildi. Bunun üzerine daha önce ayaklanmış bulunan ve I. Mervan'ın torunu olan Mervan bin Muhammed'e biat olundu. İbrahim de sonradan ona biat ettiğinden arada bir anlaşmazlık kalmadı.

II. Mervan'ın Halifeliği (H. 127-132/M. 744-749)

Mütezili bir inanca (akla yer veren bir İslam mezhebi) sahip olan (Mesudi, a.g.e., c. VI, s. 20) II. Mervan çok dikkatliydi, güçlülere dayanıklıydı. Tarih incelemelerinden büyük bir zevk duyardı, ancak Emevi soyunun iflası sırasında iktidara geldiği için faydalı işler görmeye fırsat bulamadı.

II. Mervan'ın cülusundan az zaman sonra Humus ve Filistin halkı gene ayaklandı. Hariciler çöldeki sığınaklarından çıkarak Emevilerin meşru saymadıkları yönetimlerine karşı harekete geçip halkı kendi inançlarına katılmaya çağırdılar. Hariciler sayıca çoğunlukta olmadıkları halde Yemen, Hicaz ve bütün Irak dolaylarına akın ederek bir süre egemenliklerini buralarda tanıttılar. II. Mervan bu kargaşalığın yatıştırılması işinde çok ileri görüşlü bir devlet adamı olduğunu gösterdi: Önce Humus ve Filistin'deki ayaklanmayı bastırıp başkanlarını idam ettirdikten sonra, Irak'a giderek Haricileri Dicle Irmağı'nın ötesine çekilmeye mecbur eyledi. Hicaz'da Ebu Hamza'nın komutasında bulunan Hariciler Medine'yi kuşatmışlardı. Meydana gelen savaşta şehri ele geçirip halkına Emevilerden görmedikleri bir biçimde yumuşak ve nazik davrandılar. Mervan tarafından Hariciler üzerine gönderilen bir komutan kanlı savaşlardan sonra Haricileri bozguna uğratarak Hicaz ve Yemen'i yeniden Şam hükümetine bağlamayı başardı. Irak'tan çekilen Haricilerin bir kısmı İran'a sığındılar. Esasen İran'da var olan karışıklıkların büsbütün artmasına neden oldular. II. Mervan Suriye, Irak ve Arabistan bölgelerinde bulunan Haricileri sindirmeyi başarmışsa da daha doğudaki bölgelerde Mudarlılar,

örneği görülmemiş bir şiddetle Emevi tahtının yıkılmasına çalışıyorlardı.⁷⁹

Abbasi Hareketi

II. Yezid'in hilafeti sırasında Hazreti Peygamber'in amcası Abbas'ın torunları lehinde doğu illerinde propagandalar yapılmaya başlanmıştı. Kışkırtıcılar tüccar kıyafetinde Horasan'a gidip Abbasi ailesinin başkanı olan Muhammed hakkında öğütlerde bulunuyorlardı. Durumu haber alan Emevi valisi Said bunların tümünü yanına getirtip sorguya çektiyse de halkın teminat vermesi üzerine, onları serbest bırakmıştı. Ama Said'in ardından gelenleri kolayca kandırılamadılar. Abbasi yandaşları kendilerini tehdit eden korkunç tehlikeye rağmen davalarından vazgeçemediler. İçlerinden yakayı ele verenler ağır işkencelere tabi tutuldular; ancak bu oranda da sayıları çoğaldı. Kısa bir süre sonra Emevilerden hilafet hakkını istemek amacıyla gizli bir dernek de kurdular. II. Yezid'in kötü yönetimi ve Yezid bin Muhalleb'e uyguladığı akılsızca muamele Yemenlileri heyecanlandırdı ve üzdü. Artık her yerde II. Yezid'in kötü yönetiminden yakınılmaya başlanmıştı.

Emevi saltanatı yöneticilerinin kötü tutumları kendilerine karşı bir Şuubiye partisi yaratırken, Hazreti Ali soyundan gelenler arasında baş gösteren yeni bir ayrılık, Abbasoğullarının parlak geleceklerine elverişli bir ortam meydana getiriyordu. Şöyle ki:

Halife Hişam zamanında Hazreti Hüseyin'in torunlarından Zeyd şikâyet amacıyla huzura çıktığı zaman, halife tarafından tahkir edilerek kovulmuştu. Zeyd, Küfe'ye vardığında, akrabalarının karşı koymalarına rağmen ayaklandı; ama düşmanları tarafından öldürüldü. Bu yetmiyormuş gibi Emeviler onun cesedini yerinden çıkarıp yaktılar ve külünü Fırat Irmağı'na attılar. Zamanla Şiiliğin bir kolu olarak örgütlenen Zeyd'in yandaşlarına Zeydiler dendi. Bunlar mistik fantezileri, örneğin müziği (belki Kuran'ı melodiyle okumayı)

79 Mesudi, *Müritü'z-Zeheb*, VI., S. 46 v. ö; *Ebu'l Ferec Tanîhi*, Tarih, I., S. 197; Wellhausen, *Arab Devleti*, S. 173 v. ö.

reddederler. İbadette kimi Şiilerle ortak yanları olan Zeydiye mezhebi, tarikatları yasaklar; Ezan okunurken “işlerin en iyisine” diye bağırırlar. Ayakkabıyı mesh etmeyi reddederler. Müslüman olmayanın kestiği eti de yiyebilirler. Şiilerin başka kollarında var olan muta (yani belirli süreli) evlenme biçimini reddederler. Zeydilik’in yapısıyla doğrudan doğruya ilgili olmayan fıkıh sorunlarında başka mezheplerle paralellikler gösterirler. Bu da esastan bir sapma değil, bir fıkıh farkı olarak kabul edilir. Öyle ki, kimi Zeydiler, Sünnilerle birlikte bazı Şiilere karşı hareket etmişlerdir. Bundan dolayı da Zeydilik dört Sünni mezhebin yanında bir beşinci gibi görülmüştür.

Çoğunluğu Yemen’de toplanmış olan Zeydilerin imamlarında aradıkları özellikler şunlardır:

1) Ehlibeytten olmak yeterlidir. Hazreti Hasan veya Hazreti Hüseyin’in torunlarından olmak gibi bir koşul bulunmadığı gibi imametın babadan oğula geçmesi koşulu da yoktur.

2) Çocuk ve gizli bir Mehdi imam olamaz. İmamın elinde kılıç ortaya çıkabilecek durumda olması gerekir.

3) Bilgilerle donanmış olmak gerekir. Bu üç koşuldan dolayıdır ki, Zeydilik’te bir imam yani hükümdar soyu geleneği kurulmamıştır; başarı esas tutulmuştur. Zeydi imamları birçok değerli eser vermişlerdir. Az önce söz konusu olan Hazreti Ali soyunun davasını sürdürenlerden olup Zeyd’e uymayan, ama Hazreti Ali yandaşlığını daha ılımlı bir biçimde sürdüren Şiilere İmamiye adı verilmiştir ki, bunlar Zeyd’in ayaklanmasına katılmamışlardı.⁸⁰

Abbasoğullarından Muhammed bin Ali kendi soyunun halifeliği için bir hayli propaganda da yaptıktan sonra H. 125’te (M. 742-743) ölmüş, ölmeden önce üç oğlunu sırasıyla veliaht tayin etmişti. Bunlar, İbrahim, Ebu’l Abbas (Seffah) ve Ebu Cafer (Mansur) idiler. Zeyd’in 738 veya 739-740 yılında yukarıda söylemiş olduğumuz gibi öldürölmesi, Abbasoğullarını hem güçlü bir rakipten kurtarmış hem de Şiilerin İmami

80 İbni Tiktaka, a.g.e., s. 213; Zeyd, sadece Hazreti Hüseyin’in torunlarından olmakla ün salmış olmayıp aynı zamanda birtakım telif kitaplara sahip olmakla da tanınmıştır. En bilinen eseri *El Mecmu’ fi’l Fıkıh*’dır ki, ilk fıkıh kitabının bu eser olduğu söylenmektedir.

ve Zeydi olarak ikiye ayrılmalarına ve iktidar yolunun onlara daha kolay açılmasına neden olmuştu.

Ayrıca bu sırada Ebu Müslim de ortaya çıkmıştı. Ebu Müslim Arap asıllı olmasına (bir anlatıma göre İranlıdır) rağmen Horasan'da doğup büyümüşü;⁸¹ sonradan, yukarıda adını andığımız, Abbas'ın torununun oğlu Muhammed'in hizmetine girerek Horasan'a gitmişti. Ebu Müslim bu bölgede Haşimileri savunacak yandaşlar buldu; kısa bir süre sonra bu bölge halkını Emevilere karşı ayaklandırmakta gecikmedi. Bu işi ondan başka böyle üstün bir başarıyla yürütecek bir kişi düşünülemezdi. Çünkü Ebu Müslim sebatkârdı, hislerini saklayabilirdi ve gerektiği zaman şiddet kullanmaktan çekinmezdi. Eski bir tarihçi onun için "En feci bir olay bile onun yüzündeki memnuniyet ifadesini silmeye yetmez, en büyük muştular onun yüzünde ufak bir sevinç çizgisi çizemez, fena rastlantılardan hiçbir zaman üzülmeyiz, en öfkeli zamanlarında bile metanet ve iradesini elden kaçırmazdı" demektedir.

Ebu Müslim yapay inceliğiyle dost, düşman birçok kişiyi kendine kazanmayı bildi. Machiavelli'ye yakışır bir beceriyle Mudarlılar ile Himyerlileri birbirlerine düşürüp savaştırdığı halde ne Mudarlılar ne Himyerliler onu arabozuculukla suçlamışlardı. Esasen imparatorluğun İran gibi uzak bölgelerinde ayaklanma hissini harekete geçirmek için bir tek söz bile yeterliydi: "Ehlibeytin hakları!" Horasan'da yerleşen Himyerliler ile Irak ve Hicaz Arapları aynı düşüncedediydiler. Yöneten zümre, nüfuz ve iktidarı yalnız kendinde topladığı için, kıskançlık, haset duyguları en şiddetli anlaşmazlıklara neden olabiliyordu.

Çok geçmeden Horasan, Abbasi yandaşlarının merkezi haline gelmişti. Horasan valisi Nasr bin Seyyar gerçi yetenekli bir insandı, ama daha elverişli bir fırsatta ehliyetini gösterebilirdi. Halife Haricilerle uğraşırken, o da doğuda Kirmani adında birinin emri altında toplanmış olan Yemenlilerle savaşıyordu. Böylece Arapların askerlerinin sık sık karargâhlarından uzaklaştıklarını gören Ebu Müslim, çoktan

81 İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, c. IV, s. 252; Emir Ali, a.g.e., s. 173.

beri tasarladığı ayaklanmayı başlatmanın zamanı geldiği kanısına vardı.

İhtilalciler, 25 Ramazan 129'da (10 Haziran 747) toplandılar. Bir hafta içinde, daha önce öldürülmüş veya ölmüş ne kadar başkan varsa onların matemini tutmak istiyormuş gibi siyahlar giyinerek, siyah bayraklar taşıyarak kentten kente batıya doğru yol aldılar; önlerine çıkan engelleri devirip ilerlediler. Mudarlılar tarafından Kirmani öldürüldükten sonra, onun oğulları, Ebu Müslim'e katıldıklarından bir kat daha güçlenen ihtilalciler Nasr bin Seyyar'ı Merv'e kadar geri çekilmeye zorladılar.⁸²

Haşimoğullarının siyah bayrağı, o döneme kadar bölünmüş bir halde bulunan Suriyelileri birbirlerine yaklaştırdı. Kendilerini tehdit eden tehlikeyi şimdi anlamış olduklarından, Kendilerini Şuubiye'ye karşı savunabilmek için, bir süre için de olsa birleşmeye yöneldiler. Ama bu birleşmenin bir faydası olamadı, çünkü Hicaz ve Irak halkı Araplarından birçoğu da ihtilalcilere katılmışlardı.

Çaresiz kalan Horasan Valisi Nasr bin Seyyar yalnız başına, Ebu Müslim'in bir çığ gibi gittikçe büyüyen güçlerine karşı koyamayacağını anlayarak Mervan'dan yardım birlikleri göndermesini üst üste istiyordu: "Ah Ümeyyeoğulları! Uykuda mı yoksa uyanık mı olduklarını bilsem... Eğer böyle bir zamanda hâlâ uykuda iseler, onlara kalkın vakit geldi diye haykırınız!" diye mektuplar yazıyordu.⁸³ Bunun üzerine Mervan, Irak valisine, Nasr'a yardım etmesini emretti. Ama o, daha yardıma koşmadan. Fergana ve Horasan, Ebu Müslim'in eline geçmiş ve gücü artmıştı. Ebu Müslim'in ne ölçüde iktidarlı bir adam olduğu, onun ordusu içinde kullandığı komutanlardan belliydi. Örneğin Kahtaba bin Şebib adında Hicazlı bir Arap, Nasr bin Seyyar'ı Serhas'a kadar kovalayarak büyük zararlara uğratmıştı. Suriye askerlerinin maneviyatları bundan ötürü çok kırılmıştı. 85 yaşındaki Nasr bin Seyyar önce Cürcan'a oradan Fars'a doğru kaçarken öldü.

82 Emir Ali, a.g.e., c. I. s. 174.

83 Emir Ali a.g.e., c. I. s. 174

Bu sırada Halife Mervan, bu ayaklanmanın hangi Haşimi için yapıldığını araştırmakla meşguldü. Sonunda İmam denilen İbrahim bin Muhammed bin Ali yüzünden ayaklanmanın çıktığını anlayınca, onu Harran'a getirtti. İbrahim zindanda birçok Emevi ve Haşimi buldu. II. Ömer'in oğlu Abdullah ve I. Velid'in oğlu Abbas da bunlar arasındaydı.

İbrahim'in tutuklu bulunması, ayaklanma hareketine engel olmadı. Kahtaba bin Şebib, Cürcan'da Nasr bin Seyyar'ı yendikten sonra, hemen batıya yürümüştü. Orada Halid bin Bermek adında biri de vardı. (Bunun mensup olduğu Bermek ailesinin Abbasi Devleti'ne yapacağı hizmetler ileride görülecektir.) Kahtaba, Rey şehrinde düzenin sağlanmasıyla uğraşırken, oğlu Hasan Haricileri sindiriyordu. Hasan Nihavend'i de kuşattı. Babası Kahtaba ise Mervan tarafından bu şehre gönderilen yardımcı birliklerle savaştı ve onları yendi.

Kahtaba Irak'a geldi, Fırat'a yakın bir noktada ordugâhını kurdu. Irak valisi Yezid'in ordusuyla ile Kahtaba'nın ordusu Hazreti Ali'nin oğlu Hazreti Hüseyin'in şehit edildiği yerde karşılaştılar. Emeviler burada büyük bir yenilgiye uğradılar, ama Kahtaba da savaşta öldü. Oğlu Hasan ordu kumandanlığını eline aldı ve Vasıt'a kadar, kaçışan Emevileri kovaladı. Böylece Kûfe onun eline geçti. Başarısızlık haberleri Mervan'ı deliye çevirdiğinden intikam ateşi içinde kıvranıyordu. İbrahim'in Ebu Müslim ile gizlice haberleştiğini keşfeden halife, hemen onun katlini emretti; diğer tutuklular da onunla birlikte idam edildiler.

Veliahtlık sırasına göre İbrahim'in yerini alan Ebu'l Abbas Abdullah kardeşinin üzücü akıbetinin öcünü almaya yemin etti. Bu yemini öylesine tuttu ki, kendisine Seffah (kan dökücü) sanı takıldı.

Hasan bin Kahtaba Kûfe'ye girdiği zaman, Abbasi propagandacılarından Ebu Seleme el Hallal da ona ulaştı. Durumu onu göstermekteydi ki, bu kişi Hazreti Ali soyundan gelenlerin gayrı resmi temsilcisiydi. Ebu Seleme el Hallal, Abbasi ailesince büyük bir saygıyla karşılandı.⁸⁴ Herkes onun

84 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 334 vd

ellerini öpüyor ve şeref yerini kendisine bırakıyordu. Sadece Ebu Müslim'e itaat etmesi gerekli olduğu ona hatırlatılmakta idi. Ebu Seleme ve Hasan bin Kahtaba, şehir halkını bir halife seçmeye davet ettiler. Belirtilen günde Kûfe büyük bir heyecan içindeydi. Siyahlar giyinmiş binlerce kişi mes-cide doğru gidiyordu. Ebu Seleme de siyahlar içinde ortaya çıkıp toplantının sebebini açıkladı; İslamiyet'i ve ehlibeytin haklarını savunan Ebu Müslim'in artık Emevi soyunun kötü yönetimine son verdiğini ve bugün bir halife seçmek için toplanmış bulunduklarını, bu vazifeye en layık olan Ebu'l Abbas Abdullah'ı teklif ettiğini bildirdi.⁸⁵

Bu arada Hazreti Ali soyundan olanların haklarının çiğ-nendiğini hatırlatan Kûfelilerin ayaklanmasından korkul-maktaysa da, gene renkten renge girmekten çekinmeyen Irak-lılar, Ebu'l Abbas adını iştirir iştirmez, hemen tekbir getirmeye koyulmuşlardı.

Ebu'l Abbas Abdullah gizlendiği yerden camiye getirildi ve herkes ona biat etti (H. 132 / M. 750).

II. Mervan'ın Sonu

II. Mervan büyük fedakârlıklarla bir araya getirebildiği 10.000 kişilik bir güçle Zap Suyu kenarında Abdullah bin Ali kumandasındaki orduyla savaşa tutuştu ve bozuldu. Mervan ise köprüden karşıya geçti ve kurdurmuş olduğu köprüyü yıktırdı. Geride kalan askerleri bu yüzden kılıçtan geçirildi. Çoğu da sulara gömüldü. Ordusundan kalan silah ve eşya Komutan Abdullah bin Ali'nin eline geçti.

Bu bozgundan sonra II. Mervan Musul'a geldi. Musul halkı onu kabul etmedi, "Allah'a şükrolsun ki devleti senin elinden aldı ve bize Haşimi soyundan bir halife verdi" dedi. Mervan bu sözleri işitip Dicle'den Harran'a doğru yollandı. Abdullah bin Ali onu izleyerek Harran'a gitti. Mervan oradan Humus'a, oradan da Şam'a Şam'dan da Filistin'e sığındı. Burada da barınamayıp sonunda Mısır'a kaçtı.

85 Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 257 vd, Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII. s. 340.

Abdullah bin Ali'nin kardeşi Salih bin Ali, Ebu'l Abbas Abdullah'ın verdiği bir emir üzerine çok sayıda askerle Mısır'a yürüdü. Öncü süvariler Mervan'ı Busayr kilisesinde saklanmış buldular. Üzerine hücum ettiler, o hayatını pahalıya satmak istediğinden arpışa arpışa can verdi. İşte H. 132 (M. 750) tarihinde II. Mervan'ın ölümüyle Emevi halifeliği böylece son bulmuş oldu.

III

ABBASİ İMPARATORLUĞU

ABBASİ İMPARATORLUĞU'NUN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

Ebu'l Abbas'ın Halifeliği (H. 132-136/M. 750-754)

Yukarıda anlattığımız biçimde Ebu'l Abbas Abdullah'ın Kûfe'de halife seçilmesi ve Mervan'ın Mısır'da ölmesiyle hilafet Emevi soyundan Haşimi soyunun Abbasi koluna geçmiş ve Şam da İslam İmparatorluğu'nun merkezi olmaktan artık çıkmıştı.

Emevilere Karşı Şiddet Tedbirleri

Ebu Müslim Horasani'nin askeri kudreti ve başarıları sayesinde iktidara gelen Abbasiler, Suriye'de yüz yılı aşan bir zamandan beri Emevi ailesinin hegemonyasına alışık toplumun gelecekte bir tehlike yaratmasından duydukları kuşkudan olacak korkunç cinayetlerle bir yıldırma politikasına giriştiler. Bu hareketin başında komutan ve halifenin amcası Abdullah bin Ali vardı. İşledikleri cinayetleri meşru gösterebilmek amacıyla, yaptıkları işleri "gazabı ilahi" olarak vasıflandırdılar. Hazreti Ali soyuna yapılan kötülüklerin cezasını

veriyor göründüler. Aslında amaçları, iktidardan düşmüş olan Emevi soyunu tamamıyla zararsız bir hale getirmektir.

Tarihte eşine az rastlanan büyük cinayetler daha çok Suriye’de işlendi. Mervan’ı kovalayan Abdullah bin Ali, Şam’ı 15 gün kuşattıktan sonra halkını kılıçtan geçirip şehrin surlarını yerle bir ettirdi. Sonra Emevilere aman verdiğini ilan ettirip toplanan Emevi ileri gelenlerinin hepsini öldürttü.¹ Ayrıca Abdullah bin Ali’nin bir emri üzerine I. Muaviye’nin, II. Yezid’in, Abdülmelik bin Mervan’ın ve Hişam’ın mezarları açıldı. Onların kemikleri hakarete uğradı ve yakıldı. Duyulan kin özellikle Hişam’ın çürümemiş olan cesedine karşı açığa vuruldu; önce kırbaçlandı sonra asılıp yakıldı. Mesleme bin Abdülmelik’in cesedi ise dağılıncaya kadar nişangâh olarak kullanıldı.² Bu vahşetlerden yalnız II. Ömer’in cesedi uzak kalabilmişti. Abdullah bin Ali, Hişam’ın eşi Abde’ye yaptığı evlenme teklifi, bu prenses tarafından reddedildiği için onun karını deşmelerini emretmişti.

Ebu’l Abbas Abdullah, kardeşinin oğlu İbrahim bin Yahya’yı 133’te (750-751) Musul’a vali tayin ettiği zaman da buna benzer olaylar geçti. İbrahim bin Yahya 12.000 kişiyle Musul’a girdi. Önce şehir halkını davet etti; onlardan 12 suçsuz insanı öldürttü. Musullular geri çekildiler. Vali camiye gireceklerin emniyetle olacakları yolunda bir bildiri yayınlayınca halk çabucak camide toplandı. Caminin önünü kesen askerler bunlardan 11.000 kişiyi orada katlettiler.³ Bu korkunç katliamdan kurtulabilen dört yüz erkek de ayrıca bir baskın sonunda öldürüldüler. Geceleyin ağlaştan kadınların seslerinden sinirlenen İbrahim, kadınların ve çocukların öldürülmesini de emretti. Üç gün süreyle bu emrin yerine getirilmesine çalışıldı. Musul katliamını tasvir eden Makrizi “Bundan daha kötüsünü Ebu’l Abbas’tan başkasının yaptığı işitilmemiştir” demektir.

Bütün bu ağır cezaların Musul halkına hangi nedenle reva görüldüğü yeni halifeden sorulduğu zaman, O “Vallahi

1 Mesudi, a.g.e., c. VI, s. 76; Makrizi, *En-Nizâ ve't-tehâsum fi ma beyne Beni Ümeyye ve Beni Hâşim*, s. 54.

2 Makrizi, a.g.e., s. 54 vd.

3 Makrizi, a.g.e., s. 54.

bilmem ki!" diye verecek bir cevap, bir suçlama bulamamıştı. Bütün bu cinayetler işlenirken kendisine Seffah diye ad verilen ilk Abbasi halifesi güzel sesli şarkıcıların ortasında nebiz denilen hurma şarabını içerek mest olmaktaydı. Yakınlarının onun böyle içki içerken görünmesinin doğru olmayacağını söylemeleri üzerine kendini bir perdeyle meraklı gözlerden ayırmıştı.⁴

Abdullah bin Ali'nin diğer bir kardeşi, Süleyman bin Ali, Basra'da bulduğu Emevi soyundan kimseleri öldürtüp sokaklarda sürükletti. Bu sırada Ebu Müslim'in katlettiirdiği insanların sayısı ise 600.000'e ulaşmıştı.⁵ Şurada burada kılıçtan kurtulabilmiş olan Emeviler ise Endülüs'e gidip orada yandaşlarıyla birleşebildiler. Abbasi Devleti kudretini oralara kadar ulaştıramadığı için Emeviler, Abbasoğullarına biat etmediler ve İspanya'da bağımsız bir devlet kurabildiler.

İspanya'da Endülüs Emevi Devleti'nin Kuruluşu

Emevilerin her yerde izlendikleri bu sırada Abdurrahman bin Muaviye bin Hişam bin Abdülmelik, Suriye'den kaçıp şurada burada dolaştıktan sonra Mağrib'e ulaştı. Abdurrahman o zaman henüz yirmi yaşındaydı. Adını Cafer el Mansur diye bildirmiş; ancak böylece Afrika'da 5-6 yıl kalabilmişti. Bu sırada İspanya'da emirler arasında anlaşmazlıklar vardı. Bazı doğru düşünenler bu çekişmelere bir son verebilmek amacıyla aralarında gizli bir dernek kurmuşlardı. Abdurrahman bu dernek üyeleriyle bağlantı kurmayı, kendini İspanya'ya çağdırtmayı başardı. Sonunda Abdurrahman, Berberi Zenata kabilesinden aldığı birkaç yüz süvariyle İspanya'ya çıktı. İşbiliye (Sevilla) kenti 20.000 askerle ora yardım etti. O, İspanya'ya hâkim olmak isteyen birçok emirle savaş yapmaya mecbur oldu. Her seferinde üstün geldi. Kendine karşı olan emirlerden bir kısmı Hristiyan krallara sığındılar. Böylece elde ettiği başarılarından sonra 138 (755-756) yılında ona biat edildi ve Endülüs'te bağımsız bir Emevi devleti kurulmuş oldu. Ama

4 Makrizi, a.g.e., s. 55.

5 Ebu'l Ferec el İstahani, *Kitâbü'l Agani*, c. IV, s. 92; Mesudi, *Et-Tenbih*, s. 328, İbnü'l Esir, a.g.e., c. V, s. 326'da bu cinayetler anlatılır, ama Taberi bunlardan bahsetmemektedir.

kendisine Emirülmüminin dedirtmedi. Sadece emir unvanıyla yetindi.

Yezid bin Hubeyre'nin Direnmesi

Hükümet merkezini Şam'dan Kûfe'ye (daha çok Haşimiye'ye) nakleden Ebu'l Abbas zamanında Suriye artık önemini yitirdi. Buna karşılık Irak, Hazreti Ali'nin halifeliğinde kısa bir zaman için kazandığı üstünlüğü yeniden elde etti. Arap kabilelerinin artık eski önemleri kalmadı. Arap olmayanlar ile Araplar arasındaki fark ortadan kalktı. Bu sırada Kuzey Afrika, Abbasi hegemonyası altında idiyse de hükümet merkezinden ayrı, özerk bir duruma geçme eğilimini kısa bir zaman sonra gösterdi.

Ebu'l Abbas'ın güçlkle elde ettiği kentlerden biri de Vasıt'tır. Burada II. Mervan'ın eski valisi Yezid bin Hubeyre, Hasan bin Kahtaba'yla halifeye karşı on bir ay direndi. Çıkar bir yol bulamayınca, kendi ve ailesi için aman aldıktan sonra teslim oldu; ama Ebu Müslim Horasani, Yezid'in sağ bırakılmamasını halifeye ısrarla söyleyince, onu ve yakınlarını öldürdüler.

Bu arada Ebu Seleme el Hallal da bir gece halifenin sarayından çıkarken, kendisini çekemeyen Ebu Müslim'in adamları tarafından öldürülmüş ve bu suç da Haricilere yüklenmişti.

Ebu'l Abbas'ın Ölümü

Halife, Ebu Müslim'e sormadan hiçbir işte karara varamıyordu. Askerin çoğu halifeden çok Ebu Müslim'e bağlıydılar. Ebu Müslim'in de Abbasi soyuyla akrabalığı olduğu söylen-tisi Abbasoğullarını kuruntuya düşürüyordu; hatta Seffah'ın kardeşi Mansur, Ebu Müslim'in katlini bile teklif etmişti. Ama Ebu'l Abbas Seffah, kendisini iktidara getiren böyle bir şövalyenin idamına o zaman razı olmamıştı. Seffah'ın Kûfelilere güveni olmadığından bir zaman Kûfe'de oturup sonra Hire'ye geçti; 134'te (751-752) de Anbar'a geçti.

Bu arada Maveräünnehir'de ayaklanmalar olmuş, Ebu Müslim Horasani bunları da önlemişti. Ebu Müslim'in bu başarısından sonra, halifenin ona karşı güveni azaldı. 136

(752-754) yılında Seffah kardeşi Mansur'u hac emiri nasbetmişti. Ebu Müslim aynı yılda Hicaz'a gidip Mansur'la birlikte hac farzını yerine getirdi. Yolda pek çok hayır işleyip kuyular açtırmış ve hediyeler dağıtmıştı. Onun bu cömert davranışı veliahtı sönük bir duruma düşürdü. Mansur hacdan dönerken Ebu'l Abbas Seffah 29 veya 33 yaşındayken öldü. Hayattayken birinci veliaht olarak kardeşi Ebu Cafer Mansur'a, ikinci veliaht olarak da yeğeni İsa bin Musa'ya biat ettirmişti. Bu ahitnameyi de İsa'ya vermişti. Ebu'l Abbas ölünce İsa bin Musa durumu Mansur'a yazdı. Hac dönüşü mektubu alan Mansur'a Ebu Müslim ve orada bulunanlar biat ettiler.⁶

Mansur'un Halifeliği (136 158/754 -775)

Mansur halife olduktan sonra, bazı rakiplerle uğraşmaya mecbur oldu. Bir yandan da halifenin amcası Abdullah bin Ali bu sırada Bizans'a karşı sefere çıkmış olduğundan elinde büyük bir kuvvet bulundurmaktaydı. Bu kuvvetle hilafet iddiasında bulunması olası idi. Mansur bu korku ve kuşkusundan Ebu Müslim'e bahsettiği zaman, o, halifeye merak etmemesini, kendisinin Abdullah bin Ali'yi yenmeye yeterli olduğunu, onun emrindeki askerlerin çoğunun Horasanlılardan meydana geldiğini, bu askerlerin Abdullah bin Ali'den çok kendi sözünü tutacaklarını söyleyerek halifeyi teselli etti.

Abdullah bin Ali'nin Halifelik İddiası

Halife Mansur, Ebu Müslim'le Kûfe'ye geldi. Bu sırada Abdullah bin Ali, Mansur'a biat olunduğunu duyunca gerçekten de halifelik iddiasıyla ayaklandı ve ordusuyla Harran'a geldi. Ebu Müslim onun üzerine yürüdü. Abdullah'ın ordusu daha büyük olduğundan, Ebu Müslim birtakım savaş hileleri kullanmak zorunda kaldı ve ancak bu yoldan onu H. 137 (M. 754-755) yılında yenebildi. Abdullah bin Ali Basra'ya kaçtı. Mansur onu ele geçirip hapsettirdi.

Ebu Müslim'in Öldürülmesi

Abdullah bin Ali'nin ordusunda bulunan pek çok mal böylece Ebu Müslim'in eline geçmişti. Mansur bu malların

6 Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 355.

deftere işlenmesi amacıyla Ebu Müslim'in yanına bir memur yollayınca, Ebu Müslim hiddetlendi ve "Bize can emniyet olunuyor da, mal için emniyet olunmuyor mu?" diyerek Mansur hakkında kötü konuştu. Neredeyse Mansur'un memurunu katledecekti.

Mansur, esasen Ebu Müslim'den kuşkulanmamaktaydı. Onun bu son hareketi kendisini kuşkuya ve korkuya götürdü ve Ebu Müslim'e Şam ve Mısır eyaletlerinin valiliklerini verdi. Hükümet merkezine yakın olmak için Şam'da oturup Mısır'ı da dilediği gibi yönetmesini yolladığı emirnameye yazdı. Ebu Müslim bundan memnun olarak "Horasan da bizim" deyip Horasan'a gitti. Mansur bundan çok ürküdü ve Anbar'dan Medayin'e geldi; Ebu Müslim'i yanına davet etti. Ebu Müslim çekindiği için gitmedi. Bu kez halife, Beni Haşim'in ihtiyarlarından saygıya değer kimseleri Ebu Müslim'e yollayıp onu yanına gelmeye ikna ettirdi. Böylece Ebu Müslim sadece 3.000 kişiyle Medayin kentine geldi; huzura çıktı. Tatlı tatlı sohbet ettiler, ertesi gün gene hilafet makamına girdiğinde, Mansur önceden gizlettiği adamlarıyla onu katletti.⁷ İşte böylece Ebu Cafer Mansur, Abbasi İmparatorluğu'nda bağımsız bir hükümdar düzeyine ulaşabildi.

Bağdat'ın Kuruluşu ve Merkez Oluşu

Mansur ne Medine ne Şam ne de Kûfe'yi siyasi düşüncelerle başkent yapmayı uygun görmediğinden, kendine başkent yapabileceği bir yer aramaktaydı. Suriye'ye karşı kendini emniyete almak; Hazreti Ali'nin yandaşlarıyla dolu olan Kûfe'den de uzak bulunmak amacıyla Bağdat'ın bulunduğu yeri seçti. Daha önce o Kûfe yakınında kendi adını taşıyan bir şehir kurduysa da tutucu Şiilere yakın olmaktan huzursuzluk duyduğu için burayı bırakmaktan çekinmemişti. Gerçekten de Bağdat Dicle ve Fırat'ın birbirlerine en çok yaklaştıkları, su ve kara yollarının düğüm noktasında, tarıma çok elverişli bir yerdeydi.

Mansur devletin yeni merkezinin temelini H. 145'te (M. 762) attı. Irak'tan ve başka bölgelerden toplanan mühendis, mimar ve işçilerin sayısının 100.000 olduğu söylenmektedir.

⁷ Makrizi, *Ett-Nizâ*, s. 53, İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 282-283.

Dört yıl gibi kısa bir zamanda bunlar yeni başkenti inşa ettiler. Kent bir merkez etrafında daire biçiminde genişleyen bir plana göre yapıldı. Tam ortasında Babü'z-Zeheb veya Kubbetü'l-Hadra denilen halife sarayı ve büyük cami vardı. Devlet büyükleri için tören alanının ortasında binalar yaptırılmıştı. Askeri kışlalar Bağdat'ın karşısında, yani Dicle'nin doğu kıyısında kurulmuştu ve Mudar, Horasan ve Yemen askerlerine olmak üzere üçe ayrılmıştı. Çifte duvarla kuşatılmış olan Bağdat'ın sokakları çok düzenli bir biçimde yapılmıştı. Mansur sonradan oğlu Mehdi için şehrin kuzey bölümünde, surların dışında Rusafe köşkünü yaptırdı. Kendi de belki Bağdat'ın umduğundan çok kalabalık olması yüzünden, Rusafe'ye çekilmişti. Şehre önce Medinetü's-Selam veya Darü's-Selam adını verdi ama, halk bunu bir süre kurucusunun adıyla (Medinetü'l-Mansur) andı.⁸

Kent kurmaya meraklı olduğu anlaşılan Mansur kendisi henüz hilafet makamına geçmeden önce Bizans İmparatoru V. Konstantin'in (741-775) saldırıp bir ambardan başka bir yapı bırakmamacasına yıktırdığı ve halkını sürgün ettiği Malatya'yı 139'da (756-757) Salih bin Ali'ye verdiği bir emirle yeni baştan inşa ettirmişti. Bu iş için 70.000 asker ve her şehirden işçi gönderdi.⁹

Hazreti Ali Soyundan Gelenlerle Mücadele

Mansur'un 144 (761-762) yılından sonra Hazreti Ali soyundan gelenleri yok etmek için giriştiği savaşlardaki tutumu, onun ne kadar acıma duygusundan yoksun olduğunu gösterir.¹⁰

Hazreti Hasan'ın iyice yıldırılmış olan torunları bu sıralarda edebiyat, felsefe, sanat ve bilimle uğraşıyorlar, politikadan uzak sade bir yaşam sürüyorlardı.

Abbasilere gelinceye kadar Ali evlatlarına halifeler iyi davranmışlardı, ama Emevileri yıkmak ve yerine Haşimi soyundan halife geçirmek bahis konusu olunca, Medine'de Mansur'un

8 İbnü'l-Esir, *El Kîmil*, c. V, s. 20; Emir Ali, *Musavver Tarih-i İslam*, c. I, s. 216.

9 Belazuri, *Fütuhü'l-Buldân*, c. I, s. 301-302; *Ebu'l Ferec Tarihi*, c. I, s. 200.

10 *Ebu'l Ferec Tarihi*, c. I, s. 200.

da içinde bulunduğu Haşimilerden meydana gelen bir toplantı düzenlenmiş ve erdemli bir kişi olmasından ötürü kendisine Nefsü'l-Zekiye diye ad takılan Muhammed Mehdi'ye biat edilmişti. Mansur da biat edenler arasındaydı, ama halifelik Abbasilere geçtikten ve kendisi halife olduktan sonra, bu biatin anısı Mansur'un rahatını kaçırır oldu. Günün birinde Muhammed Mehdi'nin ayaklanmasından korktuğu için Medine'de casuslar bulunduruyordu. Casusların verdiği haberlere inanan Mansur, Muhammed Mehdi ile kardeşi İbrahim'in yakalanması emrini verince, bunlar kaçtılar. Mansur bu kez Hazreti Ali soyundan ileri gelenleri yakalayıp zincire vurdurarak Kûfe'de bir zindana yolladı. Bunlara o kadar işkence edildi ki, Emevi saltanatı sırasında çok daha rahat bir hayatları olduğunu itiraftan çekinmediler.¹¹ Mansur, imparatorluğun topraklarını köy köy, adım adım araştırdı. Çöllerde onları aramakla görevli ücretli adamlar tutuldu. Onları misafir etmeleri olasılığı bulunan kimseler hapse atıldılar ve işkencelere tabi tutuldular.

Artık bu çekilmez takipten yorulan Muhammed Mehdi kardeşini Basra'ya yollayıp hazırlık yaptı; Basra ve Medine'de aynı zamanda Mansur tahttan indirildi. Medine valisi hapse atıldı. Hicaz ve Yemen Muhammed Mehdi'yi halife olarak tanıdı, hatta İmam Ebu Hanife ile İmam Malik bin Enes de bu seçimi uygun bulduklarını bildirmişlerdi.

Durumu çok tehlikeli bulan Mansur gene hileye baş vurdu, Muhammed Mehdi'nin mutlak olarak affedildiğini bir mektupla kendisine bildirdi. Muhammed Mehdi halifelik kendinde olduğuna göre, Mansur'un yetkisinin bulunmayıp bu yetkinin de kendinde bulunduğunu hatırlatmış ve bu teklif edilen affın, Ebu Müslim'in, Abdullah bin Ali'nin ve Yezid bin Hübeyre'nin haklarında esirgenmemiş olan lütfun eşi olup olmadığını sormuştu. Mansur ise bu kez, başka bir edayla Hazreti Peygamber'in erkek çocuğu bulunmadığına göre hilafet hakkının amcası soyuna geçmesi gerektiğini hatırlatıyor ve kendi halifeliğinin meşruluğunu savunuyordu.¹²

11 Makrizi, *En-Nizâ*, s. 58.

12 Taberi, a.g.e., c. IV, s. 400.

Mektubun arkasından yeğeni veliaht İsa'nın komutasında büyük bir orduyu da onun üzerine yolladı. İsa şehri terk edenlere veya evlerine sığınanlara zarar gelmeyeceğini ilan etti, bunun üzerine birçok Medineli şehrin dışına çıktı. İsa saldırıya geçti. 145'te (862-763) yanında yalnız 300 asker kaldığı halde Muhammed Mehdi kişisel olarak da çarpıştı ve İsa'nın askerlerini bozguna uğrattı, ama sonunda savaşa savaşa can verdi. Hazreti Ali'nin Zülfikâr'ı Muhammed Mehdi'nin yanında olduğundan İsa bunu ganimet olarak aldı. Muhammed Mehdi'nin başıyla birlikte Halife Mansur'a yolladı.¹³ Muhammed Mehdi'nin kardeşi İbrahim ise büyük bir yandaş grubuyla Bağdat yakınında bulunan Vasit ve Fars bölgelerini egemenliği altına aldı ve Kûfe üzerine yürüdü. Bu haber, kuvvetlerini Afrika ve Rey'deki ayaklanmaları bastırmak için yollamış olan Mansur'un uykusunu kaçırmaya yetti. Hatta kaçmaya hazırlanırken ordusunun zafere ulaştığı haberi geldi. Sonunda İsa, İbrahim'in de başıru kardeşininki gibi halifeye teslim etti. Bundan halife o kadar memnun kaldı ki, adeta yeniden doğmuş gibi oldu ve İbrahim ile Muhammed Mehdi'ye uymuş olanları araştırmaya koyuldu. Mansur bunlardan kimini hapsetti, kimini kırbaçlattı, kimini de öldürttü. Bu arada Muhammed bin İbrahim'in üzerine bir çatı yaparak onu diri diri defnettiği söylenir (Makrizi, *En-Nizâ*, s. 57-58). Mekke imamı ve Maliki mezhebinin kurucusu Malik bin Enes de bu yüzden kamçılanmıştı. Fakat bu olaydan sonra Malik bin Enes'in şöhreti daha çok yayılmış, Mansur'un şiddeti ise içtihat yapanların direnme güçlerinde bir eksikliğe neden olmamıştır. Bu imamların Mehdi'ye hak tanımaları, daha Abbasilerden önceye ait bir olaydır.

Hazreti Ali soyundan gelenlerle amansız mücadele ve onlara yaşama hakkı tanımama Abbasoğulları devletinde Mansur'dan sonra da aralıklarla devam etmiştir.

Mansur Devrinin Özellikleri

Mansur zamanında birçok siyasi gaileler hallolunmuş ve İslam İmparatorluğu, İspanya bir yana, her yerde discipline kavuşmuştur. Bu halife zamanında İranlı bir aile olan

¹³ Taberi, a.g.e., c. IV, s. 410.

Bermekoğulları ileri gelenleri hapisten çıkarılıp ayaklanmalarını bastırmakla görevlendirilmişlerdi. Bermeki Halid ise Mısır valiliğine atanmıştı.

Mansur, hadis biliminde âlim sayılacak düzeye yükselmişti. Onun zamanında hadis, fıkıh ve tefsir kitapları yazılmış ve bunların tasnifine başlanmıştır. Emevilerin gözüne diken gibi batan Medine'deki fıkıhçılar, Mansur tarafından saraya davet olundular.

Basra ve Kûfe okullarının çabalarıyla Mansur zamanında Arap grameri bir bilim haline getirildi. Aynı zamanda eski şiirleri de araştırıp incelemeye büyük bir heves uyandı. Ancak, bu işle uğraşanlar zeki oldukları oranda dürüst olmadıklarından, zevklerine uymayan şiirleri değiştirmekten çekinmiyorlardı. Hatta o kadar büyük bir yatkınlıkla bu işi yapıyorlardı ki asıl parçadan bunları ayırt etmek olanaksızdı.

Gene bu sırada İbnü'l-Mukaffa, İranlıların eski şanlı tarihlerinden büyük bir anı olarak sakladıkları *Hazaynâme*'yi ve Hindistan'dan gelmiş olan ünlü *Kelile ve Dimne*'yi Arapçaya çevirdi; Öklit'in geometrisi de Yunancadan çevrildi. İslam'da büyük bir yer tutan eski eserlerin çeviri dönemi başlamış oluyordu. Böylece İran düşünce tarzı Arap şiirini nüfuzu altına alabilme olanaklarını elde etmiş oldu.¹⁴

Yirmi yıl saltanat süren Halife Mansur'un yaşam biçiminin örnek sayılacak bir durum gösterdiğini söyleyenler vardır. Sarayında edebe aykırı hiçbir olaya rastlanmamıştır. Sabah erkenden kalkar ve geç vakte kadar hükümet işleriyle uğraşır, sınırların güvenliği için tedbirler alır, devletin gelir ve giderlerini gözden geçirirdi. Bir tek kadınla evlenmişti. Her gün akşam üstü çocuklarıyla sohbet eder, sonra istirahatate çekilirdi. Askerlerine geçit törenleri düzenletir, onları denetler, ordusunu en iyi silahlarla donatırdı.

Mansur, memurlarının hesaplarını denetlerken, o kadar inceden inceye ve küçük kusurlara kadar gözden geçirirdi ki ona Daniki¹⁵ adını takmışlardı. Mansur halkı adalete boyun

14 Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 29.

15 Danik, dirhem 1/3'üdür.

eğmeye alıştırmıştı. Bir deve meselesi için davalı olarak kadı karşısına çağrıldığı zaman o, yalnız mabeyincisinin eşliğinde, mahkemeye giderek ayakta durmuş, kadı da halifeyi oturarak dinlemekten çekinmemiştir. Karar davacı olan devecilerin lehinde idi. Mansur bir uygun zamanda bu kadıya büyük bir kese dolusu para hediye etmekle yargıçların bağımsızlıklarını halka göstermek istemiştir.

İbni Tiktaka (a.g.e., s. 254), Mansur'un kaba saba elbiseler giydiğini, hatta bunların bazen yamalı olduğunu, sarayında hiçbir eğlenceye izin vermediğini, hatta bir gün bir ut sesi duyunca kızıp bunu çalan kölenin başında kırdırmış olduğunu bildirmekte ise de Makrizi (*En-Nizâ*, s. 55) Halife Mansur'un İran kisraları gibi elbiseler giydiğini, Bermek ve Nevbaht ailesi gibi İranlıları devletin başına getirdiğini yazmaktadır. Gene Makrizi, yer öpme âdetini de Mansur'un İslam sarayına soktuğunu ve oturduğu yeri de yükselttiğini bildirir. Bu son husustan dolayı da Akkal bin Şebbe adındaki şairin kendisini hicvettiği yazılıdır. Hilat hediye etme işi, bir sürü saray memuru ile halktan ayırt edilme âdeti onun zamanında ortaya çıkmıştı. Gene onun zamanına kadar Araplarca bilinmeyen cellat her zaman halifenin yanında bulunan bir görevli durumuna girmişti.

Mansur 158'de (775) hacca giderken Mekke yolunda öldü. Veziri Rebi hemen halifelik nişanlarını Mansur'un oğlu Mehdi'ye yolladı.

Mehdi'nin Halifeliği (H. 158-169/M. 775-785)

Mansur'un şerrinden korkan İsa bin Musa, halifenin örtülü sözlerinden esinlenerek sonunda kendi kendini birinci veliahtlıktan çekmiş ve Mansur'un oğlu Mehdi'yi birinci veliaht tanımıştı. Bundan ötürü babası ölünce Mehdi kolaylıkla hilafet tahtına oturdu.

Mehdi babasının siyasetinden büsbütün başka bir yol tuttu. Çok daha yumuşak huylu olduğu için babasının şiddetini, cömertlik ve iyiliklerle gidermeye çalıştı. Öldürme ve cinayet gibi suçlar bir yana başka suçlardan ötürü tutuklu bulunan

herkese özgürlüğünü bağışladı; tahta çıkışını böylece kutladı; Muhammed Mehdi'nin kardeşi İbrahim'in oğlu Hasan'ı zindandan çıkartıp ona maaş bağladı; babasının Hazreti Peygamber ailesinden zorla aldığı emlaki Peygamber'in torunlarına geri verdi; 160 (777) yılında hacca gittiğinde, Hicaz'ın fakir halkına 30 milyon dirhem ve Mekke halkına 150.000 elbise dağıttı. Mehdi şairlere büyük değer verdi; yol şebekesini ve posta (berid) işlerini düzenledi. Bağdat onun zamanında bir yük alma limanı haline girdi; Hint ticareti bakımından büyük bir gelişme kaydetti. Mescidi Nebevi onun tarafından yeniden inşa ettirildi. Okullar yaptırdı. İlk olarak Medinelilerden oluşan bir hassa ordusu kurdu. Eğer ardından gelenler bu yolda yürümüş olsalardı, sonradan Türklerden kurulmuş olan hassa askerlerinin, özellikle bunların komutanlarının, nüfuzu altına girmezlerdi. Ayrıca Mehdi, Haccac zamanında başlanmış olan hac yolunu genişletti ve uzattı. Bu yolun üzerinde kuyular, su depoları ve hacıları korumak için karakollar kurdurttu.

II. Mervan'ın oğullarından biri Suriye'de bu sırada ayaklanmaya kalkışmışsa da yakalanıp bir süre hapsedildikten sonra maaş bağlanarak serbest bırakıldı.¹⁶ Mervan'ın eşini de Mehdi kendi sarayında, yani halifelik sarayında oturttu.

Mehdi küçük bir şüphe üzerine veziri Ubeydullah'ın oğlunu idam ettirmişse de mezhep kavgalarında dinden saptıkları kanısında olduğu kimselerden başkalarına karşı pek şiddetli muamele etmemiştir.

Mezhep Kavgaları

Mehdi zamanında, Horasan'da birtakım mezhepler gelişti. Bu, Horasan'da karışıklıklara neden oldu. Bu kargaşalığın başlıca yaratıcısı kısa boylu, çirkin bir adam olup yüzünü daima bir peçeyle örten, bundan ötürü Mukanna adını alan Haşim bin Hâkim idi. Mukanna uluhiyetin çeşitli vücutları işgal ettiğini iddia ediyordu. O, uluhiyetin Hazreti Adem'den Nuh'a sonra Ebu Müslim'e en sonunda da kendine geçtiğini söyleyen bir yalancı peygamberdi. Onun yaymak istediği mezhep ahlak dışı ve ihtilalci fikirleri kapsamaktaydı.

¹⁶ İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, c. V, s. 52.

Mukanna birçok yandaş bularak bir aralık halifeyi tehdide kalkışmış, fakat yakalanıp idam edilmiştir.¹⁷ Mukanna'nın yandaşları beyaz renk taşıdıkları için, kendilerine Mübeyyize adı verildi. Bir süre sonra Hazar Denizi'nin doğu bölümünde Cürcan'da Muhammere (kırmızılılar) adıyla anılan ve ahlaka aykırılığı görülen bir mezhep daha türedi. Bunlar da kolaylıkla susturuldu. Ayrıca Mezdek tarafından vaktiyle (V. yüzyıl) kurulmuş olan eski bir mezhep de yeniden nüfuz kazanarak birdenbire genişledi. Hıristiyanlık ile Mecusiliğin (Mazdeizm) karışmasından doğan ve III. yüzyılda Mani adında bir din kurucusu tarafından İran'da ortaya atılan bir mezhep veya din, Irak ve Suriye'de gizliden gizliye yaşamaya devam etmişti. Bir yandan Doğu Türkistan'da Uygurlar arasında faaliyet gösteren Maniheistler öte yandan, Mehdi zamanında, Irak'ta öylesine çoğaldılar ki Halife zenadika (zındıklar) taifesi diye adlandırılan bu akım yandaşlarından Şemgâle adında birini yanına çağırıp kendisine Müslümanlardan kimlerin uymakta olduğunu bildirmesini emretti, fakat Şemgâle'nin cevabı, "Bunlar saymakla bitmez" şeklinde olunca, Mani dinine girmiş olanlar hakkındaki kovuşturmayı izlemek üzere "sahibü'z-zenadika" adıyla bir memuriyet kurdurdu ve Maniheistleri şiddetle cezalandırdı.¹⁸

Bizans'la Mücadele

162 (778 -779) yılında Bizanslılar İslam topraklarına akın edip büyük zararlar verdiler, Maraş halkını katlettiler. Bunların üzerine Hasan bin Kahtaba bir orduyla gidince ve bir iki kenti, karşılık olarak yıkınca, Bizanslılar kaçtılar. Ama Rumlar yeniden saldırıya geçmekte gecikmediler. O, zaman Halife Mehdi, oğlu Musa'yı yerine bırakıp Musul yoluyla kuzeye doğru yürüdü, Halep'te karargâh kurdu ve oğlu Harun'u Azerbaycan dolaylarını yönetmekle görevlendirdi. 165'te (782) Harun, İslam ordularını İstanbul Boğazı'na kadar götürdü. 708'de ölmüş olan İmparator IV. Leo'nun zorba ve saltanat heveslisi eşi İrene henüz ergin olmayan oğlu VI. Konstantin'e

17 İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, c. V, s. 52 ve 58.

18 Şerefettin Yaltkaya, "Kaderiye yahut Mu'tezile", *Darülfünun İldhiyat Mecmuası*, sayı 15, s. 7; *Ebu'l Ferec Tarihi*, c. I, s. 203.

(780-797) naibelik ettiği sırada¹⁹ Arapların Boğaziçi kıyılarına ulaştıklarını görüp telaşa düştü. Sonunda büyük bir yenilgiye uğrayan Bizans imparatoriçesi ağır vergiler ödemek koşuluyla 3 yıllık bir barış antlaşmasını imzalamak zorunda bırakıldı.

Mehdi 785'te Mazenderan'da bir av partisi sırasında atıyla birlikte harap bir binanın kapısına çarpmış bu yüzden ölmüştür. Hükümdar olarak o, hiç şüpheli yok ki Abbasi soyunun en iyi halifelerinden biriydi. Mehdi'nin zehirlenerek öldüğü de rivayet edilmektedir.²⁰

Hâdi'nin Halifeliği (H. 169-170/M. 785-786)

Harun, babasının ölümü üzerine ağabeyi henüz yirmi dört yaşındaki Musa el Hâdi'yi halife ilan etti; herkesten önce kendisi ona biat edip, hilafete mahsus mühür, asa ve hırkayı ona teslim etti. Aynı yıl Alevilerden Hüseyin bin Ali yakın akrabalarının yardımıyla hilafet iddia ederek ayaklandı. Bir sabah erkenden Mescidi Nebevî'de cemaatin biatini kabul edip valiyle küçük bir savaştan sonra beytülmaldaki paraları aldı ve Mekke'ye gitti. Kendisinden yana olacak bütün kölelerin azat edileceğini ilan etmesi üzerine pek çok yandaş toplayabildi. Abbasi halifesi onunla 169 Zilhiccesi'nde (Haziran-Temmuz 786) çarpıştı. Hüseyin bin Ali öldürüldü, askerleri dağıldı.

Sert yürekli, inatçı ama cesur, edebiyata düşkün bir kişi olan Hâdi kardeşi Harun'un ona karşı gösterdiği güzel niyetlere rağmen onu veliahtlıktan uzaklaştırıp oğlu Cafer'i veliaht tayin etmeye çalıştı. Bazı emirler bu yoldaki isteğine uydular; ancak Bermekoğullarından Yahya bin Halid'in bilgece tedbirleri sayesinde bu gerçekleşemedi. Zira, Hâdi, bir yıl üç ay halifelik makamında kalabilmiştir.

Harunürreşid Zamanında (H. 170-173/M. 786-809)

Abbasi İmparatorluğu

766 yılında Hayzuran adlı bir cariyeden dünyaya gelmiş olan Harun, 786 yılında tahta çıkınca Yahya bin Halid

19 Ebu'l Ferec Tarihi, c. I, s. 204.

20 İbnü'l-Esir, El Kâmil, c. V, s. 7.

Bermeki'yi sınırsız yetkilerle vezir tayin etti. Yahya iki oğlu Fazl ve Cafer'le birlikte on yedi yıl Abbasi İmparatorluğu'nu yönetmiştir. Harunürreşid devri Asya'da Arap saltanatının en parlak dönemidir. Halifenin kıyafet değiştirerek geceleri halkın toplumsal ve ahlaksal durumunu incelemesi, haksızlığa uğramış olanlara yardım etmesi, şefkatli davranması, ayrıca görkem ve gösterişe düşkün olduğu halde dindarlığı elden bırakmaması, Arapların toplumsal hayatını geniş ölçüde etkilediği gibi, ününün uzak ülkelere kadar ulaşmasını sağladı. Doğuştan asker olduğu için, çok kez savaşlara kendisi katılır, uyruklarının geçim durumuyla yakından ilgilenir ve haksızlıkları ortadan kaldırmak için sık sık denetlemelerde bulunurdu. O kendi zamanında tüccarların, hacıların ve öğrencilerin ülke içinde rahatça seyahat edebilmelerini sağlamıştı. Onun zamanındaki refahın derecesi, yaptırdığı camiler, okullar, hastaneler, kervansaraylar, yollar, köprüler ve kanallarla en iyi taruklarını bulmuştur.

Bermekoğullarının Vezirliği

Ama unutulmamalıdır ki, Harunürreşid bütün bu kalkınmayı ve iyi yönetimi, saltanatının ilk on yılında iktidarda bulunan Bermekoğullarından vezirlere borçludur.

Belh dolaylarından asil bir aile olan Bermekoğulları, daha Abdülmelik zamanında sarayla ilişki kurmuşlardı. Bunlardan. Halid, Ebu'l Abbas Seffah'ın merkez yönetiminde vazife almış ve kısa zamanda sivrilmişti. Oğlu Yahya, Harun'un veliahtlık zamanında onun hizmetinde bulunmuş ve kendini ona o kadar sevdirmişti ki; Harun halife olunca Yahya'yı yukarıda da söylediğimiz gibi sınırsız yetkilerle vezir atadı ve ona saygısını göstermek amacıyla çok kez "baba"²¹ diye hitap etti. Eski hocası olan Yahya'nın nasihatlerini Harun hiç ihmal etmeden tutardı. Yahya'nın oğulları olan Fazl, Cafer ve Muhammed de babaları gibi ileri görüşlüydüler. Yüksek iktidarlı kişilerdi. Bunlardan Fazl Horasan ve Mısır valiliklerinde bulunmuş, Deylem'de bağımsızlık ilan etmiş olan Yahya bin Abdullah'a boyun eğdirmişti.

21 Mesudi, *Mürücu'z-Zeheb*, c. VI, s. 392.

Cafer de birçok ilde hizmet etmiş, Suriye’de Mudarlılar ile Himyerliler arasında yeniden başlayan çekişmeyi yatıştırma işini üzerine almıştı.

Yahya yaşlanınca başarıyla yönettiği vezaret makamını oğlu Cafer’e bıraktı. Bermekoğullarının, Abbasoğulları soyuna yaptığı büyük hizmetler gene bu devirdeki entrika ve iftiralar yüzünden umulmadık bir biçimde sonuçlanmıştır.

Bermekoğullarının üstün niteliklerini kıskananlar, onları ülkenin asıl sahipleri olmakla, halifenin imparatorluk üzerindeki nüfuzunu bir gün hiçe indirmek ve belki de kendisini ortadan kaldırmak istemekle itham edip Harun’a bütün bu aileyi, H. 187’de (M. 803) bir iki kişi dışında öldürttüler. İşte bu kudretli yöneticilerin ortadan kalkması sonucudur ki, Harun’un saadet devrine gölge düşmüş, halife, çıkan ayaklanmaları bastırmak ve savaflara gitmek zorunda kalmıştır.

Kuzey Afrika’nın Abbasi

İmparatorluğu’ndan Çözülmesi

Harunürreşid’in saltanatı sırasında Afrika’da bazı karışıklıklar meydana çıkmıştı. Halife, Herseme adında birini Afrika’ya vali olarak atadı. Herseme orada karışıklıkları bastırdı. Ama üç yıl sonra istifa etti. Yerine giden yeni vali Afrika’da düzeni sağlayamadı. Esasen Afrika eyaleti o sıralarda Abbasi Devleti’ne gelir sağlayamıyor, tersine üste para sarfına sebep oluyordu.

İbrahim bin Agleb adındaki Zap valisi bu durum karşısında Harunürreşid’e baş vurarak Afrika’daki İslam topraklarının yönetimi veraset yoluyla kendi soyuna intikal etmesi koşuluyla verilirse, orada barışı ve düzeni her zaman sağlayacağını ve hükümetin para yardımını da istemeyip üste kendisi her yıl devlet hazinesine 40.000 dinar ödeyeceğini bildirdi.²² Harunürreşid’in eski valisi Herseme bu teklifi duraksamadan kabul etmesini halifeye salık verdi. İşte böylece İbrahim bin Agleb İfrikiye valiliğine atanarak kısa zamanda Abbasi İmparatorluğu içinde ilk kez özerk bir devlet kurmuş oldu.

²² İbnü’l-Esir, *El Kâmil*, c. V, s. 104.

Asya'da Durum

Asya'ya gelince oranın yönetimi zararsız gitmekteydi. Sınırlar Hindukuş Dağları'ndan Küçükasya içlerine kadar uzanıyordu. Anadolu'da Harunürreşid, Avasım adıyla bir bölge ayırdı ve buraları askeri bir valinin emrine verdi.²³ 171 (787-788) yılında Tarsus böylece berkitilmiş bir sınır şehri durumuna getirildi.

Bizans'la mücadele: H. 183'te (M. 799) Bizanslıların kışkırtmasıyla kuzeyde oturan Hazar Türkleri düşmanca hareketlere giriştiler, Doğu Anadolu'ya akınlara başladılar, orada görülmemiş vahşetlerde bulundular. Harunürreşid bu kavimler üzerine bir kuvvet göndererek onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Onun valileri de Bizans sınırlarında akınlarda bulundular, hatta bir defasında halife kendisi sefere katıldı. Bir yıl sonra Bizanslılarla yine çarpışmalar başladı. Bu sırada İrene, artık ergin olduğu için onu naibelikten uzaklaştıran oğlu VI. Konstantin'i (780-797) tahtından indirmiş, gözlerine mil çekirmiş ve kendisi Bizans İmparatorluğu tahtına oturmuştu (797-802). Ülkesindeki karışıklıkları gidermek amacıyla Müslümanlara gene vergi ödemek koşulu altında barış önerdi. 802 yılında İrene başbakanı veya maliye bakanı Nikiforos (802-811) tarafından tahtından indirilip Midilli (Lesbos) Adası'na sürülünceye kadar bu barış sürebildi.

Nikiforos tahta geçer geçmez, halifeye alaycı bir mektup yazıp önceki yıllarda Bizanslıların vermiş oldukları vergileri geri istedi. Harunürreşid hemen sefere çıktı ve Nikiforos'u yeni baştan vergi vermeye mecbur etti. İmparator anlaşmalara bağlı kalmadı. 806'da Herakleia'yı (Konya Ereğlisi) alan halife, Bizans imparatorunu öyle bir yenilgiye uğrattı ki Nikiforos kendisi ve ailesi için bir çeşit kafa vergisi vermeye mecbur oldu.

İran ve Orta Asya olayları: Harunürreşid'in valilerinden Ali bin İsa aşırı vergi toplaması yüzünden bütün halkın nefretini kazanmıştı. Yakınmaların çoğalması üzerine halife 805'te Rey'e gitti; ama Ali bin İsa'nın sözlerine kapılarak, onun

23 Belazuri, *Fittuhü'l-Buldân*, c. I, s. 303 ve 309.

memuriyetini yeniden onayladı. Aynı yılda Semerkant'ta Rafi bin Leys ayaklanmış ve Ali bin İsa ona karşı gönderilmişti. Fakat Ali bin İsa'dan yakınmalar o kadar artmıştı ki sonunda halife onun yerine Horasan valiliğine Herseme'yi atadı. Ancak Rafi bin Leys bu sırada bütün Maverâünnehir'e ege- men olmuştu. Durum günden güne güçleştiği için halife, oğlu Memun'u Merv'e yolladı ve ayaklanmayı bastırmak üzere Tus şehri üzerine kendi de yürüdü. Orada hastalandı, bir ri- vayete göre 3 Cemaziyelahir 193'te (21 Temmuz 809) öldü.

Harunürreşid'in Kişiliği

Avrupalı tarihçiler Harunürreşid ile Frank İmparatoru Bü- yük Karl'ın (Charlemagne) dostluk ilişkilerinden söz ederler. Bu iki hükümdar anlatıldığına göre birbirlerine elçilik heyet- leri göndermişlerdir. Bu elçilik heyetleri bazı hediyeler getir- mişlerdir. Harunürreşid'in hediyelerinden biri de o zamana kadar Avrupa'da hiç görülmemiş bir çalar saatti. Bu, imparator sarayında oldukça büyük bir hayret uyandırmıştı. Ama bütün bu açıklamalar yalnız Avrupa kaynaklarına dayanır. İslam kay- nakları böyle bir elçilikten asla söz etmemektedirler. Bu yüzden de bu konulardaki anlatımlar şüpheyle karşılanmaktadır.²⁴

Harunürreşid, adını dünya tarihinde büyük hükümdarlar sırasına yazdırmayı başarmış bir imparatorudur. Ülkesini is- tibdatla yönetmiştir. Zaman zaman kindar olmuştur ve zaaf göstermiştir. Ancak sınırsız iktidarına rağmen, o kadar hayır- sever ve o kadar fedakârdı ki, bu kusurları göze çarpmazdı. Uyruklarına karşı cömertti. 9 kez hac kabilelerine katıldı. Sırf onlara bir zarar gelmesin diye güvenlik tedbirleri aldırmış- tı.²⁵ Zira o zamanlar hac yolları bugünkü gibi güven altında değildi. Arap kabileleri hac kervanlarına saldırır, hacıları öl- dürür ve mallarına el koyarlardı. Bu yüzden hacca giden son halife Harunürreşid olmuştur.

Harun'un sarayı zamanının en parlak ve en ihtişamlı sa- raylarından biri olmakla kalmamış aynı zamanda bir bilim

24 Bu hususta bakınız, Schmidt, "Karl der Grosse und Harun al-Rashid", *Der. İslamica* III, s. 409-411.

25 İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, c. V, s. 112.

ve sanat merkezi olmuştur. Müzisyenliği saygıdeğer bir meslek haline getiren, edebiyatta dereceler tesis eden gene Harunürreşid'dir. Onun zamanında Ebu Hanife'ye nispet edilen fakat öğrencisi Kadıkudat Ebu Yusuf'un çalışmalarıyla gelişen Hanefi mezhebi iyice yayıldı.

Harunürreşid babası zamanında başlanmış olan bilim, sanat ve fen kitaplarının Arapçaya çevrilmesi alanını genişletti. Oğullarını büyük bilginlere, eğitim ve öğrenimleriyle uğraşsınlar diye, teslim etti. Bunlar arasında sufiyundan ünlü Esmai ile Şafii mezhebinin kurucusu İmam Muhammed bin İdris eş-Şafii, İsa bin Yunus, Süfyan bin Suri, müzisyen İbrahim bin Mavsuli gibi ünlü kişilere rastlamaktayız. Hiçbir halife öğretim ve eğitimi onun kadar korumamıştır. Kendisi de şair olduğundan şairlere büyük yakınlık göstermiş, yardımlarını esirgememiştir.

***Emin (H. 193-198/M. 809 -813) ve
Memun (H. 198 -218/M. 813-833) Devri***

Emin'in Halifeliği

Emin tahta geçtiği vakit kardeşi Memun Horasan valisiydi. Babaları Harunürreşid ölmeden önce üç oğlundan sırasıyla Emin, Memun, Mutemin'i veliahtlığa atamıştı. Emin ve Memun, her ikisi de çağdaş en büyük bilginlerin yanında yetiştirilmişlerdi. Ancak Memun hadis, fıkıh ve tarih bilimlerini ve ayrıca güzel konuşma sanatını iyice öğrenirken, Emin öğrenimden çok, eğlenceye düşkün olduğu için vaktini hoşça geçirmenin çarelerini aramıştı. Harunürreşid bunu fark ettiği içindir ki Horasan'daki hazine ile ordunun komutanlığını Memun'a bırakmıştı. Emin, babası zamanında başvezir olan Fazl bin Rebi'yi yine bu görevde bıraktı. Ordunun iki yıllık ücretini birden askere dağıttı. Bu yoldaki hareket askeri tamamıyla Emin'e bağlamış olduğundan Memun askerin büyük bir kısmından yoksun kalmıştı. Buna karşılık Memun da Horasan'da Fazl bin Sehl adlı bir İranlının yardımını gördü. Ayrıca Herseme ile Tahir bin Hüseyin adındaki kişiler de ona yardımcı olmuşlardı. Memun halkın vergilerini indirmek gibi

tedbirler sayesinde çevresinde büyük bir sempati topladı. Kardeşine karşı da sadık ve vazifesine bağlı bir tutum takındı.

Emin ise yönetiminde bulunan ülkede, yağmacılığı kendine iş edinmiş olan askerlerini cezalandırmak şöyle dursun, onları hediyelerle şımartıyordu. Böylece hem hazine boşalıyor hem de müneccimler ve asalaklar gün geçtikçe artıyordu.

Emin, yüz dansözden oluşan bir baleyi sarayında bulundurur, bunlar değerli taşlarla süslü elbiseler içinde olağanüstü güzel raks gösterileriyle halifeyi eğlendirirlerdi. Ayrıca Emin, Dicle Irmağı üzerinde yapılacak şenlikler için aslan, fil, kartal, yılan ve at biçiminde eşsiz ölçüde süslü beş büyük kayık yaptırmıştı. Bu kayıklarda düzenlenen şenlikler ve bale gösterileri arasında vakit geçiren halife, imparatorluğun yönetimini tümüyle âciz ve iktidarsız bir adam olan Fazl bin Rebi'ye bırakmıştı.

Bu durumu fark eden Bizanslılar, İslam sınırlarını geçmenin zamanı geldiğine inandılar. Emin onlarla uğraşacağı yerde, kardeşi Memun'u Horasan valiliğinden azletti. Memun ile Emin'in arası bu yüzden açıldı. Üçüncü veliaht olan Mutemin'e (Kasım) babası tarafından yönetimi verilmiş olan iller de onun elinden alındı.

Emin-Memun Mücadelesi

Fazl bin Rebi, Memun halife olduğu takdirde kendisinden öç alır diye korktuğu için, halifeye durmadan Memun'u veliahtlıktan çıkarmasını salık vermekteydi. Halife önceleri buna önem vermediği halde, sonraları, ısrarlara dayanamamış, saray erkânından olan Ali bin İsa bin Mahan'ın da kışkırtmasıyla Memun'u veliahtlıktan azletmiş ve henüz çok küçük olan oğlu Musa'yı veliahtlığa atamıştı.²⁶ Memun bütün bu olanlara karşı valisi bulunduğu yerlerin batı sınırlarını sıkı bir kontrol altına aldı. Böylece Emin ile Memun arasındaki bağ tamamıyla kopmuş oldu.

Emin, babası Harunürreşid tarafından yazılıp Kâbe'de saklanmakta olan iki ahitnameyi getirtti ve yırtıp attı. Öte yandan 50.000 kişiden oluşan bir ordu da Ali bin İsa bin Mahan komutasında Rey'e gönderildi. Memun'un, Tahir bin

²⁶ Emir Ali, a.g.e., c. I, s. 258.

Hüseyin'in komutasında bulunan ordusu ile bu ordu karşılaştılar. Emin'in ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Ali bin İsa öldürüldü. Onun ordusundan bir kısmı da Memun'un ordusuna katıldı. Tahir bin Hüseyin'in Memun'a gönderdiği zafer bildirisi Sezar'ın Roma Senatosu'na gönderdiği zafer bildirisi kadar kısa ve özlüydü: "Ali bin İsa'nın kesilmiş başı önümde, yüzüğü parmağımda, askerleri ise emrimdedir."²⁷ Bunun üzerine Emin'in veziri Fazl bin Rebi'nin Memun'un ve çocuklarının bazı mallarına el koyması halkı halifeden ve vezirden soğuttu. Bu sırada Tahir bin Hüseyin Kazvin'e kadar ilerlemişti. Bir yandan da Herseme kuzey bölgesinden batıya doğru ilerlemektedir. Bu olaylar üzerine Memun bütün İran halkı tarafından halife olarak tanındı. Fazl bin Sehl tam yetkilerle Hemedan, Hint Denizi ile Hazar Denizi arasındaki bölgeye vali tayin edildi. Maliye bakanlığı (emirülharaç) ile savaş bakanlığı (emirülharp) da kendisine verilmişti. Bütün bunlardan başka Memun'un orduları Yemame, Bahreyn yönlerini ele geçirdikten sonra Vasıf'ı zapt etti; bu iş o kadar çabuk olmuştu ki, Kûfe'de Emin'in valisi bile Memun'a biat etmek zorunda kalmıştı. Daha sonra Basra valisi de onu izledi. Tahir bin Hüseyin'de Medain'i alarak Bağdat yöresine geldi. Herseme ise kuzeyden inip Bağdat'a saldırmaya başladı. Bu sırada Emin hazineyi boşaltıp askerlerine dağıttı. Sonunda altın ve gümüş sahanları da erittirdi. Bu kuşatmadan Bağdat şehri çok zarar gördü. Uzun çarpışmalardan sonra Emin, Memun'un iki emirine teslim oldu ve hilafet mührünü kardeşine yolladı. Emin'in çoluk çocuğuyla vedalaşması çok hazin olmuştu. Komutanlar ona çok saygı gösterdiler. Ancak bir kalede gözaltına alındı. O gece duygusuz bazı İran askerleri, Emin'in yanına gidip başını kestiler ve Horasan'a gönderdiler; Emin'in başsız vücudu ise Bağdat'ta gömüldü.²⁸

Memun'un Halifeliği

Henüz halifeliğe geçmiş olan Memun bu haberdan öylesine üzüldü ki katilleri yakalatıp cezalandırdı. Kardeşinin

27 Emir Ali, a.g.e., c. I, s. 258.

28 Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, c. VI, s. 415; İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, c. V, s. 134-136.

çocuklarını kendi yanına aldı. Onları kendi kızlarıyla evlendirdi. Kardeşinin dört yıl sekiz ay süren saltanatından sonra 198'de (813) tahta geçen Memun hemen Bağdat'a gelmedi; başveziri Fazl bin Sehl'e sınırsız yetkiler tanıyıp kendisi bilgînler ve fıkıhçılarla bilimsel tartışmalara daldı. İmparatorluğun uzak sınırlarında olan bitenleri asla bilmiyordu. Örneğin Emevi yandaşlarından Nasr adında biri Elcezire'de ayaklanmış ve halifenin askerleriyle beş yıl çarpışmıştı. Irak'ta ise Bedeviler ayaklanmışlardı.

199 (814) yılında ayrıca İbni Tabataba adında bir Alevi Kûfe'de halkı Resul soyuna biate çağırmıştı. Sonunda Irak'taki isyanın bastırılmasıyla Vezir Fazl bin Sehl, kışkırdığı halde Herseme'yi görevlendirdi. Irak'taki karışıklıklar Herseme tarafından bastırılınca, Herseme'ye Mısır'a dönmesi emri verildi. Ancak tedbirli komutan hâlâ tehlikenin var olduğunu, bunun için halifenin dikkatini çekmek gerektiğini söyledi ve Merv'e halifenin yanına gitti. Halifeyle aralarında şiddetli bir tartışma geçti. Herseme devletin nasıl çöküntülere sürüklendiğini askerce Memun'a anlattı ama o, hükümdar sarayından evine giderken Fazl bin Sehl'in adamları tarafından ağır şekilde yaralandı. Bir iki gün sonra aldığı yaralardan öldü. Halife onun öldürülmüş olduğunu epey sonra öğrenebildi.

Bağdat'ta kargaşalık: Herseme'nin katli Bağdat'ta askerler arasında kargaşa doğmasına neden oldu. Şehir halkı Hasan bin Sehl ile kardeşi Fazl bin Sehl'e karşı ayaklandı; 200'de (815) Memnun uzun zamandan beri düşünülen, hilafeti Hazreti Muhammed'in ailesine bırakma yolundaki tasarıları gerçekleştirmek istedi. Bu amaçla da Hazreti Ali soyundan Musa Kâzım'ın oğlu İmam III. Ali'yi Medine'den getirtti. Bir yıl sonra yani 201 (817) Ramazan'ında onu Rızâ min Âl-i Muhammed adıyla veliaht ilan edip emirlerden biatlerini aldı.²⁹ Memun o zamana kadar Abbasilerin resmi rengi siyahı kaldırıp yerine yeşil rengi kabul etti. İmam Rızâ'nın veliahtlığı Bağdat'ta bulunan Abbasi ailesi üyeleri arasında

²⁹ İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 374 vd.

çalkantıya neden oldu. Kısa bir süre sonra Bağdat kişisel güvenliğin kalmadığı bir anarşi bölgesi haline geldi. Birtakım komiteler türedi. Bunlar suçlu saydıkları kimseleri yargılamaya lüzum görmeden idam etmekteydiler. Abbasilerden İbrahim bin Mehdi'yi halife ilan ettiler.³⁰ Bu anarşiye karşı ne İbrahim bin Mehdi ne de veziri Hasan bin Sehl bir şey yapabildiler; çünkü ayaklanmalar, çapulgarlar hemen bütün Irak'a yayılmıştı.

Veliaht Ali el Rıza'nın halifeyi uyarması: Bu kötü durumdan üzüntü duyan veliaht Ali el Rıza, Memun'a başvurarak ülkenin gerçek durumu hakkında ona bazı sırları açıkladı. Bu cümleden olarak Başvezir Fazl bin Sehl'in her şeyi ondan sakladığını, hatta kendisinin veliahtlığına Bağdatlıların çok kızıp ayaklandıklarını ve İbrahim bin Mehdi'yi halife ilan ettiklerini bildirdi. Bu haberler Halife Memun'u dalmış olduğu bilimsel araştırmalardan çekip çıkarmaya yetti. Memun, Rıza'nın bildirdiği şeylerin doğruluğunu daha başkalarından da öğrenmek istedi. Ali el Rıza, emirlerden bazılarının adlarını ona verdi. Onlar huzura çağrıldılar ve halifeden başvezirin gazabına karşı kendilerini koruyacağına dair söz aldıktan sonra, İmam Ali el Rıza'nın bildirdiklerini onayladılar. Herseme'nin nasıl Fazl bin Sehl'in kurbanı olduğunu, İbrahim bin Mehdi'nin Abbasilerce Halife-i Müslimin tayin edildiğini ayrıntılarıyla anlattılar.

Bunları öğrenince Memun hemen hareket emrini verdi ve ertesi gün sarayı erkânıyla birlikte Bağdat yoluna koyuldu.

Hilelerinin ortaya çıktığını anlayan Fazl bin Sehl, İmam Ali el Rıza'nın yandaşlarını ezmek suretiyle luncını teskin etmeye kalkıştı; birçoklarını öldürtüp çocuklarını zindanlara attırdı. Ancak vezirin düşmanları da kendisini bir gün gizlice öldürdüler.

Veliaht Ali el Rıza'nın ölümü: 203 (818) yılında Memun'un gerçek dostu, veliahtı İmam Ali el Rıza öldü. O zaman Memun babasının mezarını ziyaret etmek için Tus'ta bulunuyordu. Bu haber onu o kadar etkiledi ki İmam Ali el Rıza için bir

30 Ebu'l Ferec Tarili, c. I, s. 216.

türbe yaptırdı. Bu türbeye Meşhed denir. Meşhed Horasan'da Tus şehrine yakın bulunmaktadır ve Şiilerin halen en büyük ziyaretgâhlarından biri sayılmaktadır.

İmam Ali el Rıza'ya son vazifeler yerine getirildikten sonra, Memun batıya doğru yoluna devam etti. Nehrevan'da sekiz gün kalıp Abbasilerle görüştü. Onlardan bazılarının ısrarlı isteklerine kapılarak renk yeşilden gene siyaha çevrildi. Memun gösterişli şenlikler düzenleyerek Bağdat şehrine girdi; Memun'un Bağdat'a girmesiyle bütün karışıklıklar son buldu.³¹ Komiteler dağıldı. Bağdat surlarındaki yıkıntılar onarıldı. Kutsal yerler valiliği Alevilerden bir kimseye verildi. Kûfe ve Basra valiliklerine ise halifenin iki kardeşi atandı.

Tahirilerin ortaya çıkışı: 825 yılında bazı gönüllülerin de yardımıyla Girit Adası zaptedildi. Daha önce 823 yılında, Kuzey Afrika hâkimi İbrahim bin Agleb Sicilya'yı Abbasi İmparatorluğu'na katmıştı. Bu sırada Yemen'deki ayaklanma da çıkartılan bir genel af üzerine yatışmıştı. Ancak Horasan'da 821'de Hariciler ayaklanmışlardı.³² Memun bunu bastırmak için komutanlarından Tahir'i görevlendirmişti. Aslen İranlı olan ve Farsça konuşan General Tahir bu uzak asi eyalete kısa zamanda baş eğdirdiğinden 822 (H. 207) Ekim ayında cuma hutbesinden halifenin adını kaldıracak kadar kendini emniyette ve ortamı elverişli buldu. Bu olaydan bir gün sonra Tahir öldü, ama harekete yön verilmişti. Halife Memun onun oğullarının bu eyalette egemenliklerini tanımaktan başka çıkar yol göremedi ve böylece modern İran hanedanlarının tarihte ilki olan Tahiri Hanedanı kurulmuş oldu. O tarihten bu yana Horasan bölgesinin kaderi, Bağdat'tan kopmuş ve İran'inkine bağlanmış oldu. Böylece Abbasi halifesi Memun, babası zamanında Kuzeybatı Afrika'da Aglebi Devleti'nin kurulmasına nasıl ses çıkarmadıysa, Tahiroğullarının Horasan'da merkeze bağlı bir devlet kurmasına o da öylece göz yummak zorunda kalmıştır.

31 *Ebu'l Ferec Tarihî*, c. I, s. 220. Memun amcası İbrahim bin Mehdi'yi affetti. Belki iyi bir müzisyen olması, ut çalması onun affına vesile olmuştur.

32 Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 302; *Ebu'l Ferec Tarihî*, c. I, s. 217.

Hurremi hareketi ve Babek: Ebu Müslim'in H. 136'da (M. 753-754) idam edilmesi üzerine Horasan'da Hurremiye adlı bir mezhep gelişmeye başlamıştı. İslamiyet, Zerdüştçülük ve Maniheizm'in karışmasından meydana gelmiş olan bu mezhep yandaşları, hoş olan ve başkasına zarar vermeyen her şeyi yapmayı olağan sayıyorlardı. Üyelerinden bir kısmı Ebu Müslim'in öldüğüne inanmayıp kendisinin "dünyada adaleti yaymak üzere" tekrar geleceği kanısındaydılar ki, bunlara Müslimiye adı verilmişti. Diğer bir kısmı ise Ebu Müslim'in bütün yetkilerinin kızı Fatima'ya geçtiğini ve onun imam olduğunu kabul ediyorlardı, bunlara da Fatimiye denilmiştir (Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb*, c. VI, s. 186).

Halife Memun devrinde Hurremiye mezhebinin başına, Abbasi İmparatorluğu içindeki disiplini bir hayli sarsan ve ciddi bir tehlike yaratmış olan Babek geçmiş ve bu mezhebin yaygın olduğu bölgelerde merkeze karşı ayaklanmıştı. Bizanslılarca kışkırtılan ve kendisine yardım edilen Babek'in sindirilmesi Memun zamanında olanaksızdı. Birçok kez üzerine gönderilen kuvvetler yenildiğinden onun batıl mezhebi gittikçe yayıldı. Hemedan dolaylarında berkitilmiş bir mevki kurduğu zaman Halife Mutasım onun üzerine büyük bir ordu gönderdi, Babek'in 60.000 kadar yandaşı öldürüldüyse de kendisi ele geçirilemedi. Mutasım bir kez daha büyük bir ordu gönderip Erdebil ile Zencan arasında Babek'in yıkmış olduğu kaleleri onartıp Erdebil yolunu güven altına aldı; Afşin ve Büyükboğa gibi komutanları da Babek'in ele geçirilmesi işiyle görevlendirdi. Sonunda Büyükboğa, Babek'in hazinelerini ele geçirdi, ama Babek ancak daha pek çok savaştan sonradır ki, 222'de (837) kendini tanıyan bir çobanın Ermeni Prensi Sampat oğlu Sehl'e haber vermesi üzerine bu prens tarafından tutuklandı ve Afşin'e teslim edildi. Babek 223'te (838) Samarra'da işkenceyle öldürüldü (Mesudi, a.g.e., c. VII, s. 123 vd.).

Bizans'la savaş: Memun Azerbaycan'daki Hurremilerin başı olup sık sık ayaklanan Babek'e yardım eden Bizanslılarla da çarpıştı. Bizans imparatoru ayrıca Arap sınırındaki

birçok kaleye saldırmış ve onları yakıp yıkmıştı. M. 831 Mayıs ayında Memun Bizans'a sefer açtı ve Kapadokya'da dört kaleyi zapt etti. Daha önce Bizanslıların vermiş oldukları zararları görerek onları şiddetle cezalandırmaya yemin etti. İmparator Theofilos (829-842) bunu haber alınca, Memun'a barış yapmak ve vergi ödemek teklifinde bulundu. Memun verginin azlığının veya çokluğunun önemi olmadığını, ancak Rumların kendisini Bizans imparatoru tanıdıkları takdirde barış yapabileceğini bildirdi. Theofilos buna hiçbir yanıt vermedi. Memun Kilikya'ya gitti, orada Tarsus'a birkaç mil uzakta bulunan Tiyana adlı bir yerde tahkim edilmiş (berkitilmiş) bir askeri üs kurdu ve bir sonbahar günü kardeşi Mutasım'la birlikte yarı donmuş bir çayda ayaklarını yıkadıktan sonra şiddetli bir hummaya tutuldular; Memun bu ateşten kurtulmayarak 833 Ağustos'unda öldü.³³

Memun döneminde bilim, sanat ve rasyonalizm: Memun bu bitmek bilmeyen karışıklıklar ve güçlükler ortasında gene de bilimi korumaya zaman ve olanak buldu. Onun hilafeti sırasında Sünni mezheplerden ikisinin kurucusu, İmam Muhammed bin İdris eş-Şafii ve Ahmed bin Hanbel gibi fakihler ve ilahiyatçılardan iki Sahih'ten birinin yazarı Buhari ve eserlerinin büyük bir kısmı kaybolmuş, ama oldukça önemli bir bölümü de parçalar halinde kendinden sonra gelenlerin eserlerinde bize kadar ulaşmış bulunan Vakıdi gibi kimseler yetişmiştir.

Bu devirde musiki, İslami devrin en ünlü sanatçısı Musulu İbrahim'in oğlu İshak'la temsil edilmekteydi.

Memun en çok Yunan felsefesine ve pozitif bilime verdiği değerle dikkat çeker. Örneğin I. Hüsrev Anuşirvan'dan beri Suziyana'da Cündi Şapur'da bulunan bir tıp okulu Memun devrinde çalışmalarını sürdürmüştür. Memun Bağdat'ta astronomiden çok astrolojiye ayrılan bir gözlemevi bulunan, ancak zaman zaman astronomik araştırmalar içinde kullanılan "Dârülilm"i kurdu. Gene bu halife zamanında Aristo'nun felsefi yazıları ve Yunan anatomici Galen'in

33 Mesudi, *Mürüci'z-Zeheb*, c. VII, s. 96 vd.

tıp kitabı Arapçaya çevrildi (bk. Huart, *Histoire des Arabes*, c. I, s. 302).

Memun'un akılcılığa ve müspet bilimlere eğilimi, onu daha son Emevi halifesi II. Mervan'ın devrinde ortaya çıkan Mutezililerin (akılcıların) düşüncelerini kabule yöneltti ve 827'de Kuran'ın yaratılmış olduğu akidesini ilan eden bir ferman çıkarttı. Bu ferman Kuran'ı Tanrı'nın maddi bir eseri yapıyordu; ebedi düşüncelerin ifadesi değil. Aralarında Ahmed bin Hanbel'in de olduğu ilahiyatçılar bu düşünceyi reddettiler. Kaderi reddeden Mutezile'nin yandaşları Cenabı Hakk'ı zulümden uzak tutuyor ve Tanrısal adaleti kanıtlıyorlardı. Mütezililer başlıca şu esasları kabul etmekteydiler:

1) Kader yoktur;

2) Kulların fiilleri Allah'ın mahluku değildir;

3) Ezelden beri mevcut olan ve ebede kadar mevcut olacak olan yalnız Allah'tır;

4) Allah kötülük sevmez onun için günahlar Allah'ın isteğiyle işlenmez;

5) İman etmiş oldukları halde iyi işler yapmayanlar ebediyen cehennemde kalırlar.³⁴

Eşarilik ise bu sayılanların tümüyle aksini kabul etmektedir.

Memun ileri görüşlülüğüyle başında bulunduğu devletin dininin etki alanını gittikçe genişlettiğini, oysa dinin aynı zamanda batıl inançlar, bağnazlık ve hurafelerle dolduğunu fark edip dini bunlardan kurtarmak için saltanatının son dört yılında pek büyük çabalarda bulunmuştur. Bu hususta kendinden daha uygun ve daha müteşebbis hiçbir kişi düşünülemezdi; çünkü o, fıkıh ve tarih ilimlerinde olduğu gibi Kuranı Kerim'i de büyük bir dikkat ve ihtimamla incelemiş ve bu yolda öyle bir aşamaya ulaşmıştır ki zamanının bilginlerinden öğrenecek bir şeyi kalmamıştı. Öyle ki Memun yaşadığı devre kendi adını verebilmiştir.

34 Şerefettin Yaltkaya, "Kaderiye yahut Mu'tezile" *Darülfünun İlahiyat Mecmuası*, sayı 15, s. 11; H. Massé, *L'Islam*, s. 168, Mesudi, *Mürüci'z-Zelheb*, c. VI, s. 20 vd.

Mutasım'ın Halifeliği (H. 218 227/M. 833 -843)

Memun'un ölümü üzerine son derece kuvvetli ve sportmen kardeşi Mutasım halife oldu. Şebib kızı Maride adlı bir Türk cariyeden dünyaya gelen³⁵ Mutasım'ın ilk işi Basra ve Vasıt dolaylarına gelip yerleşmiş olan Zutlarla uğraşmak oldu. Bu Zutlar yardımcı asker olarak halifeler tarafından Hint'ten getirilmiş fakat sonradan başkaldırıp bulundukları yerleri ve dolaylarını harap etmeye koyulmuşlardı. Mutasım yedi ay bunlarla uğraştıktan sonra, Zutlara boyun eğdirdi.

Samarra'nın Kuruluşu

Mutasım, imparatorluğu sık sık uğraştırın iç ve dış huzursuzlukları kolayca önleyebilmek amacıyla Türklerden bir hassa ordusu kurmuştu. Bunlar Bağdat'ta pek pervasız at koştururlarken, küçük çocukları istemeyerek ezer bu yüzden de halkla aralarında çarpışmalar eksik olmazdı. Mutasım'ın Mutezile akidelerini kabul etmeyenlere, reva gördüğü şiddetli muamele de buna eklenince 835'te hükümet merkezini Bağdat'tan uzak bir bölgeye taşımaya mecbur oldu. Bunun için Samarra'yı (Surra manra'a) askeri bir şehir olarak kurdu; güzel yapılar ve bahçelerle bu yeni merkezi süsledi. Getirdiği askerleri boylara ve akrabalık derecelerine göre yakın mahallelere yerleştirdi. O zamana gelinceye dek sadece savaşlarda kullanılan Türkler Mutasım'ın uygun görmesiyle halife divanlarına kabul olundular ve erkânı devlet sırasına geçtiler. Bundan sonra en önemli işlerde Türk adları işitilmeye başlandı. Yukarda değindiğimiz Babek'i yenip teslim alan da bir Türk komutanı olan Afşin'di.

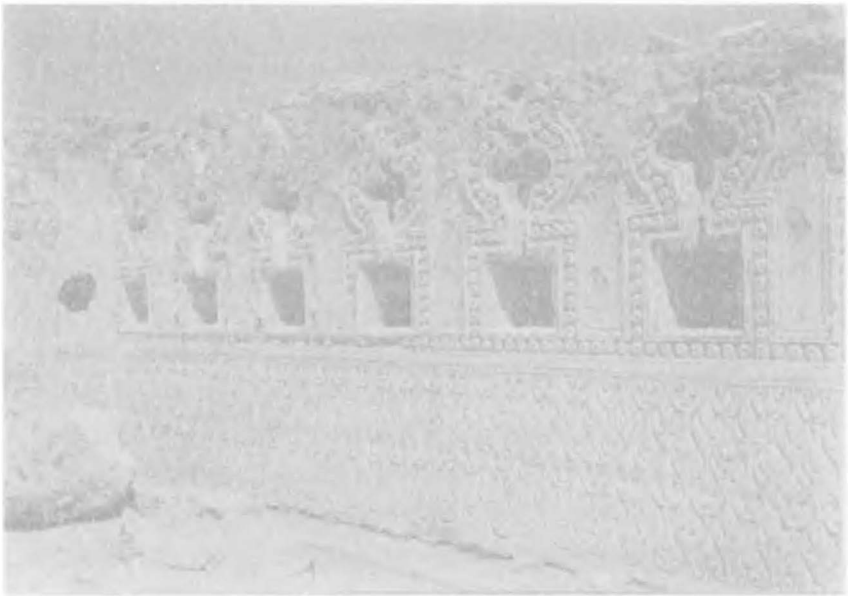
Bizans'la Savaş

Mutasım 838 yılında Tarsus Kalesi'nden büyük bir kuvvet alarak Bizans üzerine gönderdi. Önce İznik'e (Nicaea) geldi şehrin surlarını yıktıktan sonra Ankara'ya ulaştı. Ankara'nın surlarını yıktı ve Haymana yakınındaki Amorium'u kuşattı. Bunun üzerine Bizans İmparatoru Theofilos, Abbasi komutanı Afşin'e karşı harekete geçti. İki taraf arasında şiddetli

³⁵ Mesudi, *Mürûcû'z-Zeheb*, c. VII, s. 103.

Büyük salonun güney duvarı

Bir odanın panosu ve ni leri.

Samarra, Balkuvara Sarayı

savaşlar oldu. Sonunda Mutasım Amorium Kalesi'ni ele geçirip yıktı, halkını esir edip mallarına el koydu ve bu fetihle tarihte büyük bir ün kazandı.

Mutasım birtakım ayaklanma hareketlerini önledikten sonra 18 Rebiülevvel 227'de (5 Ocak 842) Samarra'da öldü. Mutasım, Memun'a kıyasla bilim ve sanatla pek uğraşmamıştı. Ancak Mutezile mezhebinin yani rasyonel düşüncenin egemen olmasını isteyenler gene de Mutasım'da kendilerine bir koruyucu buldular. Ama Mütevekkil zamanında bu fikirler tutuculukla reddedildi. Yukarıda açıklamış olduğumuz gibi Hurremi ayaklanmasının bastırılması ve başkanları Babek'in esir alınıp idam edilmesi de Mutasım zamanında olmuş ve bununla Abbasi İmparatorluğu büyük bir tehlikeyi önleyebilmiştir.

Vasık (H. 227-232/M. 842-847),

Mütevekkil (H. 232-247/M. 847-861)

Muntasır (H. 747-748/M. 861-862) Devirleri

Vasık'ın Halifeliği ve Türk Emirlerinin İktidarı Ele Geçirmeleri

Mutasım'ın yerine geçen oğlu Vasık zamanında Türk komutanlar nüfuzlarını öylesine ileri götürdüler ki, halife onlardan Eşnas'a saltanat sembolü olan değerli taşlarla süslü bir taç giydirip sultan unvanını vermeye mecbur oldu.³⁶ Askeri yetkilerin sınırını aşan bir iktidar böylece Türk beylerinin eline geçerken, halife sadece emirülmüminin, yani manevi bir iktidara sahip kişi haline geliyordu.

Vasık, Peygamber soyundan gelenlere çok derin saygı beslemekle birlikte kendisi mutaassıp bir Mütezili olduğu için Kuran'ın mahluk olup olmadığı hususunda önüne geleni imtihan ederdi. Hatta bir gün Abbasoğullarına mensup Malik bin Heysem Huzai'nin torunu olan Ahmed bin Nasr bin Malik'in Mutezile'ye düşman olduğu için kendi hakkını ağır küfürler söyleyip halkı kışkırttığını öğrenir. Vasık, Ahmed'i huzuruna çağırır, "Kuran hakkında ne dersin" diye sorar, O, "Kelamullahtır" yanıtını verir. "Rabbin hakkında

³⁶ Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 423.

reyin nedir? Kıyamette onu görecek misin?" sorusuna, "Resuli Ekrem, kameri nasıl görürseniz kıyamette Rabbinizi de öyle göreceksiniz buyurmuş biz buna inanırız" diye karşılık verince, mutezili fakihler onun hakkında "Cenabı Hakk'ı cisimlere benzetiyor" diyerek katline fetva verirler. Vasık ise kendi eliyle onu katleder.

Vasık'ın bir hastalık sonunda 32 yaşında 232'de (847) ölümü üzerine Türk beylerden Davudoğlu Ahmed ile İtah ve Vasif gibi kişiler toplanıp Vasık'ın henüz reşit olmamış oğlu Muhammed'i halife ilan ettirmek istemişler, ona siyah cübbe ve kalensüve (kavuk) giydirmişler, fakat henüz boyu çok küçük olduğundan, bakmışlar yakışmıyor, vazgeçip Mutasım'ın oğlu Mütevekkil'i halife vapmışlardır.

Mütevekkil'in Halifeliliği

Bu yeni halife kendini tahta çıkaranların nüfuzundan bir süre için kurtulmasını bildi. Örneğin önceleri İtah'a çok cömert davrandığı halde, sonradan onu hapse attırıp orada ölmesine neden oldu.

Mütevekkil zamanında Kuran'ın mahluk olduğu görüşüne karşı olan Ahmed bin Hanbel ve onun gibi düşünenler hapisten çıkarıldılar. Hazreti Hüseyin'in Kerbela'daki türbesi yıktırıldı. Orayı ziyaret etmek yasak edildi. Kutsal tanınan bu yerler tarla haline getirilip ekin ektirildi. Halifenin bu hareketi Müslümanları çok incitti. Bağdat halkı mescitlerin duvarlarına Mütevekkil'i kınayan sözler yazdılar. Şairler onu hicvettiler.³⁷ Ama bu yazılar ve şairlerin taşlamaları Mütevekkil'i bu çeşit davranışlardan alıkoyacağı yerde, Peygamber soyuna düşmanlıkları bilinen kişilerle içkili toplantılar düzenleyip Hazreti Ali'nin hakkında kötü sözler söyleyerek eğlenmesine vesile oluyordu.³⁸ Bu eğlencelerden birinde başı saçsız olan Ubbade adındaki kişi gömleğinin altına bir yastık sarar, iri göbekli bir görünüş alır, böylece Hazreti Ali'yi temsil eder, sonra halife meclisinde raks ederdi. Şarkıcılar ise "Başı

37 Cevdet Paşa, a.g.e., c. VIII, s. 424.

38 *Ebu'l Ferac Tariliti*, c. I, s. 232; Cevdet Paşa, a.g.e., c. VII, s. 427.

39 Makrizi, *En Nizâ*, s. 63.

dazlak, karnı büyük halifetülmüslimin geldi” diyerek şarkı okurlardı.⁴⁰ Bir gün oğullarından birinci veliaht Muhammed Muntasır bu duruma taruk olunca, taklitçiyi tehdit etti. Babası: “Sana ne oluyor?” diye sordu. Muntasır: “Ya Emirülmüminin bu itin taklit ettiği, bununla burada bulunanları güldürdüğü insan senin amcazadendir ve Peygamber soyunun en saygıdeğer olanıdır, sen onunla övünmelisin; dilersen sen onun etini ye, ama bu itlere yedirme” diye yanıt verdi. O zaman babası Mütevekkil oğluna ağır ve müstehcen bir manzum yanıtı şarkıcılara terennüm ettirmiştir.

Mütevekkil bu kadarla da kalmayıp ikinci veliaht Mutez’i, birinci veliaht tayin edebilmek için Muntasır’a veliahtlıktan istifa etmesini teklif ediyordu. Bu teklifi Muntasır reddettiği için babası ona dayanılmaz hakaretlerde bulundu. Vasıf, Boğa ve başka Türk emirler Mütevekkil’in aleyhine döndüler. Bunu hisseden Mütevekkil hem bu emirleri hem de oğlu Muntasır’ı yok etmeye kararlıydı. Birinci veliaht bunu zamanında haber aldı. Daha önce davranıp babasını ve veziri Feth bin Hakan’ı Şevval 247’de (Aralık 861) sarhoş bulundukları bir sırada katlettirdi.⁴¹

Mütevekkil şairlere ve bilginlere cömertçe davranan müsrif ve sefahate düşkün bir halifeydi. Samarra yakınlarında yaptırdığı El Caferi Sarayı israfının bir örneğiydi. Zamanında birçok ayaklanma çıkmış olan Mütevekkil, saltanat, tahtına oturduğu ilk sıralarda nüfuzlarını kırmış olduğu Türk beylerinin çok geçmeden gene tabi haline gelmiş ve onların entrikalarıyla da öldürülmüştür.

Muntasır’ın Halifeliği

Babasının öldürülmesi üzerine, Muntasır, onu Vezir Feth bin Hakan’ın öldürdüğünü, kendisinin de onu öldürterek cezasını vermiş olduğunu yayarak,⁴² Türk emirlerinin de yardımıyla kolayca tahta oturdu. İktidara gelen Muntasır, babasının tersine, Alevilere yardımcı oldu. Kerbela ziyaretine izin

⁴⁰ Cevdet Paşa, a.g.e., c. VII, s. 427

⁴¹ Taberi, a.g.e c. IV, s. 547

⁴² Mesudi, *Mürfücü’z-Zeheb*, c. VII, s. 273.

verdiği gibi, Fedek topraklarını gene Hasan ve Hüseyin soyuna verdi. 248 (862) yılında Muntasır 25 yaşındayken altı aylık bir saltanattan sonra belki de zehirlenere öldü.⁴³

ABBASİ İMPARATORLUĞU'NUN DAĞILMASI

Abbasi Devleti'nde Kuzey Afrika'da Aglebi Devleti'nin ve İran'da Tahiri Devleti'nin kurulmasıyla ilk adımları atılmış olan parçalanmanın artık önlenemez bir düzeye gelmiş olduğu görülür. Bir yandan da Mutasım'ın iktidarın en büyük dayanağı haline getirdiği Türk emirler ve onların yine Türklerden kurulu birlikleri yönetimin gerçek temsilcisi olma yolunu tutmuşlardır. Halifeler ise ancak bu emirlerin desteğiyle tahta gelip gitmişler ve bunlar arasındaki sonu gelmez iktidar mücadeleleri, Harici ayaklanmaları, halk ayaklanmaları imparatorluğu bir anarşi içine sürüklemiştir.

Mustain'in (H. 248-251/M. 862-866),

Mutez'in (H. 251-255/M. 866-869)

Mühtedi'nin (H. 255 -256/M. 869-870) Halifelikleri

Mustain'in Halifeliği

Muntasır ölünce Türk emirleri Mütevekkil'in başka bir oğlunu, babalarının katlinden dolayı kendilerinden hesap sorar korkusuyla, tahta geçirmek istemediler ve velinimetleri Mutasım'ın torunu Mustain'i hilafet tahtına daha uygun görüp ona biat ettirdiler. Muntasır'ın ölümü üzerine artık Türk emirler yavaş yavaş birer derebeyi durumuna geçmeye başlamışlardır. Mustain bu Türk emirlerinin zulümlerine karşı koymadığından Bağdat'a kaçmak ve İranlı askerlerden yardım istemek zorunda kaldı. Samarra'da Türk emirler Mustain'in

43 Muntasır'ın Alevilere karşı iyi davrandığını yazmış olan Cevdet Paşa'nın tersine Makrizi (*En-Nizâi*, s. 64) onun Alevilere ve başkalarına son derece zulmettiğini, onlara arazi sattırmadığını, birden çok köleye sahip olmalarını, ata binmemelerini emreden fermanlar çıkartıp Mısır minberlerinde okuttuğunu kaydetmektedir. Muntasır'ın ölümü hakkındaki rivayetler için bkz. *Murûcî'z-Zeheb*, c. VII, s. 297 vd; İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 416; *Ebu'l-Ferec Tarihî*, c. I, s. 236; Taberi, a.g.e., c. IV., s. 547 vd.

hapsetmiş olduğu Mutez'i hapisten çıkartarak halife ilan ettiler. Bunun üzerine iki halife arasında büyük bir mücadele başladı. Sonunda Mustain yenilerek Zilhicce 251'de (Ocak 866) halifelikten vazgeçtiğini bildiren bir anlaşma⁴⁴ imza etti. Kendi Medine'de oturacaktı. Ancak Medine'ye giderken Vasıt'ta yolunu kesip onu Şevval 252'de (Ekim 866) öldürdüler. Bu olay Türkmenlerin birbirleriyle savaşmasına neden oldu.

Mutez'in Halifeliğı

Mustain ile yapılan anlaşma sonucu tahta çıkan Mutez kendine rakip gördüğü kardeşi Müeyyed'i veliahtlıktan çıkardı, hapse attı, ancak bununla da yetinmedi, onu uyuz tilki derisinden yapılma kürkten bir torba içine sokarak ölümüne sebep oldu. Ayrıca diğer kardeşi Ebu Ahmed'i de hapsettirdi.

Türk askerleri 867'de ulufelerini almak için ayaklanıp sarayın kapısına geldiler, Mutez büyük bir hazineye sahip olan annesinden yardım istediye de annesi ona en ufak bir yardımda bulunmadı. Askerler ona ağır hakaretlerde bulundular, onu zincire vurarak zindana attılar; Mutez orada 24 yaşındayken açlıktan öldü.

Türk beylerinden Vasif bir ayaklanmada ayaklananları yatıştırmaya çalışırken öldürülmüş, Boğa ise Halife Mutez tarafından öldürtülmüştü. Onun zamanında Hariciler Musul dolaylarını yağma etmekte, Bizanslılar Anadolu'da MüsJümanları bozgunlara uğratmaktaydılar.

Mısır'da Tulunoğulları devleti (H. 254-292/M. 868-905): 815 yılında Buhara Valisi Nuh, Tulun isimli bir Türk köleyi Abbasi Halifesi Memun'a hediye etmişti. Tulun zekâsı ve yetenekleri sayesinde kısa zamanda merkezde en yüksek görevlere kadar yükseldi. Bunun oğlu Ahmed de 240'ta (854) babasının mevkiine geçmiş ve 254'te (868) geniş yetkilerle Mısır valiliğine atanmıştı. Ahmed bin Tulun, Mısır'da önce Abbasi halifesine sözde bağlı bir yönetim kurdu ve Suriye'yi de ele geçirerek buralarda 292 (905) yılına kadar sürecek

⁴⁴ Taberi, a.g.e., c. IV, s. 548.

Duvar resimlerinden: İçki taşıyan rakkaseler

Samarra, Cevsaku'l Hakani

olan, hemen hemen bağımsız Tulunoğulları sülalesini kurmuş oldu.

Başkent olarak Fustat'ı seçen Tulunoğulları devrinde bu şehir çok zengin ve geniş bir başkent haline geldiği gibi Katai adıyla yeniden kurulmuş olan bir mahallesinde ünlü Tuluniye Camii yapıldı. Ayrıca birçok yüksek mimari değeri olan İran'dan etkilenmiş yapı Fustat'ı ve bütün Tulunoğulları ülkesini süsledi, Tulunoğulları devrinde ülkenin zenginliği, bağındırlık alanında ilerleyip gelişmesi, ulaştığı yaşam düzeyi tarihte ayrı bir yer tutmaktadır.

Mühtedi'nin Halifeliği

Yukarıda anlatmış olduğumuz gibi Mühtedi'ye daha babası Vasık öldüğü zaman biat edilmek istenmiş fakat henüz çok küçük olduğu için bundan vazgeçilmişti. Mutez'in zindana atılmasından sonra 255'te (869) Mühtedi'ye biat olundu.

Emevi halifeleri arasında II. Ömer sade ve disiplinli hayatıyla, dindarlığıyla, adaletiyle nasıl ayrı bir yer tutuyorsa, Mühtedi de parlak ilk Abbasi halifelerinden sonra gelen âciz ve müsrif halifeler arasında öyle ayrı bir yer tutmaktadır. Kendisi Ömer bin Abdülaziz'e benzemek istediğinden dinsel görevlerini titizlikle yerine getirirken bir yandan da Türk beylerinin nüfuz ve kudretlerini kırmaya ve halifelere eski iktidarlarını geri vermeye çabaladı. Ancak onun zamanında da yer yer ayaklanmalar eksik olmadı, özellikle Hazreti Ali soyundan geldiklerini iddia edenlerin ayaklanmaları sürüp gitmekteydi. Bu ayaklanmaları bastırmakla uğraşan Türk Emiri Musa bin Boğa, Mühtedi'nin tahta geçtiğini öğrenince Samarra'ya geldi ve halifeden, Mutez'in annesinin hazinesini zorla elinden almış olan yine Türk beylerinden Salih bin Vasif'ten hesap sormasını istedi. Musa ile Salih arasında başlayan mücadelede, Mühtedi gevşek davrandığı için Türk birlikleri Samarra'yı yağma ettiler; Salih'i bulup öldürdüler. Bunun üzerine Musa bin Boğa Hariciler üzerine sefere çıktı. Halife hem Musa'yı hem de onun kardeşi Muhammed'i suçlayarak halkı onların aleyhine kışkırttı. Muhammed öldürüldü ise de halifenin kendisini de öldürtmek için planlar hazırladığını

duyan Musa üstün kuvvetlerle Muhtedi'nin üzerine yürüdü, adamları halifeyi bırakarak kaçtılar. Mühtedi hilafetten çekilmeyi kabul etmediği için 256'da (870) işkenceyle öldürüldü.

Artık imparatorlukta, görüldüğü gibi, halifelerin hiçbir önemi kalmamış, bütün iktidar merkezde Türk emirlerinin eline geçtiği gibi, taşrada da merkezi tanımayan yeni birtakım devletler türemeye başlamıştı.

İran'da Saffari Devleti'nin Kuruluşu

Hicri III. yüzyılın ortalarında (Miladi IX. yüzyılın ikinci yarısında) İran'da özellikle Sistan bölgesinde Yakub bin Leys adında bir bakırcı (Saffar) eşkıyalığa başlayarak dikkatleri üzerine çekmiş bulunuyordu. 257 (870) yılında Yakub İran'ın oldukça büyük bir bölgesine egemen olmuştu. 259'da (872) Horasan'ı da Tahiroğullarının elinden alıp Taberistan'a katmış ve böylece hem Tahiroğulları Devleti'ne son vermiş hem de İran'da kendi lakabıyla anılan yeni bir devlet kurmuştu. Bundan sonra Irak bölgesine bile göz dikmiş ve Vasıt'a kadar ilerlemişse de Halife Mutemid'in (H. 256-279 / M. 870-892) kardeşi Muvaffak'ın ordusu karşısında büyük yitkilere uğramıştı. Bu bozgun üzerine ülkesine geri çekildi, yeni bir hazırlık yaparak halife ordularına saldırmayı düşündüğü sırada, 256'da (879) öldü. Yerine kardeşi Amr bin Leys geçip halifeyle bir anlaşma yaptı. Bu anlaşma gereğince Saffarilerin ele geçirmiş oldukları toprakların egemenliği halife tarafından onlara resmen tanınmış ve böylece Tabaristan, Sistan, Horasan, Fars, Toharistan, Kirman ve Sind gibi Abbasi İmparatorluğu'nun zengin bölgeleri halifenin elinden çıkmış oldu.

Zencilerin Ayaklanması

Halife Mutez, tahta geçişini kendilerine borçlu olduğu Türklerin nüfuzunu kırmak için Afrika'dan Zenciler getirip bunlardan oluşan yeni bir muhafız birliğiyle Türklere karşı bir denge kurmak istemişti. Bunlar ve Basra dolaylarına yerleştirilmiş olup zenginlerin tuzlalarında çalışan Doğu Afrikalı Zenciler, bir anlatıma göre, Hazreti Fatma soyundan gelen Ali

bin Muhammed'in yönetiminde toplandılar ve ayaklandılar. Zira Ali bin Muhammed bu kölelere özgürlük, hak ve zenginlik vaat ediyordu. Basra halkı onun vahşi cesareti önünde yenilgiye uğradı. O, Muhtare adında bir şehir kurdu. Bu şehir önce kerpiçten yapılmıştı. Sonra zengin ganimetlerle donandı. Ali bin Muhammed sınırlarını denize kadar genişletip Dicle halkını tümüyle egemenliği altına aldı.

H. 256 (M. 870) yılında babasının yerine halife olan Mute-mid, kardeşi Muvaffak'ı imparatorluğun yönetimiyle görevlendirdi; kendi ise rahatına baktı. Bu tarihte bazı Bedevilerin ayaklanıp Zencilere katılması onların güçlerini daha da artırmıştı. Bir cuma namazı sırasında Basra'ya yaptıkları bir bas-kında kenti baştan başa yağma ettiler, yakıp yıktılar ve kentte oturanların büyük kısmını kılıçtan geçirdiler.

Bu olaydan yedi ay sonra, Nisan 872'de Muvaffak da bun-lara karşı bir sefer düzenledi, ama yenilgiye uğradı.⁴⁵ Muvaf-fak bunun üzerine Zencileri bir süre kendi hallerine bırakıp İran'da belirmiş olan Saffari tehlikesini önlemek üzere o ta-rafa yöneldi. Muvaffak'ın Irak'tan uzaklaşmış olmasını fır-sat bilen Zenciler, Vasıt'ı ele geçirdikleri gibi Huzistan'a da sızdılar.

Muvaffak yukarıda söz konusu edilen anlaşmayı Saffa-rilerle imzaladıktan sonra yeniden Zencilerle savaşılmaya başladı. Sonunda, Zencilerin kurmuş oldukları ikinci kent Mania'yı zaptetti⁴⁶ ve 881 yılında başkentleri Muhtare'yi kuşattı. Burayı kolayca ele geçirebilmek için de hemen karşısında Muvaffakiye kentini kurdurttu.⁴⁷ İki yıllık bir ku-şatmadan sonra 883'te Muhtare, Muvaffak tarafından zaptedildi ve böylece uzun süre Abbasi Devleti'ni uğraştırmış olan ve zaman zaman başkenti bile tehdit etmiş bulunan Zenci ayaklanması sona erdirilmiş oldu. Ancak yedi sekiz yıl geç-mededen devletin başına bundan çok daha tehlikeli ve sürekli Karmati ayaklanması çıktı.

45 Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, c. VIII, s. 58 vd.

46 İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, c. VI, s. 28.

47 İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, c. VI, s. 31-34.

Samanoğulları Devleti (H. 261-389/M. 874-999)

Saffarilerin ayaklanması sırasında hilafet merkezinden ayrılmış olan Maverâünnehir’de eski bir Zerdüştî olup sonradan ihtida etmiş olan Saman’ın torunları vali olarak bulunuyorlardı. Bunlardan Semerkant Valisi Nuh 227’de (841) ölünce vilayeti, Fergana valisi kardeşi Ahmed’e kaldı. Bu sırada henüz bunlar Tahirilere bağlıydılar. Tahiri Devleti’nin son bulması üzerine Ahmed’in oğlu Nasr 261’de (874) halife tarafından hükümdar olarak tanındı. Ahmed’in ikinci oğlu İsmail ise 278’de (900) Horasan’ı Saffarilerden alıp Alevilerden Muhammed bin Zeydi de yenerek Tabaristan’ı eline geçirdi ve böylece Maverâünnehir’den Basra Körfezi’ne, Hindistan sınırlarından Bağdat yakınlarına kadar Samanoğlu Devleti’ni genişletmiş oldu. Bu hükümdar zamanında Semerkant ve Buhara İslam dünyasının bilim ve sanat merkezleri haline geldiler. Ancak İsmail’den sonra Samanoğulları hükümdarları İran’da Büveyhoğulları Devleti karşısında gerilemek zorunda kaldılar ve sınırları Maverâünnehir ile Horasan’ı içine alacak biçimde daraldı. Bir yandan da iktidar burada da Abbasi Devleti’nde olduğu gibi Türk Kölemenlerin eline geçti. Bu Kölemenlerden Alptekin, Samanoğulları topraklarının bir bölümü üzerinde 351’de (962) Gazneliler Devleti’ni kurdu. Ceyhun Irmağı’nın kuzeyinde kalan Samanoğulları topraklarını ise Türkistanlı İlek Hanlar 382’de (999) ele geçirerek bu devlete kesin olarak son vermiş oldular.

Karmati Hareketi

Zenci kölelerin isyanı sırasında Mezopotamya’da M. 877’den sonra gizli ve komünist ilkelere dayanan bir mezhep türemişti. Ayaklanmış olan bazı Arap ve Nebati toplulukları bu mezhebi benimsemiş bulunuyorlardı.

277 (890) yılında bunların başkanı Hamdan Karmat, Vassıt’ta büyük bir ayaklanma çıkarttı, Kûfe’nin doğusunda yandaşları için bir dârü’l-hicre (sığınılacak müstahkem bir yer) kurdu. Bütün Suriye’de olduğu gibi Arabistan’da da sürekli başarılar elde eden Karmatiler sonunda Ebu Said Hasan’ı

El Ahsa'ya gönderdiler. Ebu Said Hasan el Cennabi burada M. 899'da Mümine'yi başkent yaparak bir devlet kurdu. 930 yılında Bedevilerin de yardımıyla bunlar Mekke'yi zaptedip Kâbe'deki Hacerülesved'i, El Ahsa'ya götürdüler. Hacerülesved 30 yıl orada kaldı.

Karmatilerin El Ahsa'da kurdukları laik ve sosyalist cumhuriyet 150 yıl boyunca varlığını koruyabildi ve onların buradan yaptıkları akınlarla gerek hac yollarında gerek Irak topraklarında güvenlik diye bir şey kalmadı. Yönetim altı kral ve altı vezir elindeydi. Bu on iki kişi aralarında çok iyi anlaşır, kararları birlikte alırlardı. Halk hiçbir dinsel vergi ödemezdi; yalnız şeflerden Hamdan Karmat 890'da sivil nitelikte iki vergi kabul etmişti. El Ahsa'da halkın buğdayını bedava öğüten genel değirmenler vardı.

Kimin namaz kılıp oruç tuttuğu aranmadığı gibi, şehirde hiçbir cami de yoktu. Bununla birlikte İranlı bir zengin olan tüccar Ali bin Muhammed alışveriş eden yabancılar için bir cami yaptırmıştı.

Karmatiler Sünnilerin okuyamadıkları gizli bir alfabeye sahiptiler.

Karmatiler bilim bakımından Arapçanın, özellikle Eski Yunan dilindeki terimleri kapsayacak bir biçime sokulmasını, siyasal bakımdan hilafetin Hazreti Ali ailesine ait olması yolundaki geleneğin, şefinin ismi gizli tutulan bir gizli dernek için kullanılması, dinsel bakımdan da güya Kuran'a dayanan fakat bütün ırklara, dinlere ve sınıflara uygulanabilecek simgesel bir akidenin saptanmasını istemekteydiler. Bu akide de akıl, hoşgörü ve eşitliğe dayanıyordu.

Karmati hareketi bir yandan Abbasi Devleti'ni bazı ıslahat hareketlerine zorlarken, öte yandan da ta Avrupa'ya geçip oralarda esnaf örgütlerinin kurulmasını, üniversitelerin gelişmesini ve belki de Mason localarını etkilemiştir.

Mısır'ın Abbasi Halifeliği'nden

Kesin Olarak Ayrılması

Mısır'ın Abbasi İmparatorluğu'na Yeniden Bağlanması

Mühtedi'nin yerine geçen ve pasif bir halife olan Mute- mid'den (H. 256-279/M. 870-892) sonra, Zenci ayaklanma- larında büyük gayretlerini esirgemeyerek kardeşinin tahtına gölge düşürmemeye çalışan Muvaffak'ın oğlu Mutezid (H. 279-289/M. 890-902) iktidara geçti. Kendisine İkinci Seffah da denilen Mutezid cesur, çalışkan, metin ve merhamet- siz bir kişi olduğundan zamanındaki karışıklıklar bir süre için ortadan kalkmış, Bizanslılarla yapılan savaşlarda üs- tünlük elde edilmiş, birçok şehir ve kasabalar yeniden ka- zanılmıştır.⁴⁸ Mısır'ın yeniden imparatorluğa bağlanması, bunlar arasında en önemlisi sayılmalıdır. Şöyle ki: Ahmed bin Tulun'un oğlu Humareveyh daha Muternid zamanında Muvaffak'la bir anlaşma yapmış ve Mısır'dan başka Suri- ye ve Ermeni sınır bölgelerini de elde etmişti. Şimdi kızını Mutezid'e vererek halifeyle akrabalık kurmuş ve yılda bir milyon dinar ödemek üzere Mısır genel valiliğini Mutezid'e onaylatmıştı.

902'de Mutezid'in ölümü üzerine oğlu Müktefi (H. 289- 295/M. 902-905) halife olarak Bağdat'a gelirken Dicle'nin iki kıyısındaki halk onu alkışlayarak karşıladı. Irak, Hicaz ve Güney Suriye'de Karmatilerle çarpışmalarda bulunur- ken Bizanslılarla da savaştı hatta Antalya'yı zaptetti. 905 yı- lında Tulunoğulları yıkıldığından Mısır ve Suriye yeniden bu sefer tam olarak Abbasi Devleti'ne bağlanmış ve buralar gene valilerle yönetilmeye başlanmıştı. Eğer Müktefi'nin saltanatı beş yıl kadar kısa bir süreye bağlı olmamış olsay- dı, Abbasi İmparatorluğu için belki yeni bir dönem açılmış olabilirdi. Mutezid ve Müktefi'nin imparatorluğu kurtarma yolundaki çabaları ne yazık ki henüz on üç yaşındayken ha- life olan Muktedir'in (H. 295-320/M. 908-932) aczi yüzünden boşa gitti.

⁴⁸ Emir Ali, a.g.e., s. 301.

Mısır'da Akşit (İhşidi) Devleti'nin (H. 323-358/M. 935-969) Kuruluşu

Mısır'ın Abbasi Devleti'ne yeniden bağlı olması uzun zaman süremedi. 318'de (930) Şam ve 321'de (933) Mısır valisi olarak atanan Muhammed bin Toğaç adlı bir Türk bundan iki yıl sonra 325'te (935) bağımsızlığını ilan ederek Halife Razi'den (H. 322-329/M. 934-940) Akşit veya İhşidi adını aldı. Muhammed bin Toğaç 330'da (941) Suriye'yi ve bir yıl sonra da Mekke ve Medine'yi ülkesine kattı. Böylece Mısır ve Suriye Abbasi Devleti'nden artık kesin olarak ayrılmış oluyordu. Yalnız Abbasi Devleti'nin bir kez egemen olduğu bölgelerde sonradan kurulan Sünni devletlerde, hükümdarların hükümdarlıklarını Abbasi halifesine onaylatmaları bir gelenek olarak yerleşti. Muhammed bin Toğuç'un ölümünden sonra yerine sırasıyla iki oğlu geçtiler. Ama bunlar bütün devlet işlerini Habeşli bir hadım olan Kâfur'a bırakmışlardı. Hatta Kâfur bu kardeşlerin ikincisi olan Ali'den sonra üç yıl bizzat hükümdar oldu. Onun ölümü üzerine Mısır tahtına geçen Ahmed bin Ali zamanında Mısır ve Suriye Kuzey Afrika'dan gelen Fatımilerce zapt olunarak buralarda Abbasi halifeliğine hiçbir suretle bağlı olmayan şii bir devlet kurulmuş oldu.

Mısır'da Fatımi Devleti'nin (H. 358-567/M. 969-1171) Kuruluşu

Şii İsmailiye mezhebinin büyük propagandacısı Ubeydullah 297'de (910) Mağrib'e gitmiş orada pek zayıf düşmüş olan Aglebiye Devleti'ne son vermiş ve İdrisiye Devleti toprakları dışındaki bütün Mağrib topraklarını ele geçirmişti. Ubeydullah kendisinin Hazreti Fatıma soyundan geldiğini iddia ettiği için kurmuş olduğu devlete Fatımi Devleti adı verildi. Ancak kurucusundan ötürü bu devlete Ubeydiye adı da verilmiştir. Ubeydullah başkent olarak başlangıçta Tunus yakınlarındaki Mehdiye'yi seçmişti. Fatımiler Sicilya ve Sardinya adalarını da ellerine geçirdiler. Fatımilerin dördüncü hükümdarı Mui-züddin (H. 341-465 / M. 953-975) zamanında ünlü başkomutan Cevher 358'de (969) Mısır'ı Akşitlerden alıp sonradan Mısır'ın

Halife Müstencid adına Mardin'de basılmış bir Artukoğulları parası.
(Stanley Lane-Poole, *The International Numismata Orientalia*,
Londra 1875. PL. II. Nu. CVI.)

Halife El Muti'nin Ankara Etnografya Müzesi'nde bulunan altın madalyası.
(Thomas W. Arnold, *Painting in Islam*, 1928)

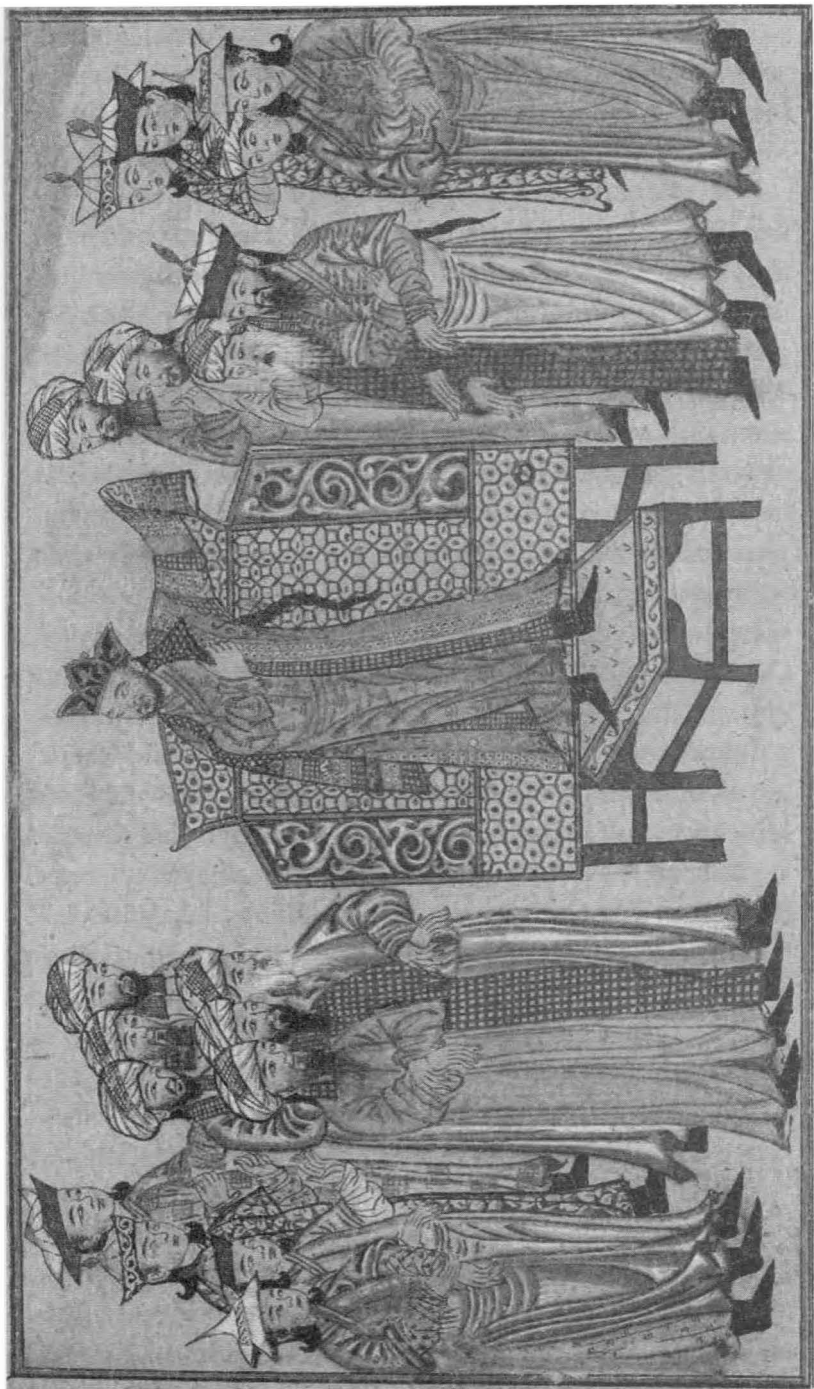
başkenti haline gelecek olan Kahire Kalesi'ni yaptırdı. Ezher Camii de Muizüddin zamanında yapılmıştır. Fatımiler aynı zamanda Suriye'yi ele geçirip 381'de (911) Halep'i de aldılar. Mekke ve Medine de Fatımi egemenliğini kabul etti. Böylece Suriye içlerinde ve Asi Irmağı'ndan Mekke ve Medine'ye, diğer yandan da Cezayir içlerine kadar uzanan geniş topraklara Fatımi Devleti egemen olmuş bulunuyordu. Her ne kadar Mağrib, Akdeniz'deki adalar kısa zamanda Fatımilerin elinden çıktıysa da Mısır ve Suriye'de, 1171'de Eyyubi egemenliği kuruluncaya kadar Fatımiler hüküm sürdüler. Böylece Sünni Abbasi halifesinin yanında, eskiden Abbasilere ait olan topraklar üzerinde Şii Fatımi halifeligi yer almış oluyordu. Bu sırada İspanya'da da ayrıca bir Sünni Emevi halifesi hüküm sürmekteydi.

Büveyhoğulları (Buyiler) Devleti'nin Kuruluşu

Türk emirlerin isteğiyle başa geçen Halife Mütteki (H. 329-333/M. 940_944) kısa zaman sonra Tuzun adında bir Türk komutanı tarafından gözüne mil çekilerek tahttan indirildi. Bundan daha önce kendi isteğiyle hilafetten çekilmeyen Halife Kahir'in (H. 320-322/M. 932 934) de aynı işlemle kör edildiği ve 17 yıl sefalet içinde başkalarının yardımıyla yaşadığı bilinmektedir.⁴⁹

Mütteki'nin tahttan indirilmesi üzerine kardeşi Müstekfi (H. 333-334/M. 944-946) Tuzun tarafından tahta geçirildi. Ama Tuzun'un az sonra ölümü üzerine Ebu Şüca Büveyh'in oğulları Irak'ı tehdide başladılar. Halife Müstekfi bunları kazanabilmek amacıyla kendilerine unvanlar verdi: Ali'ye İmadüddeve, Hasan'a Rüküddeve, Ahmed'e Muizüddeve. Ahmed Muizüddeve Bağdat'ı hükmü altına almakla kalmayıp halifeyi de yönetir oldu. Kendisine sultan denildi. Bağdat'a öylesine hâkim oldu ki paralar üzerinde onun adı görülüyor, hutbelerde ise halifenin adının yanı sıra Muizüddeve adı da söyleniyordu.

49 A. Mez, "Die Renaissance des İslams" (Türkçe çevirisi) *Ülkü mecmuası*, c. XVIII, s. 304; Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb*, c. VIII, s. 287 vd.

Yeminü'd-Devle (Gazneli Mahmud) halifenin gönderdiği hilatı giyerken.
(Binyon, Wilkinson, Gray, *Persian Miniature Painting*, Londra 1933.)

Muizüddeve, zalim bir yaradılıştta olduğu halde güzel sanatlar onun şahsında bir koruyucu bulmuştur. Şii mezhebinden olduğu için Kerbela'da sonradan âdet haline gelen 10 Muharrem matem gösterilerini ilk kez o başlattı.

932 yıllarında Abbasi İmparatorluğu sınırlarına her yönden Bizanslıların saldırıları başlamıştı. Halife bu düşman akınlarıyla uğraşacağı yerde, Muizüddeve aleyhinde bazı tertiplere başvurunca o, halifeyi tahtından indirip gözlerini oydu ve Muktedir'in oğullarından Ebu'l Kasım'ı Muti (H. 334-363/M. 946-974) adıyla halife yaptı.⁵⁰ Muti'nin yedi yıl süren hükümdarlığı sırasında aslen İranlı bir soydan gelmiş olan Büveyhoğulları Şii mezhebinden oldukları halde Bağdat halifesine karşı çok saygılı hareket etmişlerdi. Gerek Müstekfi gerekse Muti zamanında bu halifelerin, saray duvarlarını bile aşamayan yetkilerine bakarak, sadece adı kalmış olan Abbasi İmparatorluğu'nun bu çağını küçümsemek doğru olmaz. Çünkü Büveyhoğullarının bilim ve fenne karşı gösterdikleri kuvvetli ilgi bu devirde yetişen büyük kişilerde açık olarak görülmektedir. Örneğin, çok değerli bir tarihçi olan Mesudi, büyük bilgin, filozof, tabip ve musiki bilgini olan Farabi şair Mütenebbi, çok zengin bir şiir hazinesi olduğu kadar, bir tarih kaynağı da teşkil eden *Kitâbü'l-Agâni*'nin sahibi Ebu'l-Ferec İsfahani ve daha birçok şair, bilge ve fakihler hep Büveyhoğullarının koruyuculuğunda yükselme olanağı bulmuş kimselerdir.

Abbasi İmparatorluğu'nun Asya Topraklarında Türklerin Kurdukları İlk Devletler Gazneliler Devleti

962 yılında Alptekin tarafından Samanoğulları topraklarında temelleri atılan Gazne Devleti 999'da Samanoğullarının yıkılmasıyla Halife Kadir'in tahtta olduğu bir sırada kurulmuştur. Sebüktekin'in oğlu Mahmud, Yeminüddeve unvanıyla Afganistan ve Pencap sultanı olarak tanınmıştı. Böylece Gazne sultanlığını Sünni halife Kadir onaylamış oluyordu.

⁵⁰ Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, c. VIII, s. 410.

Sünniliğin Hanefi kolundan olan Gazneli Mahmud hadis bilimine çok meraklıydı. Sık sık fakihleri çağırır dinsel konularda tartışmalar yaptırır, mezheplerin birbirinden ayrılan ve benzer yanlarını öğrenirdi.

Yine bir gün Merv'deki bilginleri topladı; Hanefi ve Şafii mezheplerinden birinin ötekine üstün olan yanlarını belirtmelerini istedi. Şafii ve Hanefi mezhebi yöntemlerince iki rekât namaz kılınmasına karar verildi. Şafii olan Kaffal el-Mervezi eksiksiz bir aptesten sonra tam bir namaz kıldı. Bu Şafii mezhebine göre her zaman böyle kılınması gereken namazdı. Arkasından Hanefi mezhebi gereklerine uygun düşen bir yöntemle namaz kıldı; Kaffal önce dabağ edilmiş köpek derisinden bir giysinin dörtte birini kirlettikten sonra giydi. Hurma şarabıyla gereken sırayı gözetmeden aptes aldı. Ondan sonra kibleye yöneldi ve niyet etmeden namaza başladı; Farsça tek-bir getirdi "iki yeşil yaprak" anlamına gelen en kısa ayeti gene Farsça okuyarak rükûya varmadan secdeye varıp şahadet getirdi; böylece namazı bitirdi. Bunun üzerine Sultan Mahmud, Hanefi mezhebinden çıkıp Şafii mezhebine girdi (bkz. Ebu'l-Meâli bin Ebu Muhammed Abdullah bin Yusuf el-Cüveyni, *Mugisu'l-Halk fi beyani'l-hak*, yazma nüsha, yp. 14 a'dan Hikmet Bayur, Necati Lugal Armağanı, Ankara 1968, s. 1-5. vd.).

Asya tarihinin en şanlı devirlerinden biri Gazneli Mahmud'un devridir. Yeminüddeve Mahmud sadece başarılı savaşlarıyla değil aynı zamanda bilim, sanat ve onarım işlerine verdiği önemle de tarihin ünlü devlet başkanları arasında kendine yakışan yeri almıştır. El-Birani, Şehname yazarı Firdevsi, Dakiki gibi bilginler ve şairler onun koruyuculuğundaydılar. Ancak onun bir yanlış tutumu, kurduğu devletin oğlu Mesud zamanında yıkılmasını hazırladı.

Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu

Şöyle ki Mahmud Kırgızistan'dan gelen sayısız Türkmenlerin önceden kararlaştırılmış bir vergiyi ödemeleri koşuluyla, Maveraünnehir'e yerleşmelerine izin vermişti. Bunlar Selçuk'un yönetiminde gün geçtikçe ellerindeki toprakları genişlettiler. 1030'dan sonra, Gazne sultanı olan Mesud

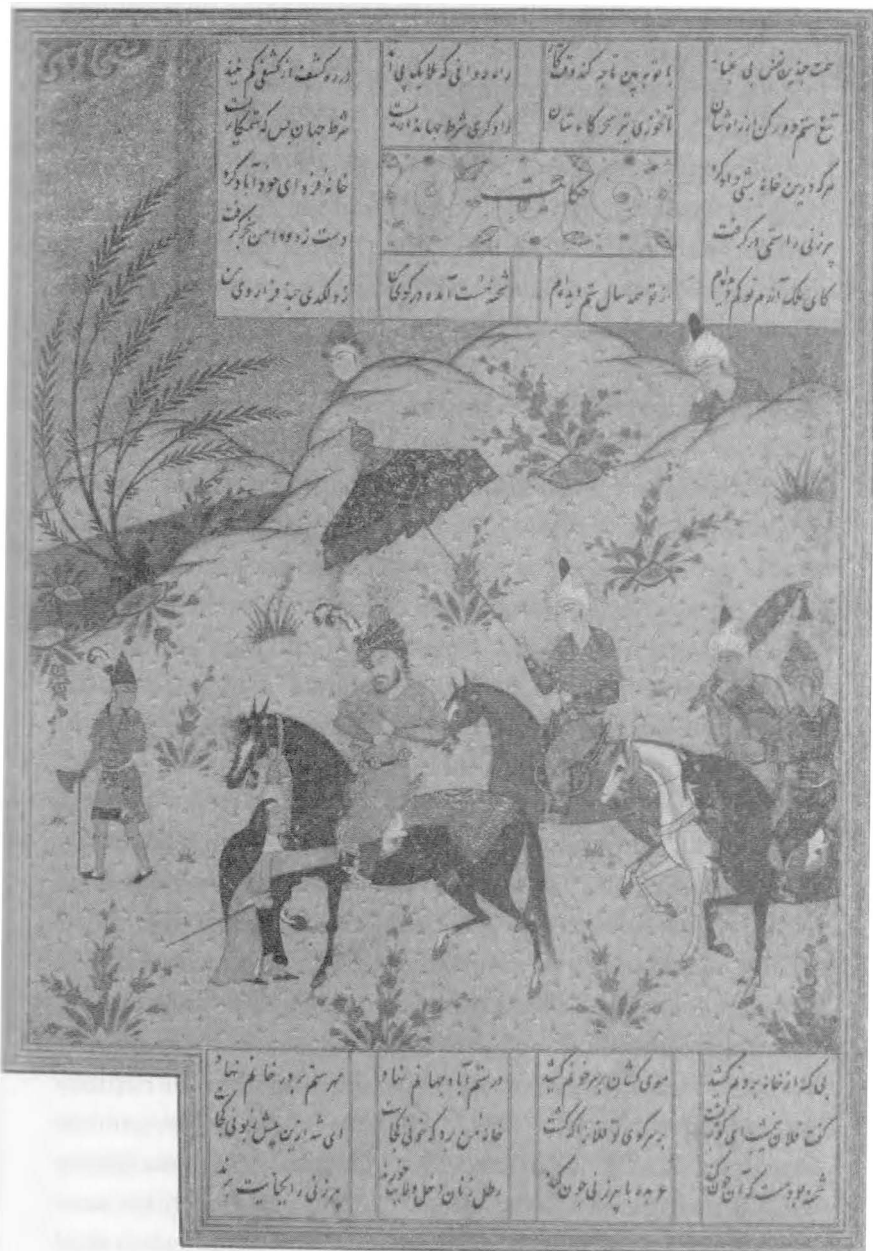
bunlarla çeşitli yerlerde çarpıştı ve son savaş Dandanakan'da (Merv yakınlarında) oldu; İran, Maverünnehir, Belh, Harezm ta İsfahan ve Rey kentlerine kadar Selçukluların eline geçti, Böylece buralarda Selçuklu Devleti kurulurken, Gazne hükümdarları, Mahmud'un kurduğu imparatorluğun doğu kesimiyle yetinmek zorunda kalmışlardı.

1040'ta Selçukluların kazandıkları bu umulmadık başarı İslam tarihi için bir dönüm noktası teşkil eder. Çünkü birçok parçaya ayrılmış olan Abbasi İmparatorluğu'nun görünüşü 1040'tan sonra bir kez daha düzenli, eski başarılı günleri anıtan görünümünü almış, din Araplar arasında olduğundan daha büyük bir güçle Oğuz Türkleri arasında destek ve himaye görmüştür. Nitekim Tuğrul Bey büyük bir hızla, Büveyhoğullarının anayurtlarına da girerek onlara boyun eğdirdi. Tuğrul Bey'in her girdiği yerde bir okul ve bir cami yaptırarak ilerlediği sırada Bağdat'ta hilafet makamını Kadir Billah'ın (H. 381-422/M. 991-1031) oğlu Kaim (H. 422-476/M. 1031-1075) tutmaktaydı. Çok erdemli, çok dindar, sabırlı ve merhametli bir kişi olan Kaim uzun yıllardan beri Büveyhoğullarının koruyuculuğu altında ve kudretsiz olarak hüküm sürüyordu.

Aslen bir Türk olup Büveyhoğullarının Bağdat komutanlığında bulunan, hatta Halife Kaim'in vezirliğini de yapan Arslan Besasiri, halifeliği büsbütün yetkisiz kılmak isteyince Kaim, Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'den yardım istedi.⁵¹ Tuğrul Bey'in çekildiğini gören Arslan Besasiri yeniden Bağdat'a girdiği gibi halifeyi tahttan indirdi ve Bağdat Camii'nde Kahire'deki Şii halife Mustansır'ın adına hutbe okuttu; ayrıca hilafet mührü, asası ve hilatı da oraya yollandı.⁵² Tuğrul Bey bir kez daha Bağdat'a gitti. Yine kaçmış olan Besasiri'yi yakalatıp öldürttü; Kaim'i de büyük bir saygıyla yeniden tahtına oturttu. Besasiri'nin öldürülmesinden az önce Büveyhoğullarının son hükümdarı, Tuğrul Bey tarafından hapsedtirilmiş olduğundan Büveyhoğulları devleti yıkılmış, bunların ülkeleri üzerinde Tuğrul Bey'in egemenliği tanınmış, halifenin

51 İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 509.

52 *Ebu'l-Ferec Tarihi*, c. I, s. 313.

Selçuklu Sultanı Sencer.

kendisine verdiği Rüknuddin ve Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib (Doğunun ve Batının Hükümdarı) sanlarıyla bu onaylanmıştı. 1058'de halife, Tuğrul Bey'in başına iki taç giydirerek onun hem Araplara hem de İranlılara sultan olduğunu göstermek istemişti.⁵³

Şunu belirtmek gerekir ki, Abbasi İmparatorluğu çözülme ve parçalanma dönemine girdikten sonra artık maddi güçten yoksun kalmış, ama manevi (tinsel) gücü özellikle Selçuklu Türkleri yanında İslam tarihinin hiçbir çağında rastlanamayan bir saygı kazanmıştır. Bunu Tuğrul Bey'in koruduğu Halife Kaim'e karşı, zorunlu olmadığı halde, gösterdiği aşırı saygıda görmek mümkündür.⁵⁴

Sicilya'nın Müslümanların Elinden Çıkması

1061 yılında Sicilya, Normanların akınlarına uğradı. Bu sırada adadaki Araplar birbirleriyle çekişmeler, rekabetlerle uğraştıklarından Hristiyan Norman kontlarından Roger, tüm adayı 1091 yılında eline geçirdi. Böylece Abbasi İmparatorluğu'nun en batısında bulunan Akdeniz'deki bu büyük ada da Hristiyanların eline geçmiş oluyordu.

İsmaili Hareketi

Selçuklu İmparatoru Melikşah'ın (H. 465-485/M. 1072-1092) hükümdarlığı sırasında Şii ve Karmati mezheplerinin yandaşlarından meydana gelen bir topluluk daha önce Babek'in saklandığı Mazenderan'da ortaya çıkarak karışıklıklara neden oldu. Bu ayaklanmanın tertipçisi Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün okul arkadaşı Hasan Sabbah adında bir kişiydi. Daha genç yaştaiken Mısır'daki Fatımi halifeliğine sempati duyardı. Hasan Sabbah, Selçuklu Devleti'nde oynamak istediği rolü gerçekleştirebilmek için İsmaililerin yardımını sağladıktan başka fedai adıyla yetiştirdiği bir sınıfa da dayanma gerekliliğini duydu. Bu sınıf, cahillerden toplanan kimselerden oluşturulur ve şeyhin vereceği öldürme

53 Emir Ali, *Musavver Tarih-i İslam*, c. I, s. 316.

54 Cevdet Paşa, a.g.e., c. X, s. 609.

emirlerini hiç duraklamadan yerine getirirdi. En büyük şef olan Şeyhü'l-Cibal'den sonra Dai Kebir adlı, Kuhistan, Suriye gibi yerlerde işleri yürütmekle görevli ikinci derecede başkanlar vardı. Bu Dailer İsmaili mezhebine yandaşlar kazanmaya çalışırlardı. XI. yüzyılda Hasan Sabbah gerek zor kullanma gerekse ihanet sayesinde Mazenderan bölgesinde yüksek bir dağ üzerindeki Alamut Kalesi'ni eline geçirdi. Buradan kâh açık kâh gizli saldırıları yönetti. 1091 yılında, çok değerli bir devlet adamı olan ve *Siyasetname* adlı bir de yapıt bırakan Selçuklu Veziri Nizamülmülk, okul arkadaşı Hasan Sabbah'ın besleme katilleri tarafından öldürüldü.

Bu sırada Melikşah Bağdat'a gitmişti; Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'un (1081-1118) kızıyla evlenmek üzereydi. Ama 39 yaşındayken öldü. Melikşah'ın yerine, Terken (Türkân) adındaki eşinin isteğine uyularak küçük oğlu Mahmud tahta geçirildi. İsmaililer de bir yandan Kuzey İran, Irak ve Suriye'de müstahkem yerleri ellerine geçiriyor ve İslam'ın en ünlü kişilerini öldürüyorlardı. Bütün bunlara, çok iyi niyetli olmasına rağmen, Halife Muktedi (H. 467-487/M. 1075-1094) seyirci olmaktan başka bir şey yapamadı. 1094'te onun ölümü üzerine Müstazhir (H. 487-512/M. 1094-1118) tahta oturdu.

Haçlı Seferleri

Genç ama yöneticilik niteliklerine sahip, merhametli bir halife olan Müstazhir'in olanakları yok denecek kadar azdı. Bu yüzden onun zamanında Hıristiyan âlemi kutsal savaş adını verdikleri vahşice saldırılarını İslam ülkeleri üzerine yöneltip tarihin yazdığı en çılgınca ve barbarca suçları iki yüz yıl boyunca işlemeye başladıkları zaman halife bunlara karşı hiçbir şey yapamadı. Göğüslerinde Hazreti İsa'nun çektiği ıstırabın sembolü olan haçı taşıyan ve bundan ötürü kendilerine Haçlılar denilen bu Batılı Hıristiyanların amaçları Hıristiyanlığın kutsal yerlerini ele geçirmekten çok doğunun zenginliklerini yağma etmekte.

Haçlı orduları 1098'de Ruzbik adında bir Ermeni'nin ihanetiyle Antakya'yı zaptetmişler, duyulmamış vahşetler

işlemişlerdi. Kıbrıs'ı kolayca ellerine geçiren Haçlılar 1099'da Kudüs'ü de alıp halkı kılıçtan geçirdiler. Hazreti Ömer Camii'nin kapısından akan kanlar Haçlıların atlarının dizlerine kadar yükselmişti.

Kıbrıs Haçlıların eline geçtikten sonra Godefroy de Bouillon Kudüs kiralı ilan edildi. Bunun halefleri zamanında Trablusşam, Sur, Sayda da Haçlıların eline geçerek halkı katledildi ve zenginlikleri yağma edildi.

Halifenin nüfuzu Bağdat surlarını aşmadığı ve elinde hiçbir güç bulunmadığı için bu büyük Hıristiyan-Müslüman çatışmasında son günlerini beklemekte olan Abbasi Devleti'nin hiçbir rolü olmadı. Gerek Haçlıları karşılamak ve onları yer yer durdurmak, gerekse Haçlılar kutsal yerlere yerleştikten sonra onları oradan söküp atmak Selçuklulara ve onlardan sonra bu bölgelerde kurulmuş olan Türk devletlerine düştü. Onlar da bu görevi büyük bir başarıyla yerine getirmesini bildiler.

Abbasi Halifeliği'nin Sonu

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun zayıfladığı sırada onun topraklarından Harezm bölgesinde kurulup gelişen ve Selçuklu Sultanı Sencer'in (H. 511-552/M. 1117-1157) hükümdarlığının sonuna doğru bağımsızlığına kavuşan Harezmşahlardan Muhammed, Horasan'ı da egemenliğine almıştı. Muhammed zamanında Cengiz Han'ın 500 kişilik tüccar kervanının casuslukla suçlanıp öldürülmeleri ve durumu öğrenmek için Cengiz'in yolladığı elçilerin de idam edilmeleri bu iki hükümdar arasında uzun savaşların çıkmasına neden olmuştu.

Cengiz orduları Semerkant, Buhara, Herat, Belh, Hive, Nişabur, Rey, Hemedan gibi şehirleri alıp yüzbinlerce halkı kılıçtan geçirdi. Öldürülmeyen genç erkekler ise zorla Moğol ordusuna asker yazdırılıyordu. Moğolların birer harabe haline getirdikleri Orta Asya şehirleri artık bir daha eski kültürlerine kavuşamadılar. Bu sırada Bağdat halifesi bulunan Müstansır 1242 yılında ölmüş yerine Mustasım (H. 640-652/M. 1242-1258) geçmişti.

Mustasım kendisinden önceki son iki halifenin yeteneklerine sahip değildi; kararsız ve zayıf yaradılışıydı. Bu yüzden de Bağdat karışıklıklar içinde kalmıştı. Özellikle Hanbeli ve Hanefi, Sünni ve Şii çekişmeleri öylesine alevlenmişti ki, kimi tarihçilere göre Şii-Sünni mücadelesi sonunda Mustasım oğlunu Moğolları Bağdat'a çağırmak için gönderdi. Bu ihaneti vezirinin planlamış ve gerçekleştirmiş olduğu da iddia edilmektedir.⁵⁵

655 (1257) yılında Moğollardan Mengü Han'ın kardeşi Hülâgû Tebriz'e doğru yürürken Halife Mustasım'a bir mektup yollayıp tutumunu değiştirmesini, yoksa zararlı çıkacağını bildirdi. Halife buna çok üstten bir yanıt verdi ve Tatar halkını tahkir etti. Buna ölçüsüz şekilde kızan Hülâgû başkent Bağdat'a karşı büyük bir orduyla yürümeye koyuldu. Şehri kırk gün kuşattı; dört yandan ateşe verdi. Halife ancak o zaman işin ciddiyetini anladı. Hülâgû'yla bir anlaşmaya varabilmek amacıyla konuşma isteğinde bulundu; ama elçileri öldürüldü. Artık Mustasım'ın umudu büsbütün kırıldı; teslimden başka çaresi kalmamıştı. Kardeşi ve iki oğlu ayrıca birkaç yakınıyla birlikte sağ bırakılmak koşuluyla teslim razı oldu. Yanında kadılar, şeyhler, imamlar ve şehrin ileri gelenleri olduğu halde Moğolların çadırına gitti. Yalnız halife, üç prens ve üç de yüksek görevli içeri alındılar. Önce şehirde silahlı kişilerin silahlarını bırakarak kalenin dışında toplanmalarını halifeye emrettirdiler. Halife emretti diye Bağdat halkı şehrin surları dışında silahsız olarak toplanınca Moğollar onları kılıçtan geçirdiler. Ertesi gün sabah vakti Hülâgû kadın ve çocuk ayırmadan hepsinin öldürülmesini emretti. Hastanelerdeki hastalar, medreselerdeki öğrenciler ve hocaları bile bu şiddet hareketinden kurtulamadılar. Dicle Irmağı birkaç mil öteye kadar kırmızı aktı. Şehir yağma edildi. Yıllar boyunca toplanmış eski İran eserleri bir iki saat içinde ya tahrip edildi ya alınıp götürüldü. Kubbeler, süslü saraylar yerle bir edildi. Kitaplıklardaki değerli kitaplar ya yakıldı ya ırmağa atıldı. Böylece beş yüz yılda biriktirilmiş bu değer biçilmez hazineler ebediyen yitip gitti.

55 Emir Ali, a.g.e., s. 420.

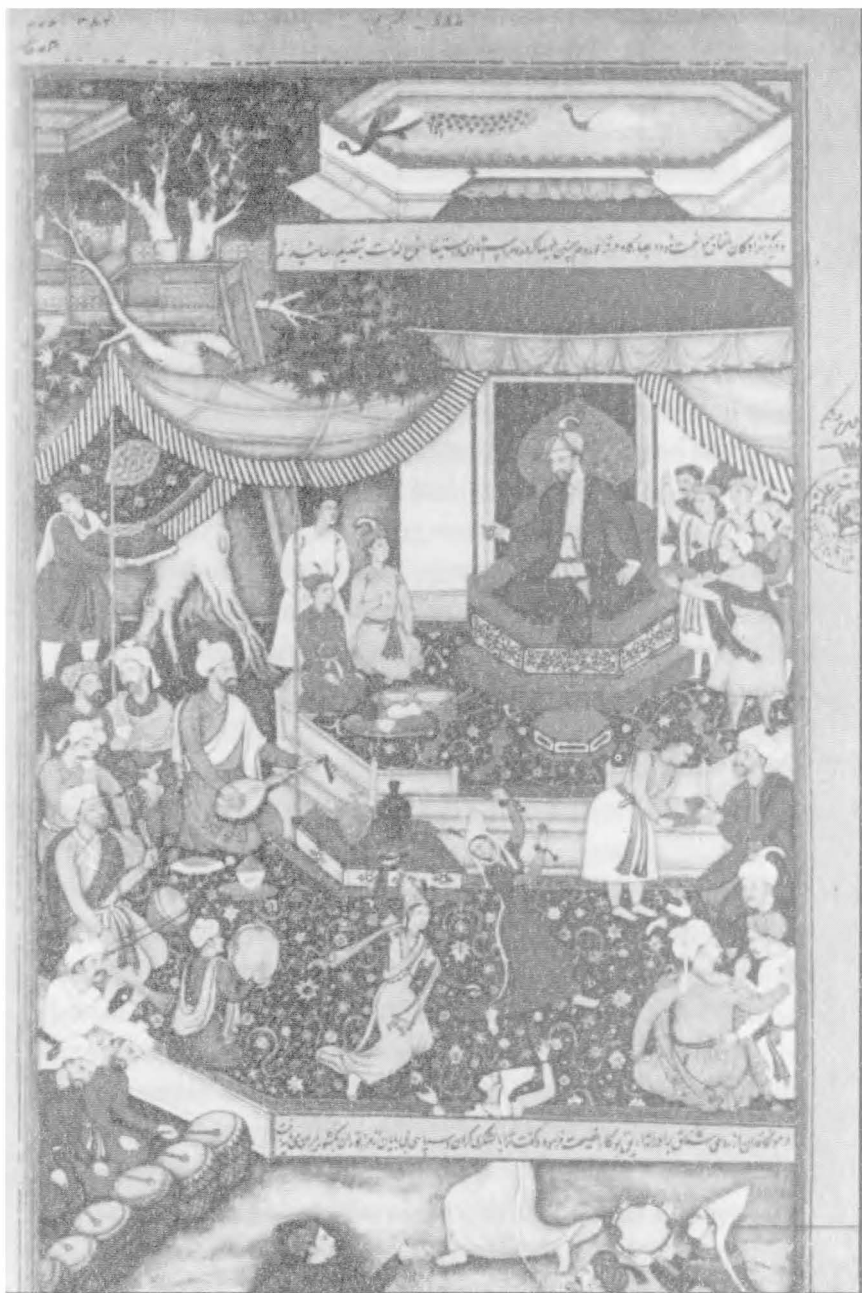
Eğer Müslümanlar yıllarca süren mezhep kavgalarından vazgeçip başkent Bağdat'ı olsun kurtarma kararında birleşebilselerdi; Hanefi-Hanbeli çatışmaları bir yana bırakılmış olsaydı; maddi ve manevi bunca yitkilere belki de uğramayacaklardı. İşte son halife, yaklaşık 500 yıllık Abbasi İmparatorluğu'nun yıkılmasını ve yakınlarının gözü önünde katlini gördükten sonra, kendisi de Hülâgû'nun emriyle idam edildi; üzerindeki Peygamber hırkası ve asası yakılıp külleri ırmağa atıldı. Mustasım'ın hazinesinde bulunan yedi deve yükü altın ve gümüş kadeh ve sürahiler Hülâgû'nun önüne götürüldüğü zaman bir ara İslam şeriatını kaldırdığını açıklamaktan çekinmeyecek kadar ileri giden ve siyasal düşmanlarını öldüren Haşîşilerin son başkanı Rükneddin'in arkadaşı ünlü matematikçi ve astronom Nasirüddin Tusi ve orada hazır bulunanlar hayretlerini saklayamamışlardı.⁵⁶

EMEVİ VE ABBASİ DEVLETLERİNİN ARASINDAKİ FARKLAR

II. ve III. bölümlerde Emevi ve Abbasi soylarının siyasal başarılarını açıklarken bu soylardan halifelerin yönetimdeki tutumlarının özelliklerini de yeri geldikçe belirtmeye çalıştık. Bu iki ayrı, birbirine zıt tutumu biraz daha geniş ve ayrıntılı olarak açıklayarak iki imparatorluğun karakterini daha iyi belirtmenin gerekli olduğu kanısındayız.

II. Bölüm'de Emevi İmparatorluğu'nun kuruluşunu, genişlemesini ve yıkılmasını anlatırken bu devletin bir Bedevi Arap toplumu niteliğinde olduğunu, hele Abdülmelik'e kadar geçen halifelerin birer Arap kabile şefi gibi davrandıklarını söylemiştik. Halifelerin Sasani hükümdarlarına benzemeleri, ancak Abbasoğulları zamanında gerçekleşmiştir. Halifeye yalnız dünyasal değil ruhani bir şef niteliğini veren Abbasoğulları asıl İslam ruhuna tümünden yabancı olan bu ikili

56 İbni Tiktaka, *El Fahri*, s. 581 vd.; Cevdet Paşa, a.g.e., X., S. 894; Emir Ali, a.g.e., c. II, s. 422.

Hülâgü Han, kardeşi Mengü'nün şerefine verdiği bir ziyafette.

egemenlik kavramını, İran kuruluşlarından şuursuz bir biçimde alarak⁵⁷ benimsemeye çalışmışlardır.

Emeviler ile Abbasiler arasında, zamanın ve egemenlik merkezi bölgelerinin birbirinden çok başka olması dolayısıyla mevcut bulunan büyük farklar, her iki saltanatın niteliğini birbirinden ayırdığı gibi, Emevi halifeleri ile Abbasi halifelerine hukuki bakımdan iki ayrı kimlik de vermiştir.

Emeviler Abdülmelik zamanına kadar, bir yandan geniş ülkeleri fethederken, bir yandan da bu ülkelerin halkını İslam'a alıştırmak için, eskiden var olan yönetim örgütünün devamına dokunmamışlardı. Ancak, Abdülmelik'ten başlayarak yavaş yavaş Emevi soyunun tutumunu değiştirdiğine, Bizans usullerini aynen kabul etmeye koyulduğuna tanık oluyoruz. Çöl geleneklerine bağlı kalan Emevi hükümdarları sadece emirülmüminin ve Arap aristokratlarının şefiydiler. Yabancı kavimlerin yardım ve desteğiyle iktidara gelen Abbasiler ise her şeyden önce Hazreti Peygamber'in amcası soyundandılar. Bu nedenle birinci derecede imamülmüslimin yani bütün İslam cemaatinin imamı, başı, yol göstericisi ve Peygamber'in vekiliydiler. Bunu biraz daha açıklamak gerekirse diyebiliriz ki Emeviler İslam toplumunun başında dünyevi birer şef oldukları halde, Abbasiler kendilerini Hazreti Peygamber'in kutsal hatıralarının vârisi, birer ruhani şef, teokratik lider olarak görmekteydiler. Hatta Asya ve Afrika'daki toprakları üzerinde sayısız devletler kurulup halifeler egemenliklerini ve kişisel özgürlüklerini büsbütün yitirdikleri zamanlarda bile, bu kuramsal egemenlikleri söz götürmez bir biçimde sürüp gitmekteydi. Bunun nedenlerini, yani halifenin hem dünyevi hem de ruhani iki gücü kişiliğinde birleştirmekle adeta kutsal bir nitelik alışı, Arap imparatorluğunun önemli bir ülkesi durumuna girmiş olan İran'dan gelen etkilerde aramak yerinde olur.

Bazı Batılı tarihçilerin Abbasi İmparatorluğu'na yeni Sasani devleti gözüyle bakmaları, Müslümanlığı kabul etmiş, fakat eski Sasani geleneklerine bağlı İran aristokratlarının yeni imparatorluğu geniş ölçüde etkilemiş olmalarındandır.

57 Fuat Köprülü, *İslam Medeniyeti Tarihi* (Barthold'a zeyl), s.130.

Hilafete Peygamber ailesinden birini geçirmek amacıyla yapılan propagandalar ve hareketlerde ilk halifeler çağına dönmek, ırk ve milliyet farkı gözetmeden bütün Müslümanlar arasında eşitliği sağlamak, keyfi hareket etmeyip şeriat hükümlerine uymak, Peygamber ailesine sadık kalmak gibi Arap'tan gayrı kavimlerin memnun kalacakları hususlar vardı. Hazreti Ali adına yapılan bu çeşit propagandalar, sonunda Abbasilerin işine yaradı. Ancak Hazreti Ali ailesini yüzyıllarca felakete sürükledi.

Tanrısal, kutsal bir kökten geldiğine inandığı bir soya bağlanmak, hükümdarın kutsal bir kimliği olduğuna inanmak, teokratik bir nitelik gösteren Sasani Devleti'nde halkın geleneklerindendi. İşte Abbasi halifeliği bu teokratik kimliğini, hükümdarlarını hem siyasal hem dinsel lider olarak görmüş olan Sasani Devleti halkının, özellikle aristokrasisinin bu yoldaki geleneklerinin etkisi altında kalarak kazanmış oldu. Oysa Emevi hükümdarları Bizans'tan aldıkları egemenlik kavramını uygularlarken dünyasal kudretlerini şeriata fiilen dayatmıyorlar ve böylece yavaş yavaş teokrasiden ayrılıyorlardı. Çünkü örnek aldıkları Bizans'ta imparator ve patrik, dünyasal ve ahiretle ilgili iki ayrı gücün temsilcileriydiler. Ancak bu iki soy zamanında da devlet Bizans'ta olduğu gibi otokratik (tek kişi egemenliği) bir nitelik göstermektedir.

Arap kabilelerine ve kent aristokratlarına dayanan Emeviler, bir Arap imparatorluğu olduğu halde, Abbasi Devleti'ne bir Arap devleti demek yerinde olmaz. Bu devlette görkemli protokol kurallarının uygulanması, halifeye vekâlet eden bir vezirin bulunuşu, onu halktan ayırmış, herkesin üstünde kutsal ve mutlak bir varlık haline getirmiş, böylece halifeler eski dünyasal ve dinsel güçlere sahip kisraların adeta halefleri olmuşlardı.⁵⁸

Aslında İslam'da birbirinden ayrı böyle iki güç mevcut olmadığı gibi, İslam âleminde böyle iki güce sahip bir başkana da lüzum yoktu. İslam'da Allah ile kul arasına hiç kimse giremeyeceğinden, halifelerin tarihte hiçbir zaman günah

58 Fuat Köprülü, a.g.e., s. 139.

affetine, dinsel kuralları değiştirme, yenileme ve kaldırma yetkileri de olmamıştır. İşlam dñnyasının siyasi bir birlik olarak dñřñnñlmesinden çıkan halifelik anlayışı ancak Emeviler zamanındaki gerçeklere uyuyordu. Fakat İşlam imparatorluklarının en parlak çağını teşkil eden Abbasiler zamanında batıda İşpanya'da Endñlñs Emevi Devleti'nin kurulmasıyla bu birlik parçalanmış, bu parçalanmayı Asya'da ve Afrika'da başka devletlerin kurulması bñsbñtñn artırmıştır.

Abbasi İmparatorluğu toprakları üzerinde kurulan, önce de bahis konusu ettiğimiz bu devletler biçimsel olarak halife-yi tanımakla birlikte, örneğin Selçuklularda olduğu gibi tüm-den bağımsızdılar. Bu kadarla kalmayarak Bağdat'ın hazinesi gibi sayılan Mısır'da X. yüzyılda Abbasi halifelerini hiçbir biçimde tanımayan, kendilerini halife ve emirülmüminin sayan Fatımi hükümdarları gibi Şii halifeler ortaya çıkmıştır.

Gerçi İslam kamu hukukuyla uğraşan, hilafet, saltanat sorunlarını, tarihsel gerçekleri hiç göz önüne almadan, İslami esaslara göre inceleyip açıklayan Maverdi gibi, eserlerini ancak Abbasi İmparatorluğu'nun yıkılma devrinde vücuda getirmiş birtakım bilginlere göre halife hem dünyasal hem de dinsel bir şeftir. Ama gerek Doğulu gerekse Batılı bilginlerin araştırmaları ortaya şu gerçeği koymuştur ki, İslam dininde halifelik diye dinsel bir kuruluş yoktur. Birçok eski fakihler yani İslam hukukçuları, özellikle Hanefi mezhebi kurucuları halife sözcüğünün sultan gibi sadece bir unvan olarak kullanıldığını ve ilk dört halifenin ölümünden sonra artık halifeliğin var olmadığı inancını taşımışlardır.⁵⁹

59 Fuat Köprülü, a.g.e., s. 140.

IV

EMEVİLER VE ABBASİLER ZAMANINDA UYGARLIK

Şimdiye kadar incelediğimiz Emevi ve Abbasi devletleri zamanında İslam uygarlığının gelişmesi ve ulaştığı yüksek düzey “İslam Uygarlığı Tarihi” adlı ayrı bir kitap konusu oluşturacak kadar geniş kapsamlıdır. Biz bunun için burada ancak ana çizgileriyle Emevi ve Abbasi devletlerinin örgütlerini ve bu devletler zamanında uygarlığın belli başlı alanlarındaki gelişmeleri kısaca gözden geçirmekle yetineceğiz.

ÖRGÜTLER

Halifelik

İslam devletinin başında bulunan, dini korumak ve dünya işlerini yürütmekle görevli kişiye “halife” denir. Halife dünya işlerini dinsel bir siyasetle yönetmek ve bulunduğu kentte cuma namazı kıldırarak görevli olduğu için kendisine “imam” adı da verilirdi. İslam ümmetinin başında bulunan kişinin “halife” adını taşıması tarihte bazı tartışmalara yol açmıştır; çünkü İslam toplumunun başındaki dinsel

dünyasal yöneticiyi kimi Hazreti Peygamber'in halifesi, kimi de Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olarak kabul etmekteydiler. Tanrı'nın halifesi olarak kabul edenler Kuran'ın "Ben yeryüzünde âdemi kendime halife yapacağım" (Sure II, ayet 28) ve "Tanrı sizi yeryüzünün halifeleri kıldı" (Sure VI, ayet 165; sure X, ayet 15, 74) ayetlerini iddialarına dayanak yapıyorlardı. Oysa ilk halife Hazreti Ebu Bekir "Ben Tanrı'nın halifesi değilim, ben ancak Tanrı elçisinin halifesiyim, üstelik hazır olmayan birine naiplik, halifelik edilebilir, hazır olanlara naiplik edilmez" demekteydi.¹ Hazreti Muhammed'in ölümü üzerine Müslümanlar bir süre şaşırılmışlar, sonra Medinelilerin hemen hemen bir icmaı sonucu İslam devletinin başına aynı yetkilerle bir kimseyi tayin etmeyi uygun görmüşlerdi. Hazreti Peygamber'e nasıl herkes esenleme borçlu ise, onun yerine seçilene de aynı biçimde esenlemeyle yükümlüydü. Ona boyun eğmeyen Peygamber'e, dolayısıyla Allah'a başkaldırmış sayılırdı.

Tarihte halifelik kurumu üzerine ilk ve en geniş incelemeyi yapmış olan Maverdi'nin *El-Ahkâmü's-Sultaniyye*'sinde gösterildiğine göre² halife seçilebilmek için şu koşullar gereklidir:

Hem düşünüşte hem işte âdil olmak.

Bir karar veya hüküm verirken içtihatla bulunabilecek kadar fıkıh bilmek. Görme, işitme ve konuşmasını engelleyecek bir özürlü bulunmamak. Harekete engel bir vücut sakatlığı bulunmamak.

Uyrukları yönetmek ve işleri yürütmek için gerekli akla sahip olmak.

İslam topraklarını korumak ve düşmana karşı cihat (din adına savaş) açıp yürütebilmek için gerekli cesarete sahip olmak.

Kureyş kabilesinden olmak.³

Maverdi belki gereksiz gördüğünden halife olmak için aranan ayrıca dört koşulu anmamıştır:

1 İbni Haldun, *Mukaddime*, c. I, s. 511.

2 Çoşkun Üçok, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 4. baskı, s. 52.

3 Halifeliğin Kureyş'e ait olması fikrini Ebubekir Bâkilâni reddederse de, İbni Haldun bunu doğrular, bkz. *Mukaddime*, c. I, s. 518-520.

1) Müslüman olmak;

2) Özgür olmak;

3) Ergin olmak;

4) Erkek olmak (Arnold, İslâm Ansiklopedisi, “Halife” maddesinde yanılmış, bu koşulları da Maverdi’de varmuş gibi göstermiştir).

Bu koşullar sonradan Kadı Beyzâvi’nin *Tavâli’ü’l Envar* ve Gazzâlî’nin *İhyâ’u ‘ulûm’*unda eklenmiştir.⁴ Bununla birlikte tarih boyunca İslam devletlerinde ergin olmayan halifeler görüldüğü gibi, halife değil, ama hükümdar olan pek çok kadın da vardır.⁵

Ayrıca Hariciler halifenin Kureyş’ten olmasını aramadıkları gibi, Şiiliğin Şebibiye kolu, kadınların da imam (yani Şii halifesi) olabileceğini kabul etmişlerdir.⁶

Fakihler halife seçimini, seçmenler ile seçilen arasında bir sözleşme kabul ederler, burada seçmenler itaatlerini satmakta, karşılığında seçilenden yönetim satın almaktadırlar. Bunun içindir ki, halifenin seçmenlerce tanınması işlemine bey’ (satım) kökünden bey’a denilmiştir.⁷

İslam hukukuna uygun olarak iki yoldan halife olunabilir: 1) Seçmenlerin seçmesiyle 2) Bir önceki halifenin atamasıyla bunlardan birincisine “ihtiyar”, ikincisine “ahit” denir. Bu yüzden halifenin veya hükümdarın yerine geçecek kişiye veliaht denir. Sonradan bu iki yola bir üçüncüsü eklenmiştir. Bu, zor kullanarak hükümdarlığı ele geçirme yoludur; buna “kahriye”, ilk ikisine birden de “ihtiyariye” denir. Kahriyenin başka iki adı daha vardır: “galebe” ve “şevket”.⁸ İslam hukukçuları zor kullanarak iktidar mevkiine geçen kişiye itaati, İslam ülkesinde huzurun sağlanması bakımından olumlu

4 Alfred von Kremer, *Studien zur vergleichenden Culturgeschichte*, c. II, s. 121.

5 Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, Ankara, 1965. (Yeni baskısı Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul 2020)

6 Makrizi, *Hitat*, c. II, s. 333. Şebib’in zalim Haccac’a karşı Irak’ta büyük bir cesaretle karşı duran eşi Gazale’ye duyulan saygıdan ötürü.

7 Çoşkun Üçok, a.g.e., s. 53.

8 Hammer-Purgstall, “Über die rechtmässige Thronfolge nach den Begriffen des moslemischen Staatsrechtes”, *Bezug auf das osmanische Reich*, s. 593.

karşılamışlardı.⁹ Aynı zamanda iki halife seçmek imkânsız olduğu halde, İslam ülkesinin çok geniş olması halinde, bir halifenin bütün ülkede iyi bir yönetim yürütemeyeceği düşüncesiyle iki halifenin aynı zamanda, fakat başka başka ve birbirinden uzak yerlerde bulunabileceği kabul edilmiştir. İslam tarihinde bunun örneklerinin bulunduğu daha önce görmüştük. Ancak halife unvanını taşımakla beraber gerek Emevilerin gerekse Abbasilerin zamanında halifeler çok kez oğullarını veya yakın hısımlarını zorla veliaht olarak tanıttıklarından serbest bir halife seçimi bahse konu olamamış ve halifeler hükümdar veya sultan haline gelmişlerdir.

Doktrine göre halifenin başlıca vazifeleri ise şunlardır:

Dinin savunulması ve korunması.

Adli kararların infazı ve hukuksal anlaşmazlıkların çözülmesi.

Can, mal ve onurun her türlü saldırıya karşı korunması.

Ceza kurallarının uygulanması.

Sınırların korunması için savunma tedbirleri almak ve saldırıyı önleyecek kuvvetleri hazırlamak.

İslam'ı kabul etmek veya İslam devletine tâbi olmak istemeyenlere karşı savaş (cihat) açmak.

Vergileri ve zekâtı toplamak ve bunları şeriata göre bölmek.

Maaşları belirlemek ve bunları tam zamanında ödemek.

Yönetime ve maliyeye güvenilir kimselerin atanması.

Bütün devlet ve din işlerine kendini verme.

Görülüyor ki halife yalnız yürütme ve yargıyla görevlidir. Yasama alanında bir yetkisi yoktur. Yani halife dini kuralları değiştiremediği gibi yeni bir dinsel kural da koyamaz. Mevcut bir dinsel kuralın değiştirilmesinin veya yeni bir dinsel kuralın bütün Sünni Müslümanları bağlayıcı olmasının mümkün olabilmesi için bu hususta bir icmanın meydana gelmesi gereklidir. Halbuki Katolik kilisesinin başı olan papa dinsel kuralları değiştirebileceği gibi yeni dinsel kurallar da koyabilir.

9 Kremer, a.g.e., c. I, s. 403.

Hilafetin Üç Önemli Sembolü

Hilafetin başlıca üç önemli sembolü vardır:

- 1) Hutbe.
- 2) Para bastırma.
- 3) Traz.

Hutbe camilerde cuma namazlarında minberlerde halife için okunan duaya denir. İlk dört halife zamanında namazda imamet vazifesi gören halifeler Hazreti Muhammed'e salavat getirirlerdi. Araplar ülkelerini genişlettikten sonra valiler bulundukları kentlerde imamlık etmeye ve devrin halifesine namazın sonunda duaya başladılar. Bu yolda öncülük eden, ilk örneği veren vali, Hazreti Ali zamanında Basra'da bulunan Abdullah bin Abbas'tı; onun zaferi için dua etmişti ve zamanla bu her yerde âdet oldu. Bir yerde bir halifeye dua edilmesi, yani onun adına hutbe okunması o halifenin, o yerde egemenliğinin ifadesi olurdu. Bağdat halifelerinin otoriteleri azalıp mahalli hükümdarlar kuvvetlendikçe, bu hükümdarlar kendi egemenliklerinin belirtisi olarak halifenin adının yanı sıra kendi adlarını da hutbede okuttular. Zamanla halifenin adının büsbütün kaldırıldığı da olmuştur.

Halifelüğün ve hükümdarlığın başka bir sembolü de paradır. Araplar İslam'dan önce İran ve Bizans paralarını kullanmaktaydılar. Daha önce de söylediğimiz gibi, altın paraya dinar, gümüşten olanlara da dirhem deniliyordu. Dinar dirhem on iki katı değerindeydi.¹⁰ Her ne kadar Abdülmelik devrine dek İslam ülkelerinde Halid bin Velid, Müsab bin Zübeyr, Ziyad bin Ebu Süfyan (Ebîh) ve Haccac gibi valiler tarafından paralar bastırılmış ise de bunlar altın değildi. Altın para bastırmak hakkı hükümdarlara ait olup hiçbir zaman bu hakkı valiler kullanamamışlardır. Altın para ilk olarak Abdülmelik tarafından Bizans İmparatorunun tehditlerine karşı bastırıldı. Abdullah bin Zübeyr'in emriyle Irak'ta Müsab'ın bastırdığı paralar ile Ziyad'ın dirhemleri İran tipindeydi.¹¹

10 Daha geniş bilgi için bkz. Belazuri, *Fütuhü'l-Buldân*, c. II, s. 373 vd; Hicri 74 yılında, Müslümanların bir bayrak altında yeniden toplandığı sırada ilk altın para basılmıştır.

11 Lammens, *Etudes sur le siècle des Omayyades*, s. 151.

Halife ve hükümdarların egemenliklerinin bir üçüncü sembolü olan traz, özel olarak dokutulmuş ipek kumaşlara denirdi. Bunların üzerine ya hükümdarın adı ya da başka işaretler, sırmalar, renk renk ipeklerle kumaşın kenarına su halinde işlenirdi. Bu türlü kumaşlardan dikilmiş kaftanlar hediye etmek de hükümdarlara özgü bir davranıştı. Bu âdet de İran ve Bizans hükümdarlarından İslam saraylarına geçmiştir. Ancak Bizanslıların trazlarında bazen hükümdarların resimleri ya da başka işaretler bulunduğu halde, İslam trazlarına putperestlikten yeni kurtulmuş olmanın çekingenliği içinde resim konulmamış, bunun yerine isim ve bazı dualar koymak âdet olmuştu. Halife bu giysileri kimlere hediye eder ise onun halife gözünde önemli bir yer tuttuğu herkesçe bilinirdi.

Valilik

Emevilerde iki türlü vali vardır: Geniş yetkili vali. Sınırlı yetkili vali.

Genel valilik de iki türlüydü: Emaret-i istikfa. Emaret-i istila.

Emaret-i istikfa: Tefviz de denilen birinci tür genel valilik halife tarafından ehliyetlerine güvenilen kimselere verilirdi. Bunlar şu işlerle görevli olurlardı:

- 1) Askeri işlere bakmak; askerlerin ücretlerini vermek ve bütün ihtiyaçlarını sağlamak.
- 2) Memurları, kadıları atamak.
- 3) Haraç ve sadaka (zekâtları) toplamak.
- 4) Dini ve uyrukların canını ve onurunu korumak.
- 5) Namazda imamlık vazifesi görmek.
- 6) Hacılar kolaylık göstermek. Bundan başka eğer yönetilen ülke yabancı bir devletin sınırlarına yakınsa, düşmanla savaşmak, ganimetleri bölüştürmek.

Abbasiler devrinde valilerden çoğu, hele halifenin yakını olursa, atandığı vilayete gitmez, yerine bir vekil yollar; kendisi hükümet merkezinde kalırdı. Abbasi Devleti'nin parçalanmaya yüz tutması nedenlerinden biri de budur.¹²

12 C. Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye Tarihi*, c. I, s. 129.

Valiler hükümdar adına da olsa para basar, hutbe okutur, vergileri toplardı. Bunca güce sahip olan vali eğer hükümet merkezini zayıf bulursa, o zaman eyalet halkını kendi yanına çekerek halifeye vergi verme koşuluyla bağımsız olurdu. Kuzey Afrika'daki Aglebiler, Horasan'daki Tahiriler, Mısır'daki Tulunoğulları gibi.

Emaret-i istila: Bir emir veya vali, kuvvet kullanarak bir bölgeyi ele geçirince, halife onu adeta bağımsız bir hükümdar gibi tanır. İşte böylece tanınmış valilik veya emirliklere emaret-i istila denirdi. Ancak bu valiler her türlü yönetim işlerini bağımsız olarak gördükleri halde, bir bakıma gene de halifeye bağlı sayılırlardı. İran ve Irak'ta Büveyhoğulları, Mısır ve Suriye'de Eyyubiler, Memluklar, Doğuda Gazneliler ve bunun gibi daha birçok devlet bağımsız oldukları halde minberlerde halifeler adına hutbe okutur ve gene onların adına para bastırırlardı.

Emevilerin kurulduğu sıralarda, valilerin Ümeyye ailesine bağlılığını bir kat daha artırmak için Muaviye onlara birçok imtiyaz tanıdı. Hatta Ziyad bin Ebih'i Basra, Sicistan, Horasan'a vali tayin ettiğinde istediği kadar maaş almasına izin verdi. Mısır Valisi Amr ibnül Âs'a da aynı hakkı tanımıştı. Bu valilerin, hükümet merkezine gönderecekleri akçe tutarından başka, bütün soylarına zengin bir yaşantı sağlayacak parayı toplayabilmek için yönettikleri ülke halklarına gösterdikleri şiddet, hatta şeriat hükümlerini hiçe sayan tutumları Emevi İmparatorluğu'nu çöküntüye götüren nedenler arasında sayılmaktadır. *Kitabü'l-Agâni'*de (c. XIX, s. 62) bunlardan bazılarının yüz milyon dirheme ulaşan bir servete sahip oldukları açıklanmaktadır.

Servetin artması valilerin lüksünün artması sonucunu doğurmuş, Horasan gibi zengin bir ülkenin geliri valinin mutfak masraflarına yetişmez olmuştu. Bunun önüne geçmek için halifeler valilerin mallarına el koyma ve valiliği de başka birine verme yolunu tuttular. Halk ağır vergiler altında büyük sıkıntılara uğradı; zulüm gördü. Hemen her yeni gelen halife vergileri hafifletmeyi değil, ağırlaştırmayı düşündü. Ömer

bin Abdülaziz ise, bu tutumun tersine “Yüce Allah, Hazreti Muhammed’i halka, doğru yolu göstereceğini diye yolladı; para tahsildarlığına göndermedi” diyerek Müslümanlığı kabul etmiş olanlardan cizye alınmamasını emreliyordu.

Vezirlik

Halifeden sonra en üstün yeri tutan vezirdi. Vezirlik kurumu Abbasiler devrinde İran örnek alınarak kurulmuştu. Ama buna benzer vazifeleri görenler daha ilk dört halife zamanında, hatta Hazreti Muhammed zamanında da vardı. Yalnız bunlara daha çok kâtip adı verilmekteydi. İslam devleti büyüdükçe vezirin de önemi artmış ve hükümdar veya halifenin adına ülkeyi bunlar yönetmişlerdi. İslam imparatorluğunda vezir adını alan ilk devlet adamı Abbasilerde Ebu Seleme Hafs bin Süleyman’dır (Hallal).¹³ Bu vezirlerin, halifelerin güçlü veya zayıf olmalarıyla orantılı olarak yetkileri artar veya azalırdı. Yalnız bilge ve bilgin bir kişi olan Halife Memun, zamanında illerden temsilciler getirtmiş ve bir şura kurmuştu ki, bu gelenler birer milletvekili olup tam bir özgürlük içinde düşüncelerini, halifeden korkmadan, söylerlerdi. Ancak halifeliğin nüfuzu yok olunca bu şura, fakihlerden oluşmuş bir şer’i encümen haline geldi. Bununla birlikte Büveyhoğulları, Samanoğulları, Selçuklular ve Eyyubiler zamanında bu türlü millet temsilcileri ve bunlardan kurulu şuralar vardı. Selahaddin Eyyubi’nin danışma meclisi, veziri Kadı el Fazıl’ın başkanlığında toplanır, savaş zamanında da onunla birlikte bulunurdu.

Abbasilerde zamanla iki türlü vezirlik ortaya çıkmıştır: 1) Vezir-i tefviz. 2) Vezir-i tenfiz.

Vezir-i tefviz: Veliaht atanması, vezirin atadığı memurları görevden çıkarmak gibi yalnız halifelerin görebileceği işlerden arta kalan bütün devlet işlerine bakan vezire, vezir-i tefviz adı verilirdi.

Vezir-i tenfiz: Halifenin kendisine vermiş olduğu belli bir iş veya işlere bakan vezire de vezir-i tenfiz denirdi.

¹³ C. Zeydan, a.g.e., c. I, s. 132.

Halife mührünü vezir-i tenfize verir, o da halife adına bu mührü kullanırdı.

Divanlar

Divan sözünün Farsçadan geldiği kabul edilmektedir. Rivayete göre Kisra bir gün gelir gider hesaplarıyla uğraşan kâtiplerin bulunduğu daireye girmiş, onların kendi kendilerine durmadan bir şeyler mırıldandıklarını görünce “Divaneler” demiş, sonradan kısaltılarak divan biçiminde kullanılmış.¹⁴ Ama genel olarak kayıt defterlerine veya dairelerine divan demek âdet olmuştur. İslam’da devletin giderlerine ve bağışlarına bakmak ve ele geçirilen ülkelerin vergi ve haraçlarını toplamak, nüfusunu saymak ve korumak için gereken askeri ve her türlü giderleri sağlamak üzere kurulmuş olan daireyi ilk önce Hazreti Ömer zamanında görüyoruz. Ömer bin Hattab’ın böyle bir daireyi kurmasına Bahreyn Valisi Ebu Hureyre’nin getirdiği büyük ölçüdeki mal ve para sebep olmuştur. Getirilen mal ve paraların üleştirilmesi bazı güçlükler doğurunca Halid bin Velid, bir divan (daire) kurulmasını önermiş ve Şam’da görmüş olduğu daireleri örnek göstermiş, Hazreti Ömer de bunu kabul etmiştir.

Askere alınanların adlarının bir deftere kaydedilmesine de Hazreti Ömer zamanında ve H. 20 yılında başlanmıştır.

İslam devletinin sınırları genişleyip işleri çoğaldıkça bu işlerin görülmesi için fethedilen ülkelerin resmi dairelerini örnek alarak divanlar kurmak kaçınılmaz bir zorunluluk olmuştur. Çünkü Araplar çoğunlukla okuma yazma bilmezlerdi. Hele mali işlere bakacak hesap uzmanları hiç yoktu. Bu yüzden, bu işlerde uzun zaman İranlılar ve Hristiyan Rumlar, yani İslam devletinin koruyuculuğundaki Zimmiler kullanıldı. Böylece ilk zamanlarda defterler Farsça veya Rumca tutulmuştu. Ancak Abdülmelik halife olduktan ve halifelik bir hükümdarlık biçimini aldıktan sonra Araplar göçebelik çağlarındaki sadelikten kurtulup uygar yaşamın gereklerine uydular; okuma yazma, hesap tutma öğrenmeye

14 İbni Haldun, *Mukaddime*, c. I, s. 665.

koyuldular. Bundan sonradır ki, Emevi Devleti'nin resmi dili Arapça oldu. Zimmi memurlar işten çıkartılıp yerlerine Arap memurlar geçirildi.

Devlet yönetimi henüz ilkel bir durumda olan Emevilerin Süfyani soyu zamanında ve özellikle I. Muaviye'nin halifeliği sırasında bazı divanlar kurulmaya başlandı.

Divanü'l-hatem

İller ve yabancı devletlerle haberleşmeyi herhangi bir sahtecilik ve tehlikeyle karşı karşıya bırakmamak amacıyla divanü'l-hatem adıyla bir mühür divanı kurulmuştu. Halifelerin emri ve iradeleri bir deftere yazıldıktan sonra, ait olduğu yere ulaştırılırdı.

Birinci Muaviye posta işlerine de önem verdi. Ancak bu işle ilgili divanın ve diğer divanların gelişmesi ve son şeklini alması daha çok Abbasiler zamanında olmuştur. Emevilerde bütün işler başlıca şu dört divanda görülürdü: 1) Divanü'l-harac. 2) Divanü'l-hatem. 3) Divanü'l-resail. 4) Divanü'l-müstegallat.

Abbasiler devrinde divanlar daha çok Sasani etkisi altında kaldı. İmparatorluk üzerinde sonradan kurulan yeni sultanlıklar da ihtiyaçlarına uygun divanlar veya genel müdürlük görevi yapan daireler kurdular. Gerçi bu konuyla ilgili araştırmalar henüz tam bir kesinliğe ulaşmamışsa da elde edilen bilgilerle aydınlığa kavuşabilmiş olanları kısaca belirtelim:

Divanü'l-harac

Tarım ekonomisine dayanan Abbasiler de en önemli divan Harac divanıdır. Burada gayrimüslimlerin toprak ve ürünleri üzerinden alınan haraç toplanırdı. Ayrıca bu divan devletin mali işlerine bakardı. Bu divana divanü'l-harac ve'l cibayet de denirdi.

Divanü'l-inşa

Abbasilerden önce halifenin önemli ve gizli işlerini kâtip (sır kâtibî) denilen kişiler görürlerdi. Sonradan bu görev de vezirlere yüklendi. Vezirler de bu işleri görmek üzere bir divan kurdular ve buna divanü'l-inşa denildi. Divanü'l-inşa da gizli işlere bakan "divanü'l-sır" ve gelen evraka bakan

divanü'l-murasalat (veya resail) olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Önceleri vezirler bu iki divanın işine de bakarlardı. Sonradan divanü'l-inşanın işlerine bakmak üzere başka bir vezir daha atandı ve daha sonra da vezirin buyruğunda olan bir başkan bu divanın işlerine baktı. Bu divanın en başlıca görevi halife ile diğer hükümdarlar ve iller arasındaki yazışmayı yönetmek ve halifeye gönderilen dilekçelerin gereğine bakmaktır. Yani Emevilerin divanü'l-hateminin yerine Abbasilerde divanü'l-inşa geçmişti.

Divanü'l-berid

Arapçada postaya berid denir. Posta işlerinin Emeviler zamanında iyice düzenlenmiş olduğu bilinmektedir. Abbasilerde posta işleri de bir divanda toplandı. Bu divan yalnız posta işlerine bakmaz, aynı zamanda taşradaki memurları ile oralardaki yüksek yönetim görevlilerini de gizlice denetlerdi. Yani divanü'l-berid aynı zamanda bir iç casusluk örgütüydü.

Divanü'l-cünd

Askerlik işlerine bakan divana divanü'l-cünd denirdi. Bu örgüt Hazreti Ömer zamanında kurulmuş olduğu halde o zaman buna yalnızca "divan" denirdi. Bu divanda askerlikle ilişkileri olan kimselerin künye ve sicilleri, aldıkları aylıklar ve görevleri yazılan defterler tutulurdu. İlk önceleri bütün erkek, ergin, hür Müslümanlar asker sayılırlar ve aylık alırlardı. Sonraları cesur olanlar ve hizmet etmiş olanlar asker sayıldılar; cesaretlerine ve görevde eskiliklerine göre aylık aldılar. Asker olmak isteyen kimseler bu divanın başkanına bir dilekçe verirlerdi. Dilekçe sahibinin askerliğe uygun, özgür, ergin, Müslüman, sağlam, cesur ve çalışkan olduğu anlaşılırsa askerliğe kabul edilirdi.

Divanü'l-mezalim

Zulümden yakınanların işlerine bakan bu divan bir tür yargıtay ve danıştay hatta vergi itiraz komisyonu yerindedir; yani kadılarından ve diğer büyük memurlardan yakınanlar bu divana başvururlardı. Hazreti Ali'den başlayarak halifeler halkın bu yoldaki yakınmalarını dinlemeye koyulmuşlardı. XIV. Abbasi halifesi Mühtedi'ye kadar, aralıklarla da olsa,

halifeler halkın yakınmalarını dinlerlerdi. Bundan sonra bu işe önce vezirler, daha sonra da kadılıkudat adı verilen başkadılar, divanü'l-mezâlim denilen divanlarda bakmaya başladılar. Tarihte ilk başkadı olarak, İmamıazam Ebu Hanife'nin öğrencisi İmam Ebu Yusuf'u görmektediriz. Daha sonraları Bağdat ve başka şehirlerin kadıları başkadı tayin edilir oldu.

Halife Muktedir zamanında divanü'l-mezâlim başkanlığı Sumeyl adlı bir kadına verilmişti. O her cuma günü Bağdat'ın bir mahallesi olan Rusafe'de halifenin annesi adına yapılmış olan bir türbede sağında solunda kadılar olduğu halde oturur, yakınmaları dinler ve gerekli kararları aldıktan sonra imzalardı.¹⁵

Divanü'l-beytülmal

Bütün devlet gelirlerini kontrol eden, gelir ve giderler arasında denge sağlamaya çalışan divana, divanü'l-beytülmal denirdi. Beytülmal-i hassa ise halifenin özel hazinesine bakardı. Halife Mansur'un cezalar ve müsaderelerden elde edilmiş mal ve paralara bakmakla görevli tuttuğu beytülmal-i mezalim onun özel hazinesi gibiydi. Bu divan Mutezid zamanında büyük bir önem kazandı. Halifenin emlakinin geliri, ceza ve müsaderelerden sağlanan gelirin büyük bir bölümü, illerin gelirlerinden merkeze gönderilmiş kimi paylar burada toplanırdı. Olağanüstü durumlarda bu hazineden halk için yardımlarda bulunulduğu da olurdu.

Diğer Kimi Divanlar

Devlet tekelinde bulunan para basma işlerine bakan divana, divanü'd-dari'd-darb; vezirlerden ve büyük memurlardan alınan cezalar ve müsadere edilen servetleri toplayıp yöneten divana, sonradan divanü'l-müsaderin dendi. Bunlardan başka genel askerlik işleriyle uğraşan divanü'l-arzi'l-ceyş, başkan ve valilerin hesaplarını denetleyen divanü'l-tevki, gayrimüslimlerden alınan cizye (kafa vergisi) işlerine bakan divanü'l-cevani, Abbasi ailesinden olanlar ile kimi saray adamlarına maaş veren divanü'l-nafaka, Vezir Ali bin İsa zamanında kurulan ve İslam sınırlarının korunması masrafını

15 İbni Tagrıberdi, *En-Nücümü'z-Zâhire fi mülûki Mısır ve'l Kahire*, c. II, s. 1203.

ve kutsal şehirlerin bakımını üzerine alan divanü'l-birr gibi daha birçok divan vardı.¹⁶

Vergiler

Gerek Emevi gerekse Abbasi imparatorluğunda devlet gelirleri arasında büyük bir yer tutan şer'i vergilerin yanında eskiden bu topraklarda alınmakta olan bazı vergiler, resimler ve harçlar da alınmaya devam edildiği gibi bunların yenileri de konulmuştu. Şer'i vergiler ise Müslümanlardan alınan zekât ve öşür, gayrimüslimlerden alınan cizye ve haraçtı.

Müslümanlardan Alınan Şer'i Vergiler

Zekât

İslam'ın beş koşulundan biri olan zekât veya sadaka bazı mallardan alınarak belli 8 grup kişiye verilmesi gereken bir verginin adıdır. Vergi borçlusu aslında bunu doğrudan doğruya bu gruplar arasında da paylaştırabilir.

Zekât vergisine tabi olan mallar şöylece sıralanmıştır:

- 1) İnsanların ekip biçtikleri tarlaların ürünlerinden saklanabilen ve gıda olarak kullanılabilen mallar.
- 2) Üzüm ve hurma ürünü.
- 3) Deve, sığır, koyun, keçi.
- 4) Altın ve gümüş.
- 5) Tüccar eşyası.

Bu beş kategori malın her birinden ayrıca ne kadar vergi alınacağı da belirtilmiştir. İlk iki kategorideki mallardan Müslüman, ürünü elde eder etmez 1/10'ini vermekle yükümlüdür ki bu aşağıda hemen göreceğimiz öşrü karşılar. Aslında aralarında dağıtılması gereken gruplar bakımından sosyal bir niteliği olan zekât daha Halife Ebu Bekir'den itibaren tam bir vergi biçimine sokulmuş ve İslam devleti hazinesinin belli başlı kaynaklarından biri durumuna getirilmiştir.

16 Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Köprülü notları, s. 120 vd. sinde bu divânlar hakkında ayrıntılı bilgi vardır.

Öşür (uşr)

Öşür kamu yararları için, üründen alınan 1/10 oranındaki verginin adıdır. Etimoloji bakımından hem Asurların altın veya aynı olarak aldıkları işru-u adlı vergiden hem de İbranice ma'aşer denilen ve tapınak ve krallara verilen 1/10 oranındaki vergiden geldiği söylenmektedir. Hazreti Muhammed'den önce Arabistan'da bu verginin bulunduğu anlaşıyor. Önceleri yalnız Arabistan bu vergiye tabiyken, sonraları İslamiyet genişledikçe, sahipleri İslam'ı kabul eden bütün toprakların ürünleri genel olarak bu vergiye tabi tutulmuşlardır. Bu vergi daha çok saklanabilir üründen alınırsa da bütün toprak ürünlerinden alınması gerektiği düşüncesinde olanlar da vardır. Daha çok 1/10 oranında alınan bu vergi yerine göre 1/10'ın yarısı 1,5 ve iki katı olarak da alınır.

Gayrimüslimlerden Alınan Şer'i Vergiler

Cizye

İslam egemenliği altında yaşayan fakat İslamiyet'i kabul etmeyen ehli kitaplar İslam devletine mallarının, canlarının ve ırzlarının korunması karşılığı cizye adlı kişisel bir vergi verirlerdi. Cizye veren gayrimüslimlere zimmi denirdi. Cizye'yi zimmi olmayı kabul etmiş olanlardan yalnız eli silah tutan erkekler verirlerdi. Kadınlardan, çocuklardan ve sakatlardan bu vergi alınamazdı. İslamiyet, önceleri Mecusilerin ve Hinduların oturdukları bölgelerde egemenliğini kurunca bunların ehli kitap sayılıp sayılamayacakları tartışma konusu oldu. Hazreti Muhammed'in Mecusilerden cizye almış olduğunu bildiren bir hadise dayanılarak Mecusiler de zimmi olabildiler. Sonradan Müslümanlar Hindulardan da cizye almakta bir sakınca görmediler. Çeşitli İslam devletlerinde cizye, zimmi-lerin mali durumlarına göre kademeli olarak yılda bir defa ve esas itibariyle para olarak alınırdı.

Haraç

Cihat sonunda elde edilen ülkelerde ehli kitap olup da İslam'ı kabul etmeyen toprak sahiplerinden alınan vergiye haraç adı verilir; toprak üzerinden alınanına harac-i

muavazzafa, ürün üzerinden alınanına ise harac-i mukaseme denir. Bu vergi Romalılar, Bizanslılar ve İranlılarca da bilinmekteydi. Önceleri, haracı sonradan Müslüman olanlardan da almaktaydılar; yani vergi toprağa bağlıydı, sahibinin değişmesi veya Müslüman olması toprağı bu vergiden kurtarmazdı. Sonradan Müslüman olanlar çoğalınca bunlar yalnız öşür ve zekâtı verdiler, haracı vermediler. Böylece haraca bağlı topraklar da öşür veren topraklar durumuna geldi. Gene de haraç uzun zaman İslam devletlerinin gelir kaynaklarının en önemlilerindendi.

TOPLUMSAL HAYAT

Emevi Devleti zamanında bir yandan İslam egemenliği altındaki topraklar genişletilirken, bir yandan da bu yeni elde edilen topraklara Arap kabileleri getirilip yerleştirilmekte, ama bu kabileler arasında ya eskiden beri mevcut olan çekişme ve çatışmalar devam etmekte yahut da yerleşirken yeni komşu olan kabileler arasında savaşlar çıkmaktaydı. Bununla birlikte Emevi Devleti zamanı, Ortadoğu'nun Araplaşması¹⁷ ve Arapların göçebelikten yerleşikliğe geçiş dönemi idi. Abbasiler devrinde bu göç ve yerleşme tamamlanmış, göçebelikten tarımcılığa geçilmiş ve Arap-İslam şehirleri meydana gelmiştir. Sanat, bilim, ticaret ve bir bakıma da sanayi merkezleri olan bu şehirler dışında devlet ekonomisi tamamıyla tarıma dayanmaktaydı. Yeni fethedilen ülkelerin topraklarının oldukça büyük bir bölümü devlete ait bulunmaktaydı. Bununla birlikte yer yer büyük toprak sahipleri de türemişti. Ayrıca ekonomik hayatta kölelik çok önemli bir rol oynamaktaydı. Gerek savaşlarda elde edilen köleler gerekse köle tacirlerinin yabancı ülkelerden getirip sattıkları köleler ve bunların çocukları tarımın büyük yükünü omuzlarında taşımaktaydılar. Bunun içindir ki Irak'ta uzun yıllar süren ve bir ara Bağdat'ı bile tehdit eden Zenci köle ayaklanmaları çıkmıştı.

17 A. N. Poliak, "Sami Doğunun Araplaşması" (çev. B. Üçok, *İlâh. Fak. Derg.* sayı III, s. 85-101).

Toplumsal hayatın bütün alanlarını ayrıntılarıyla anlatmak ayrı bir kitabın konusu olacağından biz burada yalnız önemli gördüğümüz konulara değinmekle yetineceğiz.

Kadının Toplumsal Hayattaki Yeri

Emevi İmparatorluğu ile Abbasi İmparatorluğu döneminde kadınların sosyal durumu birbirinden hemen hemen farksızdır. Kadınlar Halife Kadir (H. 381-422/M. 991-1031) devrine kadar oldukça serbestken bu halife devrinde erkeklerden büsbütün ayrı yaşamak zorunda bırakılmış, hareme itilmiş olduklarından İslam dünyasının gelişmesi büyük çapta engellenmiştir.¹⁸ Halbuki Abbasi halifelerinin ikincisi olan Mansur zamanında (H. 136-158/M. 754-775) amcasının iki kızı Bizans savaşına katılmış, Harunürreşid zamanında ise (H. 170-193/M. 786-809) kadınların savaşta birliklere kumanda etmeleri yadırganmamıştır. Halife Muktedir (H. 295-320/M. 908-932) yukarıda da gördüğümüz gibi, divanü'l-mezalim başkanlığına bir kadını atamış, kendi annesinin yüksek devlet adamlarıyla konuşup elçileri huzuruna kabul etmesine ses çıkarmamıştır. Mütevekkil devrine (H. 232-247/M. 847-861) kadar zengin ve bilgili kadınlar evlerinde faydalı toplantılar ve suvareler tertiplerlerdi. Harunürreşid devrindeki şair kadınlar şiir yarışmalarına katılarak dinleyicileri hem olgunluk hem sanat hem de güzellikleriyle adeta büyülerlerdi.¹⁹

İslam tarihinin ana kaynakları iyice araştırıldığı zaman, İslam'ın ilk çağında Müslüman kadınların kendilerine tanınmış olan haklardan rahatça faydalandıkları açıkça görülür. Bu devir kadınları sonraki yüzyıllarda Müslüman kadınlarından daha serbest, ama daha dindar bir yaşantı içindeydiler. Bir örnek vermek gerekirse: Güzellik, asalet ve erdemle devrinde ün kazanmış olan Kerbela şehidi Hazreti Hüseyin'in kızı Seyyide Sükeyne'nin evini kadın erkek herkese açtığını, şair ve fakihlerin orada sanat ve bilim üzerine sohbetlerde bulunduklarını söylemek gerekir. Ashabın ileri gelenlerinden Talha

18 Emir Ali, *Musavver Tarih-i İslam*, c. II, s. 468.

19 Emir Ali, a.g.e., c. II, s. 469.

bin Ubeydullah'ın kızı Ayşe de devrin ünlü kadınlarından. Hem eski Arap tarihi hem de kozmografya bilgisi, kendisini tanıyanları hayrette bırakacak bir ölçüdeydi. Zamanının en güzel ve en akıllı kadını diye tanıtılan Talha'nın kızı Ayşe asla yüzünü örtmezdi. Okçular onun etrafında yarışmalar yaparlardı, başarı gösterenlere o, ödüller dağıtırdı. Üstün meziyetlerle süslü bu iki kadının ikisi de Medine'de ve aynı yıllarda yaşamışlardı.

Gene bu çağda Arapların en büyük kadın şairi Hansa²⁰ gibi ciddiyet ve ağırbaşlılıklarıyla tanınan birkaç Arap kadını vardı ki, kadınlı erkekli toplantılar yaparlardı; bu toplantılarda şiirler okunur, sonra bunlar tartışılırdı. Erkeklerden birinin en küçük bir münasebetsizliği görüldüğünde onun bir daha toplantıya gelmesi engellenirdi. Bu devirde şair kadınların kahramanlık gösteren erkekleri şiir yoluyla övme veya korkakları kınamalarına çok önem verilirdi. Emevilerde bahsettiğimiz Musab bin Zübeyr savaşta öleceğini anlayınca oğluna kendisini terk edip hayatını kurtarmasını salık verdiği zaman, oğlu İsa ona "Canımı kurtarmak için seni bırakıp savuştuğumu Kureyş kadınlarının diline düşürür müyüm hiç?" diyerek babasının önerisini kabul etmemiş, onunla birlikte savaşta ölmüştü.²¹

İslam'ın ilk çağlarında Arap erkeğinin, kendi nişanlısından başka bir kadın için şiir söylemesi çok ayıp sayılırdı. Hazreti Ömer bir kadın için şiir söyleyen şairi kırbaçlatmıştı.²²

Hazreti Muhammed'in şairi Hassan bin Sabit'in oğlu Abdurrahman Halife I. Muaviye'nin kızı üzerine bir gazel yazdığı zaman Muaviye'nin oğlu I. Yezid bu gazelden çok hiddetlenip babasının yanına girmiş ve şairin katlini emretmesini ondan istemişti. Babası bunun nedenini sorunca Yezid, kız kardeşini şairin beyaz bir inciye benzetmiş olduğunu "düz mermer üzerinde kol kola Kubbetü'l-Hadra'ya kadar birlikte yürüdük" diye uydurmalarında bulunduğunu açıklamıştı.

20 Bu şair kadın için bakınız, Mehmet Zihni, *Meşâhirü'n-Nisâ*, s. 198.

21 *Kitabü'l-Ağâni*, c. XVII, s. 163.

22 *Kitabü'l-Ağâni*, c. IV, s. 98.

Muaviye oğlunun bu şiddetini aşırı bulduğunu söylemiş, fakat günün birinde kalabalık bir mecliste karşısına çıkan şair Abdurrahman'a "Öteki kızım sana gücendi. Onun için hiçbir şey söylemedin" deyince şair hemen öteki kızı için de birinciden daha etkili bir şiir söyleyivermişti. Oysa Muaviye'nin başka kızı olmadığından birinci şiirin de hayal ürünü olduğu anlaşılmıştır.

Genç erkek kardeşlerin, zaman zaman da babaların sert tepkilerle karşıladıkları, kadınların gazellerle övülmesini, çoğunlukla kadınlar arzulamaktaydılar. Abdülmelik'in kızı babasının şair Ömer bin Ebu Rebia'ya yolladığı sıkı emirlerle rağmen, hac dönüşü Mekke'de bir yolcuya "Hacca geldiğim, güzellikte misli görülmeyen birçok cariyelerle birlikte Mekke'ye girdiğim halde, o şair fasık Ömer bin Ebu Rebia hakkımızda, yolda bizi eğlendirecek birkaç beyit bile söylemedi, ona lanet olsun!" demişti.

Abdülmelik'in eşi Ümmü'l-Benin hakkında da şiirler söylenmişti. Ancak Abdülmelik o şairi oğlu Abdülaziz'in hatırı için affetmişti.²³

Hac farzını yerine getiren kadın ve erkekler Süleyman bin Abdülmelik'in zamanına kadar birlikte hac ederlerken Halid Kasri'nin Mekke valiliği zamanında Arap şairlerinden birinin "Hac mevsimi ne hoş! Kâbe ne hoş bir mescit! Hacerülesved'e el uzattığımız zaman kadınlarla sıkışıp kalmak ne hoş!" anlamında bir şiir söylemesi üzerine Halid kadınlar ile erkekleri ayrı ayrı tavaf etmeye mecbur tutmuştu.²⁴

Ele geçirdikleri geniş ülkelerden gelen ganimet ve başka gelirlerle umulmadık ölçüde zengin bir yaşantıya kavuşunca erkekler tıpkı Bizans ve Sasani burjuvazisi gibi lüks ve sefahate alıştılar; kadınlarını haremlere kapamaya koyuldular. Böylece onların sosyal hayattaki yerlerini almalarına engel oldular. Bir Bizans âdeti olan haremağaları yetiştirmek ve kullanmak II. Velid (H. 125-126/M. 743-744) zamanında başlamıştır. Zira İran'ın etkisiyle erkekler kadınlardan ayrı

23 *Kitabü'l-Ağâni*, c. II, s. 128 ve c. IV, s. 48.

24 C. Zeydan, a.g.e., c. V, s. 102.

yaşamaya, şarap içmeye bu devirde yani II. Velid zamanında koyuldular. Bununla birlikte kadınlar Abbasilerin onuncu halifesi Mütevekkil'in çağına kadar geniş bir özgürlüğe sahiptiler.²⁵ Ne Bizans İmparatorluğu'nun ne de İran'ın etkileri, çölde yaşayan kadının özgürlük ve sadeliğini yok edebilmişti. Hazreti Peygamber devrinden uzaklaştıkça, erkeklerden ayrı yaşamaya zorlanan kadınlar bilim alanında, aile durumları elverdikçe toplum yararına hizmetlerde bulunmuşlar, böylece büyük faydalar sağlamışlardı. Bunlardan XII. yüzyılda yaşayan Şuhde, ünlü hocalardan iyi bir öğrenim gördükten sonra Bağdat'taki evinde dersler vermeye başlamış; kendisine Fahrünnisa adı verilen Şuhde'nin büyük bir kalabalık tarafından izlenen derslerinde tutulan değerli notlar büyük oryantalistlerden Alfred von Kremer'de imiş.²⁶ Sittü'l Kudat adını alan başka bir kadın, hadis bilimi alanında ün salmıştı. Şeyh Takıyüddin Vasitî'nin kızı da Yahya bin Âdem'in *Kitâbü'l-Harâc*'ını derslerinde anlatmış ve kendisine Sittü'l-Fukaha adı verilmişti. Bu hatun M. 1326'da 92 yaşında ölmüştür. XI. yüzyılda Zeynü'd-Dâr adını alan Vecihiye binti Müeddeb, tarihçi ünlü Zehebi'nin hocaları arasında olup Şam ve Baalbek'de fıkıh okutmuştur.²⁷

Abbasiler döneminde Müslüman erkeklerin Türk, Rum, İranlı cariyeleri o kadar çoğaldı ki, bundan ötürü nikâhlı eşlerine karşı duydukları ilgi kayboldu. Bu durum İslam'ın ilk çağlarındaki sıkı aile bağlarının gevşemesine neden oldu. Şuurlu bir biçimde şerefini korumayı bilen kadınların dışındakalan eşler kocalarının kendilerine değer vermediğini görünce, karşılık olarak onlar da erkeklerine ilgisiz kaldılar. Bir zaman geldi ki, bu ilgisizlik, kadınların eşleri için cariyeler

25 Arap Neronu diye ün almış olan Mütevekkil zamanında davetlerde ve genel toplantılarda kadınların erkeklerden ayrılması emredildi. Moğolların batıya gelmeleri ve Abbasi Devleti'ni yıkmaları üzerine birtakım din bilginleri kadınların el ve ayaklarını göstermeleri gerekli mi gereksiz mi tartışmasına girerek düşman karşısındaki yenilgileri unutturmaya çalıştılar. M. Cemil Beyhum, *El Mer'etu fi hazârat il Arab*, s. 115.

26 Alfred von Kremer, a.g.e., c. II, s. 121.

27 Bahriye Üçok, "İslam Devletlerinde Bazı Nâibeler", *Belleten*, c. XXXI, sayı 122, s. 169.

satın almalarını doğal gösterecek bir dereceye ulaştı. Kadının yavaş yavaş gözden düşmesi, onları saygıya layık kabul etmemek ve bu görüşü erkeklerin birbirlerine aşılamları sonunda kadınların özgürlükleri kısıtlandı; kapı ve pencereler kapandı. Onlar yollara, caddelere çıkma, hatta söz söyleme hakkından yoksun bırakıldılar. Bu devirde erkeklerin kadınlar hakkındaki yargıları genel olarak çok aşırı ölçüde sert ve mantıksızdı. Örneğin her zaman çeşitli ülkelerden gelmiş iki yüz hayranıyla çevrili bulunan ve gözleri görmeyen ünlü Arap şairi Ebu'l Alâ' el Ma'arri (ölm. 1057) bile "On yaşına gelmiş bir erkek çocuğun hareme sokulmamasını, kadınların şer ve fenalık tuzağı olduğunu" iddia eder oldu.

Aşırı zenginlerin türediği toplumlarda sefahat âlemleri baş gösterir; Romalılar, Sasaniler ve Bizanslılarda olduğu gibi, üç kıta üzerine yayılmış olan İslam imparatorluğunda da dinin yasaklarına rağmen eğlenceye düşkünlük ve sefahat yaygın bir hale gelmişti. Bu dengesiz servet çoğalmasının bir sonucu olarak Bağdat, Kurtuba, Kahire, Fustat gibi şehirlerde fuhuş arttı. Devlet adamları bütün güçleriyle bunu önlemeye çalıştılsa da başarı sağlayamadılar; sonunda tüccarlardan ve esnaftan alınan vergiler gibi kötü yoldaki kadınlardan da birtakım vergiler alınmaya başlandı.²⁸

Mutasım'dan sonra durum daha da kötüleşti. Pek çok köle satın alınmıştı bir zamanların zenginleri güzel cariyeleriyle nasıl övünmekte idiyse, şimdi de güzel köleleriyle övünüyorlardı. Bu durum özellikle Mısır'da o kadar rağbet görmüştü ki, kadınlar kocalarının dikkatlerini kendi üzerlerine çekebilmek amacıyla kölelerin giysilerini giyip evde dolaşmaya başladılar.

Giyim Kuşam

Ortaçağda Müslümanlar giyimlerine ve temizliklerine çok dikkat ederlerdi. Genel olarak Müslüman erkekler sakallıydılar. Sakalları sosyal durumlarıyla uygunluk gösterecek biçimde maviye, sarıya, yeşile ve kırmızıya boyanmış

²⁸ Makrizi, *Hıtat*, c. I, s. 89.

olurdu.²⁹ Kadı, müderris imam gibi ilmi meslek sahibi Müslümanlar çok uzun ve kar gibi beyaz bir sakal taşırlar, askerlerinki çatallı olur ve koyu siyaha boyanırdı. Köleler ise bıraktıkları çok kısa sakaldan tanınırdı.

Bu çağın minyatürleri incelendiği zaman, XII. yüzyılın erkeklerinin önce dokuz parçadan dikilmiş beyaz bezden bir gömlek, renkli kumaştan topuklara kadar inen ve değerli sırma işlemelerle süslü bir uçkurla sıkılmış düz bir şalvar, en üstüne de renkli kumaştan, ipek astarlı, kenarları dışına çevrilmiş ve dizlerden biraz aşağıya inen bir kabâ giydikleri görülür. Kabânın beline sardıkları bir şal kuşak çoğu zaman para kesesinin, mendilin saklandığı pratik bir yer vazifesi görürdü. Şık erkeklerin çorapları pek ince ve renkli nakışlarla süslenmiş olurdu. Genel olarak halk kırmızı ayakkabıları tercih ettiği halde, güzel giyinen kişiler sarı ya da siyah rengi seçerlerdi. İşçi erkeklerin elbiseleri de bu biçimlere yakın olup yalnız siyah ve lacivert renk (kirini göstermediği için) daha çok tutulmaktaydı. Önceleri İranlı süvarilerin kıyafetiyken, sonradan herkesçe benimsenen dik yakalı kaftan modası gibi saç ve sakal biçimleri de modanın kaprislerine uymuştu.

XI. yüzyıla gelinceye kadar kadın ve erkekler siyah ve beyaz renkten vazgeçmediler, ancak XIII. yüzyıldan başlayarak herkes en çeşitli renkleri giymeye koyuldu. Mutasım zamanında (833-842) elbise kolları o derece uzundu ki, boyları bir buçuk metreyi bulurdu. Bunlar ayrı zamanda çok geniş olduklarından geriye çevrilirler ve hiçbir cebin ulaşamadığı derinlikte olduklarından sahibinin mesleğine göre, pusula, cetvel, senet defteri, sicil defteri, divit kalem, arşın ve makasları hatta bazen terlikleri bile saklamaya yarardı.

Başlarına giydikleri fotrden veya astragandan koni biçimindeki başlık, aslında Orta Asya kadınlarının başlığı idi. Oradan bu moda, Halife Mansur'un uygun görmesiyle Yakın Doğu'ya geldi. Ancak bu modaya orada erkekler ve özellikle hukukçular, tabipler ve imamlar uydular. Bu külahların üzerine bir de koyu lacivert kocaman sarık sarar, bundan

29 Ebu'l Ferec Tarihi, c. I, s. 198; C. Zeydan, a.g.e., c. V, s. 137 vd.

aşağıya da omuzlarına kadar düşen ve taylasan denilen bir eşarp sarkıtırlardı. Haçlı seferleri sırasında bu yüksek ve sivri başlıklar Avrupa'ya geçti ve XIII. yüzyıl Avrupa kadınları arasında itibar gördü. Mansur'un pek beğendiği bu başlıklar ilk zamanlarda, ona hizmet edenlerin bile alaylarına şu sözlerle sebep olmuştur: "Biz hükümdardan zam bekliyoruz, o bize külah giydirdi." Harunürreşid zamanında çok moda olan bu külahlar, Halife Mustain (862-866) zamanında sadece kadılar tarafından giyildi. Ancak Mustasım (1242-1258) zamanında bir daha yaygın bir moda haline geldi.

IX. yüzyılda musiki besteleri yapmadaki ve şarkı okumadaki mahareti kadar zarafetiyle de tanınmış olan Zeryâb, İspanya'da Kurtuba şehrine Bağdat modasını götürdü. O, enseyi, kulakları ve kaşları açıkta bırakacak biçimde saçları kesmeyi ve ayrıca haziran başından, eylül sonuna kadar beyaz ve canlı renklerin mevsimi olduğu için, bu mevsimde hafif ipekliler, kışın da muflonlu hilatlar ve kürklü paltolar giymek gerektiğini öğretti. Onun itiraz götürmez ince zevki, saray ve şehir halklarına alışkanlıklarını değiştirtti.

Ortaçağın şık erkekleri gözlerini İsfahan sürmesiyle boyamaya itina gösterir, Yahudilerinkine benzemesin diye bıyıklarının ortasını kesip yanlarını uzatırlar ve uzun uzun aynaya bakmaktan çekinmezlerdi. Hatta bu ihtiyacı karşılamak için sokaklarda "ayinedar"lar bulunur; küçük bir ücret karşılığı, müşteriye temizlenmiş aynanın örtüsü açılır, o da sakalını tarama fırsatını bulurdu.

Kadınlara gelince; Hazreti Muhammed'in İslam'ı yaymaya başladığı sıralarda kadınların kıyafeti, geniş yenler ve açık göğüslerle bugünkü modayı yadırgatmayacak derecede dekolte bir görünüşe sahipti. Peygamber bu açıklığı yasakladı, çünkü Nur Suresi'nin 31. el Ahzab Suresi'nin 55. ve 59. ayetleriyle kadınların görülmesi zaruri olan yerleri dışındaki süslerini kapamaları emrolunmuştu. Peygamber'in ölümünden sonra, bu ayetlere rağmen, moda gene hükmünü yürütmeye koyulmuş, eski açık yakalar ve geniş kollar öylesine yaygın bir hale gelmişti ki, Hazreti Peygamber'in eşi Hazreti Ayşe:

“Eğer Tanrı Elçisi bunların durumunu görmüş olsaydı, İsrailoğulları kadınlarında olduğu gibi onları mescide sokmazdı” demek zorunda kaldı.³⁰

İslam'ın ilk çağlarında kadınlar hem modada yenilik yapmak hem de İslamiyet'e aykırı düşmeyeceğini ümit ettikleri için “kubati”yi, yani Mısır Kıptilerinin giysilerini benimsediler. Bu modayla elbiseler, vücudun güzel görünmesini sağlayan kısımlarını sıkıca sarardı. Ayaklarında da mes veya mesin kisası olan bir ayakkabı taşırlardı. Ancak bununla da yetinilmedi, kadınlar bir süre sonra uzun elbiselerden bıktılar, kısa ve dar elbiseleri üstün tuttular. Emevi soyundan gelen yöneticiler, rakiplerinin ayaklanması önlemekle uğraşadursunlar, ekonomik durumları her gün biraz daha iyiye giden İslam toplumundaki kadınlar, daha çekici görünmenin yollarını aramaya koyuldular. Arapların “nahire” dedikleri yüksek külahlar bu çağda moda oldu. Kadınlar bu başlıkların üzerine sarıklar sararlar, uçlarını da omuzlarına düşürürlerdi.³¹

Eskiden çok moda olan siyah renkten zamanla vazgeçildi. Abbasiler zamanında ise bütün İslam toplumundaki kadınların gözleri Bağdat'a çevrildi. Renkler ve bunların isimleri çoğaldı. Renkli, çizgili ipek Nişabur yaşımakları, amber kokulu gömlekler, başka kokular sindirilerek boyanmış kumaşlar pek moda oldu.

Mısırlı hanımların yarattıkları moda çizgilerini, çeşitli siyasi olayların ve Eski Mısır eserlerinin etkilediği, tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır. Örneğin XV. yüzyılda Kahire'nin doğusunda beyaz mermerden yapılmış iki büyük sütun bulundu. Bu iki sütun Eşref Şaban'ın medresesine getirildi. Halk bu iki sütunun taşınmasını bir şenlik havası içinde seyretti. Kadınlar o günü elbiselerinde canlandırdılar, mendillerde traz halinde işlendi.³² Aynı yüzyılda çok rağbet gören uzun etekli giysilerden bahseden Ayni ipekten yapılmış kadın giysilerinin kuyruklarının birkaç kulaç geriden sürüklendiğini ve bir

30 Ali İbrahim, *Nisâ Lehunne f'l-Tarih il İslâmi Nasib*, s. 126.

31 Ali İbrahim, a.g.e., s. 126.

32 Ali İbrahim, a.g.e., s. 135.

kadın giysisinden üç dört kadının normal olarak giyinebileceğini yazmaktadır.³³ Ancak bu uzun etekler ve güzellikleri açığa çıkaran geniş yenli giysiler hiç ekonomik değildi, çok kumaş sarf olunuyor ve bir rob bin dirheme mal oluyordu. Sonunda hükümet işi ele aldı, kadınların sürüklenen uzun eteklerinin kesilmesini emretti, bu emre boyun eğmek istemeyenler de tutuklandı. Gerçekten kadınlar ancak bir süre bu emre uydular, emri veren vezir ölünce gene eski modayı canlandırdılar. Memluk Sultanı Ketbuga (H. 694-696) kadınların uzun yenli elbise giymelerini yasakladıysa da onlar buna karşı kol boyunu kısaltıp genişliğini artırmak suretiyle cevap verdiler.

XIII. yüzyılda Cengiz Han soyundan prenseslerin getirdiği bir moda şık kadınları başlarında tüyler taşımaya mecbur etti ve hemen, daha önce zengin hanımların altınlarla süsledikleri Çerkez takkeleri veya tepelikleri bu kez tüylerle kaplandı. Aynı prensesler Çin tarzına yakın giysileri de moda haline getirdiler.

Spor

Hazreti Muhammed kendi çağındaki sporların bütün dallarında gençlere becerikli olmayı öğütlemiştir. Örneğin, “Oğullarınıza ok atmayı öğretin, çünkü bu düşmanı kahreden bir şeydir”; “Ok atmakla oyalanmak boş yere geçirilen zamanların en hayırlısıdır”; “Oğullarınıza yüzmeyi, ok atmayı belletin” demektedir.³⁴ Hazreti Muhammed çeşitli sporları hem teşvik etmiş hem de seyrederek neşelenmiştir; *Sahih-i Buhâri Muhtasar*’ında bunun açık kanıtını bulmaktayız: “Hicri 7. yılda Habeş’ten gelen bir elçilik heyeti mescitte harbeleriyle (bir çeşit mızrak) oynuyorlardı, bir anlatıma göre Hazreti Ayşe, başka bir anlatıma göre Hazreti Muhammed bunları seyretmeyi teklif etti. Bir çeşit spor olan ve mızraklarla raksa benzeyen bu gösterileri Hazreti Ayşe çenesi Hazreti Muhammed’in omzuna yanağı da onun yanağına dayanmış

33 Bedrüddin el Ayni, *Umdetü’l-Kâri fi Şerhu Sahih-i Buhâri*, c. III, s. 230.

34 Abdülbaki Gölpınarlı, *H. Muhammed ve Hadisleri*, s. 128.

bir halde yoruluncaya kadar seyretti.”³⁵ Hadislerdeki bu açıklığın da desteğiyle Emevi ve Abbasi halifeleri zamanında at yarışları, ok atma, yüzme, koşular tertip etme gibi spor ve eğlenceler önem kazanmıştır. Araplar İran ve Türkistan içlerine girdikten sonra bu ülkelerde geçerli olan küre ve çöğenle oynama, fındık atma, satranç ve bunun gibi başka oyunları zaptettikleri ülkelerin eski sahiplerinden öğrendiler. Bu oyunlar ilk defa Harunürreşid zamanında moda olmuştur. O, halifeler içinde ilk önce çöğen oynayan, mızrak tepesine hedef dikerek ok nişanı tertip eden, aslında bir Hint oyunu olan satrancı yayan ve oyuncuları kendine yaklaştırarak onlara maaş bağlayan halifedir. Bu devirde halkın en çok hoşuna giden spor sonradan İngilizlerin batıya götürüp adına polo dedikleri çöğen ile cirit oyunuydu. Bu oyunlar Ortaçağda prenlere, içoğlanlarına ve subaylara mahsustu. Her şehirde bu iş için hazırlanmış bir veya birkaç alan bulunur, belli günlerde takımlar gerek yerli gerekse yabancı çok sayıda seyircinin önünde karşılaşırlardı. At yarışları da gözdeydi.

Arkeolojik araştırmaların sonunda anlaşılmıştır ki, en dikkate değer koşu meydanı Bağdat yakınındaki Samarra’daydı. Kentin dışında bulunan bu meydanın çevresi on bir buçuk kilometre olup çok güzel bir de oval piste sahipti. Ayrıca kentin içinde ve sarayın doğusunda halifenin emriyle yapılmış güzel bir çöğen alanı vardı. (Çöğen ucu eğri bir sopa ve yumuşak bir topla at üstünde oynanırdı.)

Halk bazen de ok atma yarışlarına katılırdı. Bunların sonunda en becerikli atıcılara ödülleri dağıtılırdı. Her kentin ok atmaya ayrılmış bir alanı bulunur, bunun merkezinde yükselen bir direğin ucundaki kocaman bir kabak hedef vazifesi görürdü. Bağdat’taki Uşnas en güzel ok meydanıydı. Ancak en popüler spor gene de güreşti. Şimdiki gibi üstü kapalı salonlarda, tarafını tuttukları güreşçi için teşvik edici sözlerini esirgemeyen ateşli hayranlar kalabalığı Ortaçağda da eksik değildi.

35 *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi* (Zeynüddin Ahmed bin Ahmed), c. III, s. 158-159.

Yerel şampiyonlar uluslararası şampiyonlarla boy ölçüşmeye çağrılır, çok kere bir Bizanslının bir İsfahanlı şampiyonla karşılaştığı olur ve her biri kendi devletinin şerefini temsil ederdi.

Fındık atma oyunu ise Hazreti Osman zamanında İranlılardan alınmıştır. Önce mekruh sayılmışsa da sonradan halifeler fındık atıcılardan askeri birlikler teşkil etmişlerdi. Bu oyun taş, toprak veya kurşundan yapılmış küçük bilyelerin yayla atılması oyunuydu.

Koşuculuk, atletizm gibi sporlar yanında, hamam yakınında yer alan havuzlarda veya ırmaklarda yüzme yarışmaları yapılır; kazananlara ödülleri dağıtılırdı. Seyircilere gelince, onlar tıpkı bugün olduğu gibi oturacakları yerlerin ücretlerini seve seve ödemekteydiler.³⁶

SANAT

Musiki

Şarkı söylemek insanda doğal bir ihtiyaçtır. İnsan duygularını, acı veya tatlı anılarını musikiyle dile getirir. Bu sebeple musikinin tarihi belki de insanlık tarihi kadar eskidir. Bir ülkede söylenen şarkılar, orada yaşayan ulusun karakterini, ahlak ve âdetlerini bir ayna gibi yansıtır.

Cahiliye devrinde, yani İslam'dan önceki devrede, Arapların büyük bir çoğunluğu çadırlarda yaşar, deve ve koyun sürülerini besleyerek göçebe bir hayat sürerlerdi. Bu yüzden de onlar güzel sanatların yalnız şiir kolunda üstün bir düzeye ulaşmışlardı. Yavaş yavaş şiire en yakın sanat kolu olan musiki de doğmaya başladı. Bu musiki Cahiliye devrinde daha çok göçebe hayatı yaşayan Arap gençlerinin ıssız kum çöllerinde deve kervanlarını yürümeye teşvik etmek amacıyla söyledikleri pek ilkel melodilerden ibaretti (Mesudi, *Mürûcü'z-Zeheb*, VIII, s. 92). Yalnız deve sürücüleri değil, kumaş dokuyanlar, tarlada çalışanlar, kayıkçılık gibi monoton işler görenlerin, sıkıcı çalışmalarını hafifletmek ve onu daha

36 Aly Mazahéri, *La vie quotidienne des Musulmans au Moyen Age*, s. 188.

I. Hışam zamanında yapılmış olan Kasrū'l-Hayrī'l-Garbi'de bulunan
fresklerden müzisyenler ve av sahnesi
(K. Otto- Dorn, *Kunst des Islams*, Baden-Baden 1964.)

düzenli, verimli hale getirmek için de melodiler söylemeleri âdetti.

Buna “huda” denirdi.³⁷ Huda'nın çıkışını kadınların ölüle-
rin arkasından ettikleri feryatlara bağlayanlar bulunmaktadır.
Hudayı şarkı söyleme izledi. Araplarda terennüm iki türlü-
dü. Biri şiirin musikiyle söylenmesidir; buna “gînâ” denir,³⁸
yani şarkı. Öteki manzum olmayan, nesir halindeki sözlerin
terennümüdür; buna da “tagbir” denir.³⁹ Daha sonra komşu
ölkelerden aldığı etkilerle gelişen musiki başka başka adlar
taşıdı. İşte böylece dini olmayan musiki doğdu. Mutluluk ve
sevinç duygularını ortaya koyan çocuk şarkıları, ninniler, dü-
ğün şarkıları hiç şüphe yok ki, huda denilen türden tamamı-
yla ayrıdır. Eski devre ait olan bu halk şarkılarının ne güfteleri
ne de besteleri hakkında bir bilgiye sahibiz. Bugün onları em-
salleriyle karşılaştırarak, bazı tahminler yürütülmektedir.

Arapların bu halk şarkılarının makamı çok basitti. Genel
kural olarak bunlarda bir makam cümlesi bulunur, bu her be-
yit veya mısra da tekrarlanırdı. Bu sade melodilerde ton ölçü-
sü dört beş telli musiki aletlerinin dört beş not dizisine bağlı
kalır. Hatta bazen yalnız iki nota bile melodiyi idareye yeterli
olurdu.⁴⁰

Eski Araplarda kullanılan musiki aletlerinin en ünlüsü yu-
varlak veya kare biçiminde yapılan bir tempo aleti ile ilkel
bir düdük veya naydan ibaretti.⁴¹ Şebbale, zulanu, buk, ut,
tunbur ve bunlara benzer nefesli ve telli saz aletleri ise Ku-
zey Afrikalılar ile İranlılara, Bizanslılara mahsustu.⁴² Arap-
lar ancak İslamiyet'ten sonra bu türlü musiki aletlerini

37 İbni Haldun, *Mukaddime*, Türkçeye çeviren Zakir Kadiri Ugan, c. II, s. 460.

38 C. H. Farmer, “gînâ”yı şiirin melodik olarak söylenmesi şeklinde tanımla-
mıssa da Ehad Arpad, İ.A.; c. IV, s. 777’de gînâ, tagbir, tilava, terennüm, savt,
musikinin birbirine karıştırıldığını, gînânın bunların hiçbirine tam olarak
tekabül etmediğini fakat ilgili bulunduğunu açıklar. Gerçekten de Farabi,
Kitabü'l-Musiki adlı eserinde (La Musique Arabe, Rodolphe d’Erlanger çevi-
risi, Paris, 1935, c. II, s. 77-78, 84) gînâ ile musikiyi birbirinin yerine kullan-
mamıştır.

39 Farmer, İ.A., c. IV, s. 777.

40 Farmer, İ.A., c. IV, s. 273.

41 Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, c. V, s. 52

42 İbni Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 460; Mesudi, *Mürûcû'z-Zeheb*, c. VII, s. 191.

tanımışlardır. Arap halk musikisinde üç tip gınâya rastlanır: solo, koro, nöbetleşe şarkı söylemek. Birinci tipte makam önceden belli geleneksel motiflere dayanır ve önceden hazırlanır. Buna neşid ve inşad denir. İkincisinde önceden hazırlık yapılmadan (irticalen) ve tuluat kabilinden söylenir, bu da tartil adını taşır; ama her zaman tuluat olmaz, önceden hazırlanmış da olabilir.⁴³ Bu, sade nağmeli musiki sanatının inceliklerinden uzaktı. Araplar bunu öğrenmek zahmetine girmeden, içlerinden geldiği gibi seslendirirlerdi.⁴⁴ İslami devirlerde imam, hafız ve hatiplerden birçoğu musiki sanatından habersiz bulundukları halde, Kur'anı Kerim okudukları zaman seslerinin ve okuyuşlarının güzelliği sayesinde dinleyenlerin hoşuna giden uygun sesli melodiler bulurlardı.

İslam'dan önce musikinin tanıtıcıları kaynat denilen şarkı okumayı meslek haline getirmiş olan kadın şarkıcılarıdır. Bunların sosyal hayatta önemli roller oynadıklarının delillerini bizat Hazreti Muhammed'in yaşadığı devirde buluyoruz. Kremer bu kaynatların İran, Bizans gibi yabancı ülkelerden geldiklerini söylemişse de bir kısmının yerli olduğu şüphesizdir.⁴⁵

İslam'lığın başlangıcında taganniye karşı bir direnme gösterilmiştir. Şarkı ve musiki dinlemenin caiz olup olmadığı fakihler arasında bir tartışma konusu haline gelmiştir. Hele Budizm'in, Parsizm yani Zerdüştiliğin ve Hristiyanlığın tersine kalbe değil akla yönelen Müslüman ibadetinde musikiye yer vermek sert tepkilerle karşılanmıştı. Fakat Araplar geniş ülkelere hatta kıtalara doğru yayılınca, fethettikleri yerlerin zengin mirasına kondular. Eski kabalık ve sadeliği bıraktılar. Onlar gibi yaşamaya koyuldular. Hicaz'a Bizans ve İran'dan şarkıcılar ve çalgıcılar akın etmeye başladı. Az zaman sonra Araplar bu yabancı sanatçıları taklit ederek beste yapmaya ve bunları kendi çalgılarında dinletmeye özendiler. Böylece ritim ve başka unsurlar Arap musikisine sokulmuş, sanatlı musiki de kendini göstermeye başlamıştı.

43 Ebu'l Ferec el İsfahani, *Kitâbü'l-Ağânî*, c. VII, s. 188.

44 İbni Haldun, *Mukaddime*, s. 460 vd.

45 Ehad Arpad, *İ.A.*, c. IV, s. 775.

Yabancı etkilerin kendini duyurduğu bölgeler daha çok Hicaz ve Irak bölgeleri olmuştur. Yaşama düzeyleri yükselen Arapların gün geçtikçe öteki sanatlara olduğu gibi musiki sanatına da verdiği değer arttı. Fizik ve telli sazların bir kolu olan musiki nazariyesi büyük ilerlemeler kaydetti.⁴⁶

El Kindi (ölm. 847), Soğdlu Farabi (872-950), İbni Sina (ölm. 1037) ve Azerbaycanlı Safiyüddin'e (ölm. 1293) kadar Müslüman bilginler Çin ve İran basit gamından hareket ederek incelemelerde bulundular ve tabii gamı kurdular. Gitar, flüt, ksilofon, tambur vesaireye halel getirmeden piyano ve orgların ilkel bir tipi olan kanunu yaptılar.⁴⁷

Arap bilginlerinin, örneğin Batlamyus'un musiki hakkındaki geniş incelemesini kendi dillerine çevirmelerinden anlaşılacağı üzere Grek musikisine yabancı olmadıkları ve bunun sonucu olarak İslam imparatorluğunun sınırları içinde yaşayan Türk düşünür ve büyük bilgini Farabi'nin de bundan örnek aldığı biliniyorsa da bu örneğin yetersizliği karşısında o, tamamıyla yeni bir kuram kurdu. Eserinin genişliği ve en ince noktalarda gösterdiği bilgi onun eserini Ortaçağın en dikkate değer musiki kitabı haline koymuştur.⁴⁸ X. ve XVI. yüzyıllar arasında Arap musiki kuramı üzerine kitap yazanlar önce filozoflar olmuştur. Bu nedenle de musiki matematiğin yanında felsefeden bir parça haline gelmiştir. Artık bir sanat düzeyine ulaşmış olan musiki teknik terimlere de sahip oldu.⁴⁹ Bu sayede şiirlerinin bestelenmesini isteyen ve bu amaçla şiir yazmış olan birçok şairin adını öğrenmiş olmamıza rağmen,

46 Eski musiki nazariyelerinden ilk taydalanan El Kindi (ölm. 874) olmuştur. Bugün dördü mevcut olan yedi risalenin yazandır. Bu risalelerin üçü Berlin'dedir. Bunların adları şunlardır: *Risâla fî icrâ' habariya al-musiki* ve *Risâla fî'l-luhtin*'dur, üçüncüsünün adı yoktur. El Kindi'den sonra iki öğrenci Ahmed bin Muhammed el Sarahsi (ölm. 899) ile Mansur bin Talha bin Tahir musiki nazariyesini işlediler. İbni Sina, *Eş-Şifâ*, *En-Necât* adlı eserleri içinde musikiye yer ayırmıştır. Safiyüddin değerli bir fizikçiydi; aynı zamanda Farabi gibi • da çalgı çalardı. Gam sistemine yenilikler getirmiştir.

47 Aly Mazahéri, *La vie quotidienne des Musulmans au Moyen Age*, Paris, 1951, s. 159; Carra de Vaux, Farabi'nin *Kitabü'l-Musiki'sin* Fransızca çevirisine önsöz, s. VII.

48 Farabi, *Kitâbü'l Mûsika'l-Kebîr* (d'Erlanger çevirisi), c. I, s. VII.

49 Safiyüddin, Farabi ile İbni Sina'nın kullandıkları terimlerin yanlış olduklarını ileri sürer ve hücum eder, bkz. *İslam Ansiklopedisi*, c. VIII, "musiki" maddesi

bu şiirlerin bestelerinin notalarından pek azı bize kadar gelebilmiştir. Bazı şarkı türünün rağbet görmesi, o türün edebi hale gelmesine de neden olmuştur.

İslam âleminde bütün gınâ, yani taganni (terennüm) tek ses üzerine kurulmuştur, yani sadece melodiden ibarettir. Batı musikisi, armoni, yani uygun çoksesli musiki sanatı, Ortaçağ Doğu âlemi için tamamıyla yabancıdır. Müslüman Doğu'nun büyük bir çoğunluğu musikiyi tek sesli bir dizinin devamı olarak görür. Hristiyan Batı ise bunu akortlarla süsler.⁵⁰ İslam musikisinde her motif makam denilen ve pek çoğu eskiden intikal eden özel tarza bağlıdır.

İslamiyet'in yeni yerleşmeye başladığı devirlerde taganni etmek yani şarkı söylemek haram değilse bile, mekruh addediliyordu. Müslümanların ileri gelenleri gınânın haram olup olmadığı hususunda tartışmalara girdiler. Taganniye helal görenlerin delilleri, onun esasının şiirden ibaret bulunduğu, şiirin ise Hazreti Muhammed'in her zaman beğenip özendirdiği bir sanat kolu olduğu, hatta onu kâfirler aleyhine bir silah gibi kullandığıdır. Gerçekten de Hazreti Muhammed, şairi Hassan'a: "Abdümenaf oğullarına ateş saçan dilini musallat et, senin şiirin onlara karanlıkta atılan oktan daha çok etkilidir"⁵¹ diye emretmişti. Taganninin caiz (uygun) olduğunu ileri sürenler Hassan'ın şiirlerinin şarkı halinde terennüm edildiğine dayanarak haram olmamasını savundular.⁵²

Taganniye haram görenlerin dayanakları ise, musiki ve şarkının insanı zevk ve sefaya yöneltmesi, dini vazifelerinde ihmale götürmesi ve cinsel istekleri teşvik edici olmasıydı.

Bazı İslam bilginleri ise şarkıların bir kısmını helal, bir kısmını haram saydılar. Uzun tartışmalardan sonra şarkı söylemenin şeriata aykırılığı kabul edildiği takdirde Kuran'ın tilaveti (güzel sesle Kuran okumak) hakkında da aynı

50 Batı'nın tek sesli musikiden armonik musikiye geçiş tarihi pek eski değildir; hatta belki de musikiyi seven ve gelişmesine gayret sarf eden Charlemagne'dan 200 yıl sonrasına, Haçlı seferleri zamanına rastlar. bkz. Norbert Dufourcq, *Petite histoire de la musique*, Paris, 1960, s. 9.

51 Corci Zeydan, a.g.e., c. V, s. 54.

52 Corci Zeydan, a.g.e., c. V, s. 54.

hükme ulaşılacağı açıkça anlaşıldı.⁵³ Şarkı söylemenin şeriatı aykırılığını iddia edenlere karşı Kuran'ın tilaveti hakkında da aynı hükmün verilmesi istendi. Buna karşı mutaassıp Müslümanların muhalefetleri pek zayıf kaldı. Çünkü Hazreti Peygamber'in Kuran'ı güzel sesleriyle okuyanlara söylediği okşayıcı sözler en inanılır hadis kitaplarında yer almıştı. Örneğin sesinin güzelliğiyle ün salmış olan Ebu Musa el Eş'ari bir gece Kuran okurken Hazreti Muhammed onu işitmiş, ertesi gün "Ya Ebu Musa, Davudoğullarının mizmarlarından (yassı ney biçiminde nefesli saz) biri sana verilmiştir"⁵⁴ demişti.

Gene güzel sesiyle Kuranı Kerim okuyan Salim Mevla Huzeyfe için de Hazreti Muhammed: "Ümmetimde böyle bir kimse bulunduran Allah'a hamdolsun" diyecek kadar memnurluk duymuştur. Hazreti Muhammed'in Sa'd bin Ebu Vakkas'a dayanan bir hadisi de "Taganniyle Kuran okumayan bizden değildir" yolundadır.⁵⁵ Nihayet mutaassıp Müslümanlar, Kuranı tilavet (tagbir, tartil) etmek ile dini olmayan taganninin (şarkı) aynı şey olmadığına dair kendilerince şer'i bir hüküm verdiler.⁵⁶ Halbuki tilavet ve tartille şarkının kaid bakımından ve ameli bakımdan birbirinin aynı olduğunun ispatı üzerine bu kural hükümsüz kalmıştır.

Burada taganni kelimesine din bilginlerinden bazıları, Kuran'ı güzel bir üslupla, düzgün biçimde okuma anlamı vermek istemişler ve Kuran'ı melodinin en sadesinden bile arınmış saydıklarını açıklamışlardır. Sünni doktrinin dört imamından biri olan İmam Malik bunların başında gelir. İmam Şafii ise melodiyle (elhan, lahn) Kuran okunmasını caiz (uygun) görürdü. Mensup olduğu kavmin bile kusurlarını yansız bir gözle eleştiren ve bunu yüzyıllar sonrasına ulaştırmakta bir sakınca görmeyen XIV. yüzyılın tarih felsefecisi İbni Haldun, İmam Malik'in fikirlerini benimsemektedir. İbni

53 İbni Abdürabbih, *El İkdü'l-Ferid*, c. III, s. 178.

54 Muhammed Cemil Beyhum, *El Mer'etu fi Hazârat il-Arab*, Bağdat 1962, s. 82; İbni Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 460.

55 Tayyib Okiç, *Kuran-ı Kerim'in Üslup ve Kıraati*, Ankara, 1965, s. 17.

56 İbni Haldun, *Mukaddime*, c. II, s. 468.

Haldun, Kuranı Kerim'i okurken uzatılacak veya kısa okunacak harfleri önceden düzenlenen ölçülü melodiye uydurmanın olanaksızlığı karşısında, Kuranı Kerim'in melodik ve ritmik bir tarzda okumanın doğru olmayacağı inancını belli etmektedir.

İslam'ın ilk çağında Kuran herhalde etkili fakat değişik ses perdeleri pek az olan, muhtemelen minör gamından ancak sade bir melodiyle okunmaktaydı. Tarihte Kuran'ı melodiyle ilk okuyan kimsenin Peygamber'in azatlısı ve Ziyad bin Ebih'in ana bir kardeşi Abdullah bin Ebu Bekre'dir; bunun torunu Abdullah bin Ömer'in de onun tarzını izlediği görülmüştür.⁵⁷ Bu okuyuşun gınâ ve hudayla hiçbir ilgisi yoktur. Hatta bu tarz Kuran okumaya da İbni Ömer kıraatı adı verilmiştir. Bu üslupta okumayı daha sonra devam ettiren Said el Allaf, devrin halifesi Harunürreşid tarafından övülmüştür. Fakat zamanla Abdullah bin Ömer ve Said el Allaf'ın tarzı bir yana bırakılmış, güzel sesli kimseler Kuran'ı yetiştikleri ülkenin musiki özelliklerini taşıyan melodilerle süsleyerek okumaya başlamışlardır. Tarihte bu yolu ilk açan, yani belli bir şarkı nağmesiyle Kuran tilavet (Kuran'ı güzel sesle okuma) edenler Haysam ve Eban bin Taglib⁵⁸ olmuştur. Onları İbni A'yun, Muhammed bin Sa'd el Tirmizi izlemişlerdir. Haysam el Allaf'ın Abbasi Mansur'a, Kuran tilaveti hakkında verdiği muhtıraya göre Hicazlılar Kuran'ı Arap üslubuna uygun okudukları halde, Kûfeliler onu Nebati, Basralılar Hüsrevani-Farisi, Şamlılar ise Hıristiyan rahiplerin üslubuna uygun olarak okurlardı.⁵⁹

Gerek Emevi gerek Abbasi halifeleri içinde musikiyi, ümetin dinsel ödevlerini ihmal etmesinden korktukları için yasaklayanlar bulunduğu da bir gerçektir. Bunların başında I. Muaviye gelmektedir. Ama ona yakınları tarafından bir gün

57 İbni Kuteybe, *Kitâbü'l-Ma'ârif*, s. 232; Houtsma, "Ebu Bekre" maddesi, İ.A., c. IV, s. 14.

58 Tayyib Okiç, a.g.e., s. 20.

59 Oysa Kuranı Kerim'in böyle güzel veya daha hafif bir ritimle, okunması, ona karşı elbette bir saygısızlıktı ve Hazreti Peygamber belki de bunun için "Kuranı Kerim'in fasık ve günahkârların ahengiyle değil Arap elhanıyla okuyunuz" demiştir.

bir oldubittiyle musiki dinletildiği zaman, bundan büyük bir haz duyduğu, kendini bu güzel sanatın etkisine kaptırıp ayağıyla ritme katıldığı fark edilmişti.⁶⁰ Öte yandan o, Peygamber soyundan olanların hilafeti düşünmelerine engel olmasını sağlayacağını umduğu için de onların musiki veya başka eğlencelerle uğraşmalarına göz yumar, hatta bunu, bol paralar vererek özendirmek isterdi.

Musikiyi hoş gören ve özendiren ilk halife, Muaviye'nin oğlu Yezid ve kızı Atike'dir. Atike gınâyı ve türlerini öğrenmekle kalmadı, yaptığı besteleri Mekke ve Medine'den gelen kadın şarkıcılara da öğretti ve onları bu yolda ilerlemeye özendirdi.⁶¹

Ortaçağ İslam'ının musiki hayatında önemli bir yer tutan Raika, Azza, Ulviye gibi güzel sesli besteciler sadece kendileri şarkı söylemekle kalmayıp kadın ve erkek bütün Medinelileri musikiyle uğraşmaya çağırırlardı. Devrin ünlü zevkten ve şiirden anlayanları (örn. Tuveys, Mabed, Abdullah bin Cafer) hemen her gün onların evlerinde toplanırlardı.⁶²

I. Yezid zamanında Hicaz musikinin, şiirin, eğlencenin vatanı haline gelirken, Irak bunları reddediyor, haram sayıyordu. II. Velid (743-744) şarkıcıları ve bestecileri Hicaz'dan Şam'a getirdi. Bu tarihten sonra musiki bilimi İslam ülkelelerinin her yönüne yayıldı.⁶³ Daha önce Abdülmelik'in oğlu II. Yezid (720-724) Hababe adlı cariyenin sesine o derece esir oldu ki, imparatorluğun bütün idaresini hemen hemen onun eline bıraktı.⁶⁴ Fakat zaman zaman halifeler, devrin musiki şehri olan Medine'de bile bu tür sanat ve eğlenceyi yasaklamışlardır. Örneğin Abdülmelik'in oğlu Süleyman, askerlerden birinin şarkı söylediğini duyunca yanına çağırıp bu

60 Corci Zeydan, a.g.e., c. V, s. 54; *El İkdü'l-Ferid*, c. II, s. 182; Ömer Rıza Kehhale, *A'lâmü'n-Nisâ*, Dımişk (Şam), 1959, c. III, s. 211; M. Zihni, *Meşâhirü'n-Nisâ*, c. II, s. 77.

61 Muhammed Cemil Beyhum, a.g.e., s. 82. Ebu'l Ferec el İstahani, *Kitâbü'l-Ağâni*, c. VIII, s. 19.

62 Muhammed Cemil Beyhum, a.g.e., s. 82.

63 Corci Zeydan, c. V, s. 55; Muhammed Cemil Beyhum, a.g.e., s. 83. (248) Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, Paris, 1871, c. V, s. 446 vd.

64 Mes'udi, Muruc, Paris, 1871, V., 446 v. öt.

şarkıyı tekrarlamasını emretmişti. Hükümdarın hoşuna git-
tiğini sanan asker bir kere daha, ama daha dikkatle ve daha
duygulu bir sesle şarkıyı tekrarlayınca, halife taassubundan
ötürü askeri hadım ettirmişti. Sadece bu kadarla da kalmayıp
Medine valisine şehirde ne kadar şarkıcı ve besteci varsa top-
layıp hadım ettirmesini emretmişti.⁶⁵ Emevilerin musikiye en
çok yer veren halifesi II. Velid bile musikinin sihirli etkisinden
sakınmayı salık vermişti.

Abbasi halifelerinden Memun, Horasan'dan Bağdat'a
ulaştığı zaman hükümdarlığını güçlendirmeye azmettiğinden
sürekli olarak 20 ay musiki dinlemekten uzak bulunmaya
dikkat etmişti. Fakat böyle yasaklar günden güne genişleyen
ve uygarlaşan İslam ülkesinde musikinin gelişmesine engel
olamamıştı. Musiki daha çok refahtan doğan bir ihtiyaç ol-
duğu için elbette bunun teşvikçileri, hükümdarlar, emirler
ve zengin tabaka mensupları olmuştur. Memun ve Mutasım
zamanında Tamburi Ubeyde, *Kitâbü'l-Ağâni*'de tasvir edildiği
gibi büyük bir musiki ustasıydı. Tambur çalmaktaki becerisi
yanında bizzat bestelediği şarkılarla da ün kazanmıştı.⁶⁶

Yavaş yavaş musikinin çekiciliğine tutulan devlet büyük-
leri arasında şarkı söylemek ve saz çalmak da moda oldu. I.
Velid'in amcasının oğlu olup 717'de hilafete geçirilen Ömer
bin Abdülaziz son derece dindarlığına rağmen bu modadan
kendisini alamamış ve önceleri, Hicaz valiliği sırasında, bes-
teler yapmıştı.⁶⁷ Ama halifelğe yükseldikten sonra ibadeti
engelleyebilir diye musikiye yer vermemişti. Bununla bir-
likte, II. Ömer gene de güzel sesin, musikinin etkisi altında
kalırdı.⁶⁸ Daha sonra Velid bin Yezid ün kazanmış besteler

65 Ebu'l Ferec el İsfahani, *Kitâbü'l-Ağâni*, c. IV, s. 61.

66 Emir Ali, a.g.e., c. II, s. 464.

67 Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslamiye*, c. V, s. 158.

68 Mesudi, *Mürüccü'z-Zeheb*, c. V, s. 428, 431. Aşağıdaki olayları sıralayarak
bunu teyit ediyor: Bir gün bir Iraklı, çok güzel sesli bir cariyeyi görmek için
Medine'ye geldi; onun kaduun cariyesi olduğunu kendisine söylediler. Ka-
dını ziyaret edip cariyesinin çok güzel Kuran okuduğunu şarkı söylemekte
de çok mahir olduğunu işittiğini. kendisine onu dinletmenin mümkün olup
olmadığını sordu. Kadı cariyesinin bu meziyetlerinden habersizdi. Misa-
firle birlikte cariyeyi dinledi; öyle heyecanlandı ki terliklerini kulaklarına
geçirip diz üstü yürürken "Beni Kâbe'ye götürün, ben kurban edilecek bir

yapmıştı.⁶⁹ II. Velid şarabı, eğlenceyi hele musikiyi adeta önüne geçilmez bir aşkla seviyordu. Her ülkenin müzisyenlerini etrafına toplayan ilk hükümdar o oldu. İçkili ziyafetlerde İbni Sureyc, Mabed, İbni Muhriz, İbni Ayşe ve Tuveys gibi sanatçılara gün doğdu. Babasından kendine tevarüs eden tutkunluk halindeki musiki sevgisini ve heyecanını ateşleyen parçalar, Kureyş Arapçasında yazılmış olarak *Kitâbü'l-Ağâni'de* mevcuttur. Bunların bestesinin de İbni Sureyc veya Malik'e ait olduğu sanılmaktadır. Hişam'ın musiki sevgisi Hristiyan gece ayinlerini dinlemeye kadar gider ve bundan o derece huzur duyardı ki devlet umurunu bile unuturdu.⁷⁰ Musullu İbrahim'in oğlu İshak ve Halife Mehdi'nin İbni Şakla adıyla tanınmış olan oğlu İbrahim de şarkılar yazdı. Bunlar şarkılar kitabı adlı eserde ve başka eserlerde yer aldılar.⁷¹

I. Yezid ve II. Velid gibi halifeler devrinde gelişmesi hızlanan musiki, Emevilerin son zamanlarında saray ve konaklardan halk arasına hatta savaş meydanlarına kadar girdi. Abbasoğulları İsfahan yöresinde Emevileri yenilgiye uğrattıkları zaman (H. 131) sayısız ganimet malları arasında ut, tambur ve nay bulmuşlardı.

Böylece musiki derece derece ilerleyerek Abbasiler çağında daha üstün bir düzeye ulaştı. Arapçaya, Fars ve Sanskrit dillerinden musiki kitapları çevirttirildi. Hammad, İbrahim bin Mehdi ve Musullu İbrahim gibi tanınmış musiki üstatları, yalnız şarkı için değil, raks için de besteler yaptılar. Musullu genç sanatçı Zaryab yukarıda kaydettiğimiz sanatçılardan musiki ve gınâ (şarkı) öğrenmişti; öyle sihirli bir sanatçıydı

kurbanını" diye söyleniyordu." Ömer bin Abdülaziz bu hikâyeyi duyunca kadiya işten el çekti. Bunun üzerine kadı, "Bu cariyeyi dinleyip de ben bir yük hayvanıyım diye bağırmasa, Ömer'in karıları boş olsunlar" dedi. Bu söz de halifenin kulağına erişti. Kadı ile cariyesini görmek istedi. Halifenin huzuruna çıktıkları zaman, önce cariyeye Medine'de söylemiş olduğu mısraları söylemesini emretti. Daha şarkı bitmeden, Ömer'in büyük bir heyecana kapıldığı ve gözlerinden iri yaş damlalarının sakalından aşağıya süzülüşü görüldü. Şarkıyı üç kez söyleten Halife II. Ömer Kadı'nın sözlerini abartmalı bulmadığını söyleyerek onu eski memuriyetine atadı.

69 İbn Tiktaka, *El Fihri*, Paris 1910 (Fransızca çeviri Emil Amar), s. 113 vd.

70 Lammens, *Études sur le siècle des Omayyades*, s. 386.

71 Ebu'l Feret el İsfahani, *Kitâbü'l-Ağâni*, c. VII, s. 143; Mesudi, a.g.e. s. 10; İbnü'n-Nedim, *Fihrist*, s. 140. Beyrut 1964.

ki, Musullu diğer sanatçılar onu kışkırdılar, o da Batı'ya gitmek zorunda kaldı. Endülüs hükümdarı Hakem bin Hişam, Zaryab'ın geldiğini duyunca kendi de karşılamaya çıktı. Onu devlet yüksek memuru düzeyine çıkardı. Yükseltti ve ona topraklar verdi. Böylece Zaryab, Endülüs'te şarkı sanatını yaydı. Fakat Endülüs'ün ekonomik ve siyasal durumu gerileyince, bu sanat Kuzey Afrika'ya geçti. "Ekonomik durumları bozulmaya yüz tutmuş devletlerde en önce kaybolmaya yüz tutacak sanat musiki sanatıdır; nedeni de bolluğun, refahın yarattığı eğlence ihtiyacından doğmuş olmasıdır" diyor İbni Haldun. Fakat Yakınçağ'ın teknik olanaklarıyla musiki sanatı bu görüşü doğrulamayacak bir nitelik kazanmıştır. Zaryab'ın ölümünden sonra, yerini ancak kızı Aliye doldurabilmiştir (Bkz. Ali İbrahim Hasan, *Nisâ Lehunne fi'l-Tarih il İslâmi Nasib*, Kahire 1963; s. 91-92).

Yukarıda, musikinin kuvvetli çekiciliğine kapılanların ibadetlerini ihmal edecekleri yolundaki inanca rağmen, halifeler ve devlet ileri gelenlerinin bizzat musiki bestelemekten ve musiki seslendirmekten kendilerini alamadıklarını söylemiştik. Abbasoğullarında da musiki aletlerini kullanan ve şarkı okumaya emek veren birkaç halife adına rastlamak mümkündür. Muntasır, Mutez, Mutemid, bunların en ünlülerindendirler.⁷² Musiki sanatıyla uğraşan ve sanat eserleri toplanmış olan ilk halife çocukları İbrahim bin Mehdi ile kız kardeşi Aliye binti Mehdi'dir.⁷³ İbrahim'in zamanına kadar şarkılar hep eski tarzda okunurken o, kendisinin bir prens olduğunu ve istediği tarzda şarkı okuyabileceğini söyleyerek musikinin insan sesiyle icra olunan kısmında büyük bir devrim yapmıştı. Halife Vasık da büyük bir besteciydi, Halife Mutez devrinde Halife Mehdi'nin kızının cariyesi Munise olağanüstü bir yer

72 Corci Zeydan, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihî*, c. V, s. 85. Ebu'l Ferec el İsfahani, *Kitâbü'l-Ağâni*, c. VIII, s. 189-190.

73 Yani Harunürreşid'in baba bir kardeşidir. Şiir yazmakta ve yazdığı şiirleri bestelemekte büyük bir beceri göstermiş, bu yüzden devrinin en ünlü ustası sayılmıştır. Annesi cariyeye Meknuna'dan güzel ses tevarüs eden Aliye'yi Harunürreşid uzun yolculuklarda yanından ayırmak istemezdi. Musikiye olan meyli Aliye binti Mehdi'yi hiçbir zaman ibadetten uzak bulundurmamıştı (Bkz. *Kitâbü'l-Ağâni*, c. X, s. 78).

kazanmıştı.⁷⁴ Bu devirde yaşamış olan prensesler ve asil kadınlar sürekli olarak, nevbetü'l-hatuni denilen musiki toplan-tıları yaparlardı. Bu suvarelerde yüze yakın kadın müzisyen bir şef yönetiminde konserler verirlerdi.⁷⁵

Uzun zaman bir eğlence ya da zengin tabakanın meylettği bir sanat dalı olmaktan öteye gidemeyen musiki, Harunür-reşid zamanında ve onun çabalarıyla bir meslek haline geti-rilmiştir. Bu tarihten sonra Abbasi prensleri arasında musiki yazarları daha da artmıştır. Abbasi halifelerinin dördüncüsü olan Hâdi'nin oğlu Abdullah, Harunürreşid'in oğlu Ebu İsa, Emin'in oğlu Abdullah, Mütevekkil'in oğlu Ebu İsa ve X. Ha-life Mutez'in oğlu Abdullah bunların arasında ün yapanlar-dandır.

Abbasiler devrinde musiki nazariyeleriyle uğraşan ünlü Türk İslam bilgini ve filozofu Farabi yazmış olduğu *Kitâbü'l-Musiki* adlı eserinde sesi bilimsel olarak açıkladıktan sonra musiki aletleri yapmak için gerekli usulleri de tanımladı.⁷⁶

Giderek Müslüman sufiler öteki semavi dinler gibi İslamiyet'i de dini bir musikiyle süsleme hevesine kapıldılar. Dini musiki ve bunun bir sonucu olan raks, mutasavvıflar arasında büyük ölçüde rağbet görürken, bir yandan da bu-nun İslam diniyle bağdaşıp bağdaşmayacağı konusu üzerin-de duruldu.⁷⁷ Bir ara telli ve hatta nefesli sazların dinlenmesi haram sayıldı. Kuran'da sema geçmediği için onun mübah olup (yapılması dince sakıncalı olmayan) olmadığı hadisi şe-riflerle açıklanmaya çalışıldı.⁷⁸

XII. yüzyıl sonlarına doğru dini musiki en iyi nitelik-teki temsilcilerini ancak Oğuz Türklerinde ve Moğollarda bulabildi. Bu musikin, insanın Allah'a karşı olan aşkını

74 Mesudi, a.g.e., c. VII, s. 387.

75 Emir Ali, a.g.e., II, s. 470.

76 Haydar Bammat, *İslâmiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri*, s. 349.

77 Gazali, *İhyâ'u Ullîm'id-Dîn*; Ebu Nasrû'l-Serrac, *Kitâbü'l-Luma'*; Tahsin Yazıcı, İ.A., "Sema" maddesi, s. 466.

78 Tahsin Yazıcı, semai mübah sayanların, Kuran'ın XXXI. Sure 19. ayetine dayandıklarını, bu ayette güzel sesin övüldüğünü, çirkin sesin ise yerildiğini Ebu Nasrû'l Serrac'a dayanarak kaydetmiştir. "Yürüdüğünde ne acele ne yavaş yürü, sesini yükseltme, çünkü en çirkin ses eşeğin sesidir" şeklinde inmiş olan bu ayette ses güzelliğine değeri verilmiştir.

Jrdün'de Emevilere ait Hirbetü'l-Mefcer Sarayı'nda bulunan bir kadın heykel
(K. Otto-Dorn, *Die Kunst des Islam*, Baden-Baden 1964)

kuvvetlendirdiğine inanan ve bunu telkin eden Mevlânâ Celaleddin Rumi (ölm. 1273) ve özellikle torunları zamanında geliştiği sanılmaktadır. Arapların yalnız gınâ tarzıyla bir benzerlik gösteren Türklerin uzun havaları bir yana bırakılırsa, gerçek Doğu musikisi ile Arap musikisi arasında açık bir benzerlik yoktur. Gerçek Doğu musikisini bugün ancak Azeriler, Özbek Türkmenleri ve Türkistan Kırgızlarında bulmak mümkündür. Arap musikisi bu güzel Doğu musikisinden ancak bir gam muhafaza eder.

Siyah İslam'ın musikisine gelince o tamamen Zenci kültürünün yarattığı bir sanat olup diğer Müslüman ülkelerin musikisiyle hiçbir ilişkisi yoktur. Geniş ölçüde İran-Arap etkisini kabul eden Selçuklu ve Osmanlı saray musikisi ise başkentlerden sonra büyük şehirlere ulaşmış zamanla gerçek Türk musikisinin en değerli öğelerini saklayan köylere kadar sızmıştır.⁷⁹

Yukarıda bahsettiğimiz Ortaçağda musikinin insanı ibadetten, Allah'ı düşünmekten alıkoyduğunu iddia edenlerin tersine Mevlânâ Celaleddin Rumi'nin ve başka sufilerin sırf ilahi sevgiyle vecde gelip musiki ahengi ve ritmiyle sema ettiklerini gördük. Sonuç olarak diyebiliriz ki her zaman iyiye ve güzele yönelen İslam dini, Tanrı'nın kullarına verdiği bu en etkili sanatı, insan ruhunu yüceltmeye (Bach, Beethoven, İtri, Dede Efendi ve başkalarının bestelerinde olduğu gibi), Tanrı'nın kudretinin sonsuzluğunu övmeye, insanların sevinç veya elemelerini terennüme hasrettiğimiz takdirde yasaklanmamış olmalıdır.

Kaldı ki Hazreti Muhammed, bir Kurban Bayramı'nda, eşi Hazreti Ayşe'yle birlikte tef çalan iki genç cariyenin okudukları şarkı ve ezgileri dinlemekte de bir sakınca görmemişti.⁸⁰

Yapı Sanatı

Emevi ve Abbasi uygarlığının bugün bile ayakta duran büyük sanat anıtlarını iki bölümde görmek doğru olur. Bunlardan biri sivil mimari, ikincisi dini mimari eserleridir.

79 Aly Mazahéri, a.g.e., s. 160; Ehad Arpad, İ.A., c. IV, s. 778.

80 *Sahih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi*, c. III, s. 152, Ankara 1966.

Sivil Mimari

Emevi halifeleri gerek saraylarında gerekse ibadet yerleri olan camilerde Bizans anıtlarından sönük kalmamaya özellikle dikkat etmişlerdir. Bizans'tan ve Mısır'dan getirtilen ustaların ve bu işlerde kullanılan yapı malzemesinin, ayrıca Suriyeli işçilerin bu anıtların ortaya çıkmasında büyük payı vardır. Kabile rekabetleri ve bu gibi nedenlerden başkentte huzursuzluk duyan halifeler I. Velid'den başlayarak Şam'dan uzaklaştılar. Yalnız cülus günlerinde ve büyük merasimler dolayısıyla Şam'a uğradılar. Halife Hişam çölün tam ortasında, Palmira'nın kuzeyinde Rusafetü's-Şam'ı (Eski Sergio-polis) kendisine oturma yeri olarak seçmişti. Çölde köşkler, saraylar yaptırmamış olan halifeler bile muhteşem çadırlar kurdurup gene de orada oturmaktaydılar. Bunda eski Bedevi hayatının özlemi olsa gerektir. Sporcu, avcı ve Bedevi şiirine gönül bağlamış olan bu halifelerin yaptırdıkları çöldeki saraylarından birkaçının kalıntıları yakın zamanlarda ortaya çıkmıştır; Ürdün'de yapılmış olan Kusayru Amre ve Mşatta sarayları bunların iki önemli örneğidir. Bu her iki kasır arkeologlar ve sanat tarihçileri tarafından dikkatle incelenmiştir.

Bahri Lut'un (Lut Denizi; yani bizim Lut Gölü dediğimiz) kuzey ucundaki: Kusayru Amre'nin duvarları üzerindeki resim ve yazılardan anlaşılmıştır ki, bu kasır VIII. yüzyılın ilk yarısında I. Velid ya da buraya pek yakın oturan II. Velid tarafından yaptırılmıştır. Şatonun bir duvarında dört hükümdarın resmi vardır. Bunlar, hemen altında bulunan yazılara göre, Arapların yenilgiye uğrattıkları, Bizans imparatoru, son İran imparatoru (II. Yazdicerd), Habeş necaşisi, İspanya Gotlarının kralı Rodrigo'dur. Ayrıca adları bildirilmeyen başka iki portrenin bazı tarihçilere göre Göktürk hakanı ile Hint hükümdarı olması ihtimali vardır. Kusayru Amre'nin büyük bir bölümü, sıcaklık dereceleri birbirinden farklı bulunan hamam odalarından meydana gelir. Köşkün hemen her yerinde odaların duvarları, tavanları, türlü türlü renklendirilmiş resimlerle bezenmiştir. Resimlerin konuları çeşitlidir. Av sahneleri, zanaatkârların çalışmaları, tarih, felsefe ve şiiri gösteren sembolik tasvirler,

Hazreti İsa gibi bulutların üstünde tahtına kurulmuş olarak resmedilmiş bir halife, duvar girintilerinde birçok kadın figürü, çöl kuşları ve hepsinden daha ilginç, başında incilerle işlenmiş zengin bir başlık taşıyan çıplak bir kadın resmidir ki, şimdi bu resim Berlin’de Kaiser Friedrich Müzesi’nde bulunmaktadır. Bütün bu yapılar ve freskler Bizans ve eski Sasani sanatının Arap topraklarındaki son mirasıdır.

Mşatta (Kışlak) Ürdün’ün doğusunda Şam’dan 200 kilometre güneyde ve Lut Denizi’nin 40 kilometre doğusunda yapılmış bir saraydır. 114 metre uzunluğunda dört köşe bir zemin üzerine oturtulmuş, yer yer kulelerle de sağlamlaştırılmış olan bir duvar içindeki Mşatta tam bir Arap çöl sarayı özelliğine sahiptir. XIX. yüzyıl sonlarında keşfedilen Mşatta’nın kimin tarafından yaptırıldığı uzun tartışmalara yol açmış, XX. yüzyıl başlarında bilginler uzun incelemelerden sonra, onun bir Emevi yapısı olduğunu açığa çıkarmışlardır.

Mşatta Sarayı’nın değer biçilmez güzellikte olan cephesi şimdi Berlin’dedir. Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid bu güzel eseri dostu Alman İmparatoru II. Wilhelm’e hediye etmiştir.⁸¹

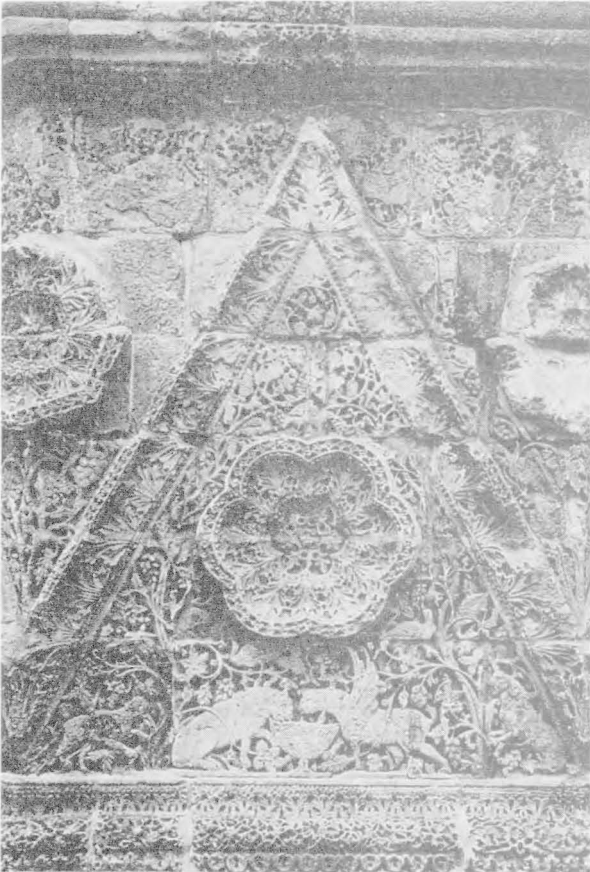
Mşatta’nın önemini artıran özelliklerden biri de alçı kabartmalarla yapılan aslanlar ve anka kuşlarının karşı karşıya konulması, sfenkslerin, asma dallarına konmuş kuşların bulunması, üçgenler içinde çiçek motiflerinin yer alması gibi kimi kez Hellenistik, kimi kez de Sasani etkilerini Orta Asya’ya özgü hayvan dekorlarıyla ahenkli bir biçimde bir araya getirmesidir.

Abdölmelik’in oğlu Hişam’ın yaptırdığı ilginç saraylardan biri de Şam ile Palmira yolu üzerindeki Kasrü’l-Hayri’l-Garbi’dir. Hemen hemen tümünden yıkılmış olduğundan, temelleri üzerinde yapılan araştırmalarla planı anlaşılan kasrın en önemli yönü büyüklüğü ve ele geçen iç ve dış duvar süsleridir. Kalıntılardan çok dikkate değer bir parça da 1936 yılında bulunan ve bugün Şam’da Milli Müze’yi zenginleştiren iki fresktir. Üç tablodan oluşan bu fresklerin üst bölümünde biri

81 Artık bilgi için bkz. E. Diez, “Mşatta” maddesi, *İslam Ansiklopedisi* c. VIII; K. Otto-Dorn, *Kunst des Islam*, s. 50.

Kabul salonu.

Cephe tezyinatından örnek.

Mşatta Sarayı

ut, öteki flüt çalan iki müzisyenle altta bir av sahnesi canlandırılmıştır. İki müzisyeni gösteren tablo, özellikle İslam tarihi yönünden ilgi çekicidir. Çünkü hâlâ İslam dininin hem musikiyi hem de resmi yasaklamış olduğuna dair var olan inancın yersizliğini gösteren bir kanıt teşkil etmektedir. Gerçekten de resim İslam'da bir ayetle doğrudan doğruya veya kesin bir hadisle yasak edilmemiştir. Eğer edilmiş olsaydı halifelerin saraylarında görmekte olduğumuz bu resimler günümüze kadar gelemezdi.

Kuran'da tasvir veya suretle ilgili ayetler: Gâfir, 64.; Tegâbün, 3.; A'râf, 11.; Al-i İmrân, 6.; Haşr, 24. ayetlerdir. Bunlardan hiçbirinde tasvirin yasak olduğuna dair bir emir bulunmamaktadır. En çok ilgisi olan "Ey Müminler içki, kumar ve ibadet için yapılan timsaller şeytan işidir, bundan kaçının öyle ki kurtuluşa eresiniz (Maide, 90). Pek açık olarak görüldüğü gibi tapmak için yapılan timsaller yasaktır. İslam'ın ilk çağında Hazreti Peygamber zamanında resim ve heykellere karşı duyulan tikslenme, İslamiyet'i yeni kabul etmiş, putataptan henüz ayrılmış kişileri bundan uzak bulundurmak içindi. Bu amacı gerçekleştirmek için belki birtakım hadisler bile uydurulmuştu. Ama putatapıcılık bugün aşağı yukarı 1400 yıl geride bırakılmış olduğuna göre resim değil bir yasak, ikrah konusu bile olamaz. Hele de onun sanat bakımından olduğu kadar, bilimsel yönden de ne çok yararlı olduğu göz önünde tutulursa.⁸²

Emevi sarayları içinde, gerek planının gerekse süslerinin lüksü bakımından hiç şüphe yok ki, en üstün yeri Hirbetü'l-Mefcer almaktadır. Büyük bir olasılıkla bu II. Velid zamanında yapılmıştır. Bu yapı kompleksinde saray, geniş bir avlu, bir cami, çok geniş ve insanı etkileyen hamam bir arada bulunmaktadır. Burada ötekilerden değişik olarak nişlerde duran,

82 Bu konuda çok geniş ve güzel bilgilerin toplanmış olduğu, Ahmet Timur Paşa'nın *Et-Tasvir inde'l-Arab* adlı Kahire'de yayımlanmış olan (1342) değerli eserine bkz. s. 128 vd., ayrıca Mesudi, *Mürûcû'z-Zeheb*, c. VII, s. 291'de Yezid bin Velid'in bir halı üzerine işlenmiş portresinden bahsedilmektedir. Aynı konu Taberî'de (a.g.e., Zotenberg çevrisi), c. IV, s. 547'de yer almıştır; Lammens, *Études sur le siècle des Omayyades* 'a ve ayrıca R. Ettinghausen'in *La Peinture Arabe*'inde İslam'da resim hakkında geniş bilgi vardır.

frizler halinde yan yana getirilen veya kubbe köşelerinde bulunan insan heykelleridir. Bunlar daha çok tabii büyüklüğün 3/4'ü kadardır. Kasrû'l-Hayr'da görüldüğü gibi, burada da başlıca figür bir halife kabartmasıdır. Fakat beklendiği gibi, sarayın kapısını değil, hamamın kapısının üstünü süslemektedir.⁸³

Saray ve kasırların duvarlarını renkli resimler, kabartmalar ve heykellerle süslemek Abbasi halifeleri zamanında da devam etti. Bunun örneklerini Samarra'da Mutasım'ın 836'da yaptırdığı, kentin tam ortasındaki Cevsaku'l-Hakani'de; Samarra'nın 9 kilometre güneyinde bulunan, Halife Mütevekkil'in yaptırdığı (854'te) Balkuvara Sarayı'nda, Dicle'nin sağ kıyısında Cevsaku'l-Hakani'nin karşısında Halife Mutemid (878-882) zamanında yapılan Kasrû'l-Aşk ve başkalarında görmek mümkündür.

Dini Mimari

Dini mimariye gelince. Bunun en eski örneği Hazreti Muhammed zamanında yapılan Mescidi Nebevi'dir. Sonradan yapılan camilere örnek olması gereken bu camiden, Abdullah bin Zübeyr ile Emevi halifeleri arasındaki savaşlar sırasında yakılıp yıkılması sebebiyle pek bir şey kalmamış, sonradan birçok kez yenilenmiştir. Mimari bakımından örneklik edebilecek olan "başka bir yapı da Amr ibnü'l Âs'ın yaptırdığı Fustat Camii'dir; bu da birkaç kez yenilenmiştir. Bu bakımdan İslam dini mimarisinin en eski örneği olarak günümüze kadar gelebilmiş Kayrevan Camii'ni göstermek mümkündür. Bu camiye Kuzey Afrika fatihi Ukbe bin Nafi yaptırmıştır.

İnşaat meraklısı I. Velid'in yaptırdığı Ümeyye camii o zamana kadar mevcut örneklerden bambaşka bir görünüştedir. Hazreti Peygamber'in Medine'de, kendi oturduğu yerde yapılmış olan mescit, ibadet yeri revakla örtülmüş bir avlu biçimindeydi. Her ne kadar Müslüman komutanların ilk karargâhları olarak da kullanılan Mısır'daki Fustat, Irak'taki Kûfe ve Basra camileri gibi ilk yapılarda, Medine Camii tipiyle yetinilmediyse de Hazreti Ömer ve Hazreti Osman'ın

83 Otto-Dorn, *Kunst des Islam*, s. 51.

hilafetleri sırasında Mekke ve Medine'deki mescitlerin yakınında olan evler satın alınarak bunlar genişletilmiş, bu sade çardakların yerine sütunları taştan yapılmış revaklar geçirilmişti. Bu yenileştirme hareketi başka eyaletlerde de çok geçmeden izlendi. Örneğin, Sa'd bin Ebu Vakkas, Kûfe Camii'ni, Sasani saraylarından ve Hire'deki Hıristiyan tapınaklarından getirttiği sütunlarla süsledi.

Basra Camii ise I. Muaviye zamanında onun gayrimeşru kardeşi Ziyad bin Ebu Süfyan (Ebih) tarafından büyük çabalarla yaptırıldı. İmam cemaatin üstünden atlamasın diye, camiye bitişik olan hükümet konağı ile mihrap arasına ayrı bir yol ve kapıyı plana koydurdu. Her fırsatta Basralı eşrafın yapı hakkındaki düşüncelerini öğrenmek isterdi. Onların olumlu sözlerini duydukça sevinirdi. Hatta bir keresinde Ziyad'ın aşağıdaki beyitleri söylediği Belazuri'de yazılıdır: "Ziyad Tanrı'yı anmak için çamurdan değil taştan öyle mükemmel bir yapı meydana getirdi ki bu bina yapılırken insanların yapı malzemesini elden ele verdikleri görülmemiş olsaydı, onun şeytan tarafından yapıldığını söylerdik."⁸⁴ Yine aynı sayfada Belazuri, Ziyad'ın bu camiye taştan bir minare eklediğini ve bunun ilk minare olduğunu söylüyor. İşte I. Velid'in yaptırdığı Ümeyye Camii'nin güney yönündeki iki minare Suriye camileri için ilk örnek sayılırsa da öncülük etme şerefi Basra Camii'ne aittir.

Ümeyye Camii'nin renkli mozaiklerle bezenmiş olan iç duvarlarının bozulmamış ya da badana altında kalmamış olan bölümleri büyük ağaç, kule, yüksek yapı resimleriyle süslenmiştir.

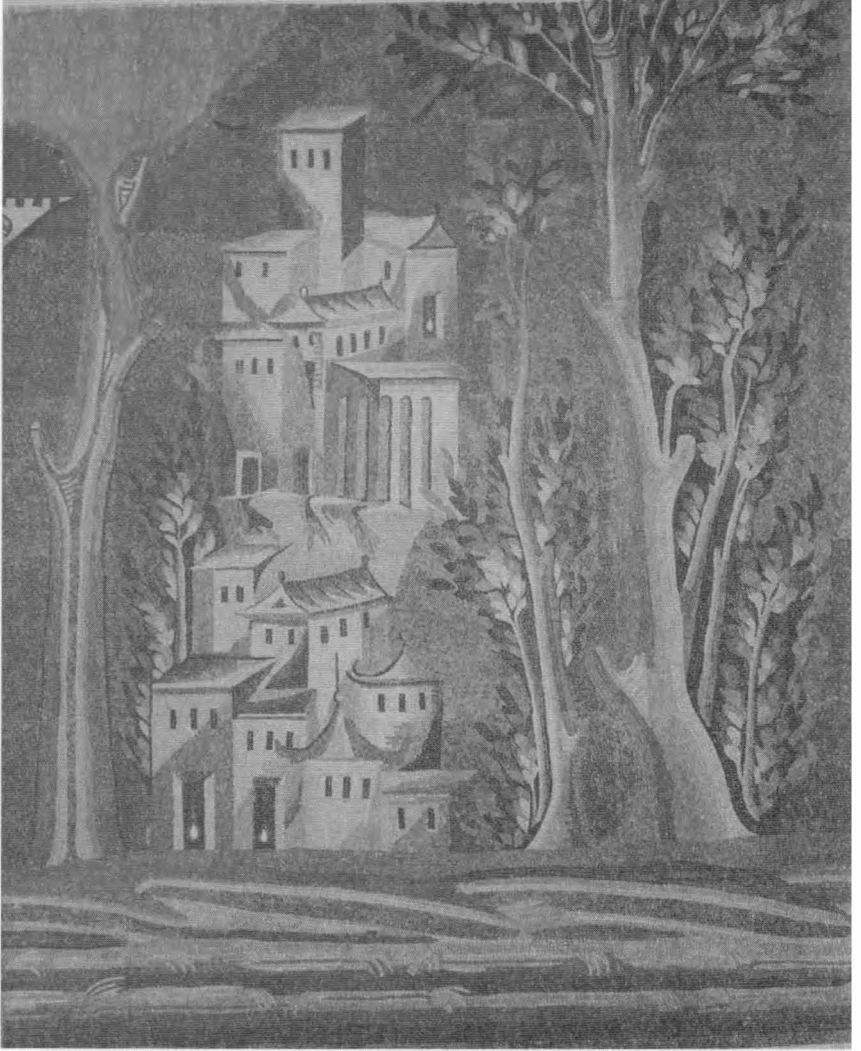
Dahasıra Abdülmelik, Abdullah bin Zübeyr'in Mekke'de kendini halife olarak tanıtmaya üzerine, Müslümanların hac farzını yerine getirebilmeleri için Kudüs'te Hazreti Ömer'in Müslümanlarla birlikte ilk namaz kıldığı yeri seçti.⁸⁵ Burada Kubbetü's-Sahra adı verilen sekiz köşeli ünlü mescidi yaptırdı. Uzun zaman yanlış olarak Ömer Camii denilen bu

⁸⁴ Belazuri, *Fütühü'l-Buldân*, c. II, s. 176.

⁸⁵ Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* (N. Çağatay çevirisi), s. 87.

Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra.

Şam'da Ümeyye Camii'nin iç mozaiklerinden bir bölüm.
(R. Ettinghausen, *La Peinture Arabe*, Cenevre, 1962.)

Samarra'da Büyük Cami'nin minaresi.

mescit Museviler, Hıristiyanlar ve Müslümanlarca hep birlikte kutsal sayılan kayayı ortasına alacak biçimde yapılmıştır. Talmud'da Hazreti İbrahim'in burada kurban kestiği, Hazreti Davud'un burada Tanrı'ya ibadet ettiği bildirilir. İslami anlatımlar buradaki kayayı pek çok efsanelerle süslemişlerdir.⁸⁶ Abbasiler iktidara gelinceye kadar kubbenin ortasında İran'ın son hükümdarı Yazdicerd'in tacı ile çok değerli bir inci, Hazreti İbrahim'in koçunun boynuzu bir zincire takılı olarak bulunmaktaymış. Sonra bu değerli eşya Kâbe'ye nakledilmiş. 1016 yılında meydana gelen depremde Kubbetü's-Sahra'nın kubbesi, altındaki kayanın üstüne düşmüş (İbnü'l-Esir, *El Kâmil*, c. IX, s. 209), altı yıl sonra Fatımi Halifesi El Hâkim (H. 386-411/M. 996-1021) tarafından eski durumuna getirilmiştir. 1099'da Haçlı orduları Kudüs'e girdiler ve II. Baudouin zamanında Hıristiyanlar Kubbetü's-Sahra'yı kiliseye çevirdiler. Mescidin içi ve dışı Hıristiyan azizlerinin resimleriyle süslendi. Kubbenin üstüne de altından bir büyük haç konuldu. Daha sonra yapı Avrupa'da Templier (Tapınak) kiliselerine⁸⁷ model oldu, hatta bu çok köşeli yapı tipi Raffaello'nun "Bakire'nin Düğünü" adlı ünlü tablosunda Musevi tapınağı olarak konuyu tamamladı.

Abdülmelik, bu yapıyı bitirdikten sonra, buna çok yakın bir yerde Hazreti Muhammed'in "İsrâ" olayından adını alan Mescidi Aksa'yı yaptırdı. Eski Bizans kilisesi Aya Maria'nın sağlam kalmış duvarlarını da buraya ekletti. Böylece eskisinin üç misli büyüklükte sütunlu bir revak ortaya çıktı; sonradan kubbe ve dört nef eklenmesiyle cami imparatorluğun ihtişamına uygun bir tapınak oldu.

Emevi soyu iktidardan atılıp yerine Abbasoğulları geçince (750), o zamana kadar başkent olan Şam üstünlüğünü yitirmeye başladı. Onun yerine ikinci Abbasi Halifesi Mansur'un yaptırdığı Bağdat ve Mutasım'ın yaptırdığı Samarra geçti. Abbasiler Sünni mezhebini izledikleri halde, İranlılardan büyük destek görmüşlerdi. Çok geçmeden Halife Mutasım,

86 J. Walker, "Kubbetü's-Sahra" maddesi, İ.A., c. VI, s. 944.

87 Askeri ve dini, 1118'de kurulmuş bir Hıristiyan tarikatı.

Horasan'da oturan Türklerden hassa ordusu teşkil edecek, böylece de her alandaki sanat eserleri bu siyasal değişikliğe ayak uydurmak zorunda kalacaktır. Bunun Mezopotamya'da iki örneğini vermekle yetinelim: biri Samarra Camii, öteki bundan 15 kilometre kuzeyde bulunan Ebu Dülef Camii'dir.

Samarra Camii Mütevekkil tarafından yaptırılmış olup dünyanın en büyük camiidir.⁸⁸ İç bölümünde yirmi beş nef vardır. Bunlar birbirine paraleldir. Hemen hemen 38.000 metrekaredir. Daha açık bir fikir vermek için Roma'daki San Pietro Katedrali'nin 15.160, Ayasofya'nın ise 6.890 metrekare yüzölçümleri olduğunu söylemek yerinde olur. 860 yıllarında yapılan Ebu Dülef Camii'nin sütunları ve başka kalıntıları bugün hâlâ ayakta durmaktadır. Caminin Samarra'nunkine çok benzeyen bir de minaresi vardır.

BİLİM

Genel Olarak

Abbasoğulları devrinde Mansur ve Memun'un saraylarında İranlı, Musevi bilginlerin Süryaniceden bazen de Pehlevi dilinden Arapçaya bilimsel eserler çevirmeye başladıklarını görüyoruz. Bu devirde kozmografik cetvellere, Farsça bir deyim olan "zic" deniliyordu. İran gerek Sasaniler gerekse İslam devrinde olsun. Yunan bilimlerinden başka Hint biliminin etkisi altında kalmıştır. Astronomi daha çok Yunan'dan, cebir ve matematik ise Hint'ten gelen etkiler altında kalmıştır. Bugün Avrupalıların da Arap rakamları dedikleri rakamlar Hindistan'da icat edilmiştir. Cebir Yunanistan'da henüz bilinmediği yüzyıllarda Hindistan'da epeyi zamandan beri gelişmişti.

IX. ve X. yüzyıllarda bilimsel çalışmanın en yoğun olduğu yer Fırat ve Dicle ırmakları bölgesidir. En önemli uygarlık merkezlerinden olan Harran, Basra ve Bağdat pek çok bilgin yetiştirmiştir. Bunlardan 869'da ölen Cahiz ile büyük düşünür El Kindi'yi (ölm. 873) başta saymak gerekir.

88 S. K. Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi* I. baskı, s. 62.

X. yüzyılda Basra'da serbest düşüncelilerin kurduğu bir cemiyet ortaya çıktı. Bunlar çeşitli bilimsel çalışmalar sonucu elli bir eser (risale) yazdılar. Bu bir ansiklopedi teşkil etti. Halk arasında bu eserler çok rağbet gördü. İhvanü's-Safa adı verilen bu cemiyetin üyeleri daha çok İsmaililerin dinsel siyasal eğilimlerine yatkındılar. Bu cemiyet biraz da Mason cemiyetini andırmaktaydı. Birçok tanınmış bilgini aralarında barındıran İhvanü's-Safa mensupları, eserlerinde sık sık Pitagoras'ın, Sokrates'in, Platon'un adlarını anarlar, Aristo'ya ise daha üstün bir yer verirlerdi. Risalelerde her ne kadar Aristo felsefesini benimseyen El Kindi'den bahis yok ise de onun öğrencisi ünlü Ebu Maşer'in (ölm. 885) adı geçmekteydi. Bununla birlikte risalenin on üçüncüsü Muhammed el Kindi'nindi.⁸⁹ XIV. yüzyılda bu ansiklopedi Timur'un vezirlerinden biri için Farsçaya çevrildi. Gene El Kindi'nin ünlü öğrencisi Ebu Zeyd de Ebu Maşer gibi Belhliydi. Daha önce Bağdat'ta İbni Musa el Harezmi adlı bir matematikçi bilgin yaşamıştı ki, matematiğe dair bıraktığı eserler Rönesans çağına kadar Avrupa'da izlenmiştir.⁹⁰ Bu yüzyıllarda İslam imparatorluğunun doğu sınırlarında ünlü kozmograf Ahmed el Fergâni (ölm. 861) ile filozof Ebu Nasr el Farabi (870-950) görülürler. Felsefe, mantık, tıp ve musiki ve daha birçok alanlarda insanı şaşırtacak bir bilgiye sahip olan Farabi'nin sayısız eserlerinden bazılarını İbni Sina'nın ortadan kaldırıp yok ettiği Brockelmann ve başkaları tarafından bildirilmektedir.⁹¹ Farabi, Platon ile Aristo'nun felsefesini karşılaştırıp eleştirdiği gibi zaman zaman bunlarla aynı fikri de savunmuştur. Ancak ara sıra mistik ve dindar bir yol tuttuğundan onlardan ayrılır.

İslam âleminin yetiştirdiği en büyük filozoflardan biri de Batılıların Avicenna dedikleri İbni Sina'dır (980-1037). Samanoğulları zamanında Buhara'da görev alan İbni Sina da Farabi gibi mantık, metafizik, musiki ve tıpla uğraşmıştır. XI.

89 Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi* (2. baskı), s. 32; T. J. de Boer, "İhvanü's-Safa" maddesi, *İ.A. c. VIII*, s. 947.

90 Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (2. Baskı, s. 32). Logaritma bu adın bozulmuş biçimi imiş.

91 Abdullah Adnan, "Farabi" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. IV, s. 454.

yüzyılın bu çok cepheli bilgini Hemedan ve İsfahan'daki Büveyhoğulları emirlerinin hizmetine girmiş ve biraz sonra fizik ve matematiğe ek olarak tıpla uğraşmış, bu alandaki güçlüklerini Farabi'ye ait olan ve pazardan üç dirheme satın almış olduğu bir tıp kitabının yardımıyla çözmüştü. Büveyhoğullarının sarayına girdikten sonra, öğrencilerinin yardımıyla *Kanun* adlı bir tıp kitabı yazdı. İbni Sina'nun mantık, biyoloji, matematik vb. alanları kapsayan *Kitabü's-Şifâ* adlı eseri bütün dünyada ün salmıştır.

İbni Sina, Aristo felsefesini geliştiren ve Asya'ya ileten bilgidir. Farsçayı çok iyi bilen İbni Sina, uğraştığı her bilim dalını o kadar iyi kaleme almıştır ki, daha sonraki Batı dünyasında olsun, İslam dünyasında olsun büyük bir üne sahip olmuştur. XIV. yüzyılda bile bilginler onun eserlerine dayanıyorlardı. O, bütün sınıfların tanıdığı, adeta Ortaçağın Dr. Faust'u gibi bir kişiliğe bürünmüştü.

Onun çağdaşı olup kendisiyle pek sert tartışmalara girişen Ebu Reyhan el Biruni büsbütün başka tipte bir bilgidir.⁹²

Harezm'de doğmuş olan Biruni, kırk yaşına kadar kendi memleketinde emirin danışmanlığını yapmış, sonra Gazne'ye giderek Gazneli Mahmud'un ve ardından gelenlerinin zamanlarında özellikle kozmografya alanında eşsiz eserler vermiştir. Bu en büyük İslam bilgininin Hindistan üzerine yazdığı eserde tam bir yansızlık görülür. Biruni Basra ve Bağdat okullarını çok iyi tanırdı; ama buradaki bilginlerin görüşleri ona göre geriydi. Bununla birlikte gene de çağdaşları gibi o da astrolojiye inanmakta devam etti. O, tarihi inceleyebilmek için, arkeoloji, ekonomi hatta jeolojinin bilinmesinin gerekli olduğunu öne sürmüş, kavimler göçünü ekonomik nedenlere bağlamıştır. Gene o, çok ileri bir görüşle, yerkürenin geçirdiği değişiklikleri kutsal kitaplardan değil, yerkürenin kabuğunu inceleyerek öğrenmek gerektiğini belirtmiştir. Biruni, tarihte pozitivist ve materyalistlerin başı sayılır. İyi seçilmiş, ahlaklı ve bilgili vaizler tarafından verilecek öğütlerin toplum

92 Barthold, a.g.e., s. 50 vd.

hayatında olumlu etkiler yapacağına inanmaktadır.⁹³ Biruni'nin coğrafyaya büyük önem verdiği, Batlamyus'un coğrafyasını araştırmalarıyla tamamlamak istediği ve bu uğurda pek çok masraf ederek on arşın çapında bir yarımküre yapıp coğrafi yerlerin enlem ve boylamlarını bunun üzerinde gösterdiği ve bu alanda bazı kitaplar yazdığı biliniyorsa da Cengiz'in Harezm'e girmesi ve buradaki şehirleri kitaplarıyla birlikte yakıp yıkması bu uzun çalışmaların zamanımıza kadar gelmesini engellemiştir.⁹⁴

Coğrafya araştırmalarıyla ün kazanmış bir başka bilgin de Peygamber soyundan geldiği ileri sürülen İdrisi, Norman kralı II. Rugerri adına Sicilya'da Palermo'daki Norman sarayında *Kitâbü'r-Rucârî*'yi hazırladı. Bu kitabın metni ve 71 haritası kısmen yayımlanmıştır. II. Rugerri'nun ölümünden (1154) az önce başında bulunduğu bir bilimsel heyetin yardımıyla İdrisi gümüşten bir dünya haritası yaptı. Daha sonra kral olan I. Wilhelm (1154-1166) için *Ravzü'l-Uns ve Nüzhetü'n-Nefs* veya *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik* adı verilen kitaplarını yazdı.

Ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk Hükümdar Celaleddin Melikşah'ın isteği üzerine şair Ömer Hayyam'ı takvimin yeniden düzenlenmesi için işin başına getirdi. Pek çok bilgin Ömer Hayyam'ın başkanlığı altında çalışıp Jülyen takviminden üstün ve Gregoryen takvimine yakın bir takvim çıkardılar. Bu yolda ıslah edilen takvime hükümdarın adına nisbetle "Celali" denildi.

IX. yüzyıldan başlayarak düşünce alanında Şuubiye adı verilen ve İslam dünyasının çeşitli halklarının ulusal eğilimlerini kamçılayan bir hareket doğmuştu. Her ulus, kendi dilinin güzelliğini edebiyatının üstünlüğünü, tarihlerindeki şerefleri büyüterek yazmaya koyulmuştu. Bu çağda tarih araştırmalarında objektif olabilmek için çok dikkate değer bir istek adeta moda haline geldi; tarihsel tasvirlerde tam bir gerçekçilik düşüncesi egemen oldu. O derecede ki, birçok batıl inanışlar ve

93 Barthold, a.g.e., s. 55.

94 F. Gökmen, "Biruni" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. II, s. 646; Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, s. 163.

efsaneler, hiçbir tarafı atılmadan ve bir şey eklenmeden, tam bir objektiflik içinde bütün ayrıntılarıyla yazıldı.

Gene bu sırada Doğu'nun çeşitli dilleri, Türkçe, Farsça, Süryanice, Arapça, İbranice vb., X. yüzyıldan, başlayarak, daha önce görülmemiş edebi bir harekete kavuşturuldular. Her ulus kendi bilginlerini, şairlerini, teknisyenlerini, komşu uluslarınkinden daha üstün bulduğunu türlü vesilelerle söylediği için, bu yüzden şurada burada kavgalar bile patlak verdi.

Şiir alanında Doğu İranlılar ünlü şair Firdevsi ile (ölm. 1025) en uzun destanları vücuda getirdiler. O, savaş olaylarını bir yığın efsaneyi de içine alan kralların kitabı, *Şehnâme* adıyla tanınmış olan yapıtında on binlerce beyitte seslendiriyordu.

Kaşgar Türklerine gelince, şair Yusuf Arslan Has Hacib (XI. yüzyıl) adı *Kutadgu Bilig* olan manzum eseri ile Firdevsi'ye yanıt verdi sayılır. Öte yandan Arapların dilleri ve düşüncüş biçimleri asla destan yazmaya elverişli değildi. Böylece Arap edebiyatı *Şehnâme* ve *Kutadgu Bilig* türünden kitaplara sahip olamamıştır. Araplar sadece monoton ve çok uzun olmayan kaside türünü gerçekleştirebildiler. Buna karşılık Arap dili tarihsel ve bilimsel basit düz yazıda birinci derecede bir rol oynadı.⁹⁵

Kuran'ın İlk Türkçe Çevirileri

X. yüzyılın ortalarına kadar Kuranı Kerim'in Arapçadan başka bir dilde yazıldığı saptanamamıştır. Ama Samanoğullarından 961-976 arasında iktidarda bulunan Nuh'un oğlu I. Mansur'un Kuran'ın Farsçaya çevrilmesi işini resmen ele aldığı bilinmektedir. (Abdülkadir İnan, *Kuranı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerinde Bir İnceleme*, s. 8.)

Maveraünnehir, Horasan ve çevrelerinde egemen olan Samanoğullarının o dönemdeki emiri Nuh oğlu Mansur, Kuranı Kerim'in Farsçaya çevrilmesinin caiz olup olmadığını o günün bilginlerinden sormuştu. Maveraünnehir bilginleri Emir Mansur'a XIV. Sure'nin IV. ayetine dayanarak Kuran'ın başka

⁹⁵ Aly Mazahéri, *La vie quotidienne des Musulmans au Moyen Age*, s. 136 vd.

dillere çevrilmesine cevaz olduğu fetvasını vermişlerdir. Bundan 86 yıl kadar sonra Kaşgar'da Kuran çevirisi yapıldı (Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 1926, s. 192).

Günümüze kadar uzanan en eski Kuran çevirileri dört nüshadır. Bunlardan birincisi Sovyet İlimler Akademisi Şarhiyat Enstitüsü'nde bulunmaktadır ve Prof. Zeki Velidi Togan tarafından 1914 yılında Buhara'ya bağlı Karşi kentinde bulunmuştur. Yazarı bilinmeyen (anonim) bu nüshanın yazıldığı tarih ve müstensihi (kopya edeni) de bilinmemektedir. Baş tarafı ile ortasından birer bölümü eksik olan çeviri Barthold tarafından incelenmiştir (Türkçeye çevirisi, *Türkiyat Mecmuası*, c. II, s. 69-74; geniş bilgi almak için bkz. Abdülkadir İnan, a.g.e.).

Bu nüshada çeviriler satır aralarına konmuştur. Kimi yerlerde anlatım uzun öyküler halinde verilmiştir. Örneğin, Musa ile Firavun konusu, İbrahim Peygamber'in putları kıldığı ve ateşe atıldığı hakkındaki öyküler birçok eklemelerle verilmesine karşın Hac Suresi'nden ancak on dört ayetin satır arası çevirisi vardır.

48. Fetih Suresi'nden başlayarak Kuran'ın sonuna kadar olan tüm bölümlerinin çevirileri tamdır. Ancak son bölümlerinde daha çok tefsire kaçan bir tutum izlenmiştir (Abdülkadir İnan, a.g.e., s. 9).

Kuran'ın en eski çevirilerinin ikinci nüshası Türk İslam Eserleri Müzesi'nde 73 sayısıyla kayıtlıdır. İsa'dan sonra 1333 de Şirazlı Muhammed bin el Hac Devletşah adlı biri tarafından yazılmış olup hiçbir öykü veya açıklamaya yer vermeden Kuran'ın teker teker her sözcüğünün çevirisidir. Eski bir çeviriden kopya edilen bu nüsha Samanoğulları zamanında bir kurul tarafından izlenen ve Taberi'nin tefsirindeki esasa dayanan bir yöntemle yazılmıştır.

Kuran'ın en eski çevirilerinin üçüncü nüshası İstanbul'da Millet Kitaplığı'nda (Hekim Ali Paşa) 951 numarada kayıtlı bulunmaktadır. 1363 tarihini taşıyan bu nüsha dil bakımından daha yenidir, ama imla bakımından XI. yüzyıldaki çevirilere bağlı kalınmıştır.

Dördüncü nüsha Manchester Kitaplığı'nda bulunduğu ve bundaki kimi sözcüklerin XI. yüzyılda kullanılan Türkçe sözcükler olduğu, gene Abdülkadir İnan tarafından açıklanmıştır (Örneğin "boynagoluk", "kozuklular", "olarka" sözcükleri gibi).

Kuran'ın Harezmi'de yani Türkmen ve Kıpçakların çoğunlukta bulunduğu bir bölgede Türkçeye çevrilmesini doğal karşılamak gerekmektedir. Çünkü bu bölgede Kuran'ın başka dillere çevrilmesini tasvip eden Zemahşeri ekolüne bağlı birçok din bilgini bulunmaktaydı. Devletşah'ın bu nüshayı yazdığı yıllarda artık İran Moğolları İslam'ı kabul etmiş ve Türkleşmişlerdi. Kirman'da Kutluk Devleti, Fars bölgesinde Salgurlular bu oluşumu hazırlayan devletlerin sadece ikisidir (Bkz. Bahriye Üçok, *İslam Devletlerinde Türk Naibeler ve Kadın Hükümdarlar*, s. 148).

Ünlü gezgin İbni Battûta, Şiraz kentini anlatırken Fars bölgesinin hükümdarı olan Ebu İshak İnçu'nun annesi Taş Hatun'un güzel sesli hafızları camiye toplayıp Kuran okuttuğunu ve vaiz dinlediğini dile getiriyor (İbni Battûta, *Seyahatnâme*, c. I. s. 230).

Şirazlı Devletşah'ın yazdığı Kuran çevirisinin bu tarihe rastlaması, adı bile Türkçe olan bu Taş Hatun tarafından istenmiş olabileceğini akla getirmektedir. Yukarıda da görüldüğü üzere zamanla yayılan ve geniş ülkelere yerleşen Türkler İran ve Arap topraklarında Arap ve İran dillerinin etkisinde kaldılar. Bu da Türk dilinin kimi bölgelerde büyük ölçüde ihmale uğraması sonucunu doğurdu. Arap ve Fars dilleri Türkçeye öylesine egemen oldu ki bilim ve edebiyat Türkçe değil Arapça ve Farsça yazıldı. Giderek Türkler için milli ve doğal dil olan Türkçe bırakılıp devletin resmi dili Farsça oldu. Biz bu değişimi Kuran'ın Türkçe çevirilerinde de izleyebiliyoruz. XIII. ve XIV. yüzyıllarda yazılmış olan ve eski Kuran yazılarında yer alan Türkçe Kuran çevirileri Selçukluların yıkılmasından sonradır. Yani Anadolu Beylikleri dönemine aittir. Bu sırada Fatıha, İhlâs, Tebareke gibi kısa sureler çevrilmiş veya tefsirleri yazılmıştır. Büyük ölçüdeki tefsirler ise

Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonradır. İsa'dan sonra 1333'te Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa için yazılan Tebareke tefsiri, tarihi saptanabilen en eski tefsirdir (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kitaplığı'nda 45 numarada bulunmaktadır). Tarihi 1422 diye belirlenen bir başka Tebareke tefsiri Burdur Kitaplığı'nda 1234 numarada kayıtlıdır XVII. ve XVIII. yüzyıl boyunca kısa surelerin çeviri ve tefsiri yoğun biçimde sürdürülmüştür. 1810 yılında İstanbul'da ölen Mehmet Çelebi Niksari, namazda okunan kısa surelerin Türkçe çevirilerini ve tefsirlerini yazmıştır. Tefsirlerin çoğu Ebü'l Leys Semerkandi'nin tefsirinden alınmışlardır.

Bugün devlet kitaplıklarında veya özel kişilerin ellerinde bulunan yazma Kuran çevirilerinin önemli bölümlerinin karşılaştırılmasından ortaya bir gerçek çıkmaktadır. O da tümünün kökeninin dayandığı tek bir nüsha oluşudur. Bu tek nüsha, XI. yüzyıldaki çeviridir. Sonraki yüzyıllarda çeviri yapanlar önsözlerinde ya cemaatin veya kişilerin istekleri üzerine Kuran'ı çevirdiklerini açıklamışlardır. Örneğin Cevahirü'l Asdaf tefsiri İsfendiyar Bey'in emriyle ile ilk Tebareke çevirisi ve Orhan Gazi'nin emriyle gene Tebareke Suresi, Göl Beyi Hızır Bey emriyle yazılmıştır. (Abdülkadir İnan, adı geçen eserinde şöyle diyor: "Osmanlı Devleti'nde ilim hayatının en yüksek düzeye ulaştığı, bütün ülke medrese mezunları ve ulemayla dolup taşıdığı devrede bile 'Ehl-i Salât Azizler' namazda okunan kısa surelerin Türkçeye çevrilmesini istemişlerdir. Halkın bu ricası bilginlerden Mehmed Niksari'ye (ölm. H. 1225 M. 1810) ulaşmış, o da İhlâs Suresi'nin tercüme ve tefsirini yazmıştır." Bu tercüme ve tefsirin önsözünde Mehmed Niksari özet olarak ve Türkçeleştirilerek şöyle diyor: "Bazı namaz kılan azizlerden biri demiş ki, biz Arap dilini bilmiyoruz. Ama bilim adamı olan bir kişi namaz içinde okuduğumuz surelerden birini Türkçeye çevirse de onu işitse. Namaz içinde okuduğumuz sırada onun anlamını düşünssek ve bize huzur verse." Bu söz Mehmed Niksari diye tanınmış olan tefsircinin kulağına erişti. Düşündükten sonra istenen çeviriye yapmak gereğine inandı... (Ayasofya Kitaplığı tefsir, 386).

Gerçekten de ister İslam'ın yayıldığı ilk yıllarda olsun, ister Yeniçağlarda olsun, din bilginleri katı ve tutucu görüşte değillerdi. Derin bir içtenlikle İslam'a inanmış kişiler rahatlıkla yukardaki istekte bulunabiliyorlar, istekleri de yerine getiriliyordu. Buna karşı asla bir tepki gösterilmiyordu. Bu da doğaldı. Çünkü bir dini beğenmek, ona inanmak için her şeyden önce onun nelerden söz ettiğini bilmek, okumak gereklidir. İslam dininin kutsal kitabı Arapça, peygamberi de Arap asıllı olduğundan Araplardan başka uluslar Tanrı'nın bildirimlerini ancak bu dini bilen kişilerden öğrenebiliyorlardı. Bu da yüzyıllar boyu o kişilerin niyet ve bilimsel çapları ölçüsünde gerçekleşebiliyordu.

Tarih ve Tarihçiler

İslam'da tarih yazarlığı Hazreti Muhammed'in hayatını incelemekle başlamıştır. Yani siyer ve megazi. Bu alandaki çabalar, daha Emeviler zamanında görülmektedir. Kuran'ın tefsiri, Peygamber hadislerinin açıklanması, ayetler ve hadislerle ilgili olaylar hakkındaki rivayetlerin erkenden toplanılması zorunluluğu, siyer ve megazi kitaplarının vücuda getirilmesine vesile olmuştur. Hadis, tefsir, fıkıh bilimleri geliştikçe risalet devri gibi Hulefayı Raşidin çağının öğrenilmesine de ihtiyaç duyuldu. Siyer ve megazi kitaplarından az sonra, tabakat kitapları yazılmaya başlandı. Bu da gene Hazreti Peygamber'in hadislerini rivayet edenlerin kimler olduğunu, sözlerinin gerçek olup olmadığını öğrenme isteğinden doğmuştu. Böylece önceleri muhaddislerin biyografileri yazılmış, sonra tefsir, fıkıh; kelim, edebiyat bilginlerinin hayatları kaleme alınmıştır. İlk megazi ve siyer yazarı Urve bin el Zübeyr'dir (ölm. H. 93).

Onu H. 114'te ölen Vehb bin Münebbih izlemiştir.⁹⁶ Daha sonra İbni İshak, Muhammed bin Müslim Zühri gelmektedirler. İbni İshak'ın eseri yitmiş, ele geçmemiştir, ama

96 Taberi, Vehb bin Münebbih'in Peygamber zamanında Yemen'de Sana'da bulunduğunu ve Atâ ile birlikte İslam'a girdiklerini, bu ikisinin Kuran'ı Sana şehrinde ilk olarak mushaf haline getirdiklerini yazarsa da Taberi burada kronolojik bir hataya düşmüştür, zira Vehb bin Münebbih H. 114'te ölmüştür. Bk. Taberi, a.g.e., c. II, s. 872.

Muhammed bin Hişam bu kitabın önemli bir bölümünü kendi *Es Siretü'n-Nebeviyye* adlı eserine almış, böylece ilk İslam büyüklerinin hayatları ile onların çağındaki olaylar hakkında bilgi edinmek mümkün olabilmiştir. Onu bu yola yönelten Abbasi Halifesi Ebu Cafer Mansur olmuştur. Tarihle ilgili ilk İslam eserlerinden biri olduğu için önce Wüstenfeld yayımlamış, sonra Weil'in çalışmalarıyla Almancaya çevrilmiştir. Hazreti Peygamber zamanı için en değerli eserler Kütüb-i Sitte (Altı Kitap) adı verilen hadis kitaplarıdır. Bunlardan da Sahihan denilen Buhari'nin ve Müslim'in iki kitabı Hazreti Peygamber'in hayatı için en değerli kaynakları teşkil etmektedirler.

İslam tarihi ve Türklerin İslamiyet'i kabulünden sonraki çağlar için başvurulacak eserler çok çeşitlidir. Konular göz önünde tutularak bunları dört bölüme ayırabiliriz: 1) Genel tarihler. 2) Özel tarihler. 3) Biyografiler (tabakat). 4) Türlü bilim alanlarında yazılmış kitaplar.

Genel Tarihler

İslam'ın ilk çağlarının geleneklerine ve anlayışına göre genel tarih yazarları, önce insanın yaradılışını ele alırlar, ilk devletleri ve bunların ilerleyişlerini kısaca anlatıp sonra asıl konu olan İslam'ın doğuşu, gelişmesi ve İslam devletlerinin kuruluşlarını incelerlerdi. Muhammed Cerir'in, İbnü'l-Esir'in, Mesudi'nin eserleri bu türdendir.

Özel Tarihler

Yalnız bir devrin, bir hükümdarın veya bir soyun, bir beldenin tarihinden bahseden kitaplar ise özel tarihlerdir. Vakıdî'nin *Fütûhü's-Şâm'ı* ile Belazuri'nin *Fütuhü'l-Buldân'ı* hem tarih hem de türlü şehir ve kasabalardan bahseden eserlerdir. Ülkelerin tarihlerini yazan daha geniş bir başka eser de İbni Asakir'in 80 cilt tutarındaki *Tarihu Medineti Dımaşk* adlı kitabıdır. Hatib Bağdadi'nin *Tarihu Bağdât* adlı eseri de bu türdendir.

Biyografiler (Tabakat)

Biyografilere gelince, bu konuda yazılmış eserlerin en eskisi İbni Sa'd'ın *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir'i* ile İbni Kuteybe'nin *Tabakatü's-Şuârâ'sıdır*. Her ikisi de Avrupa'da basılmıştır. Bu türden pek çok değerli kaynak vardır.

Türlü Bilim Alanlarında Yazılmış Kitaplar

Bu çağın tarih araştırmalarını kolaylaştıracak türlü alanlarda yazılmış bilimsel kitaplar da gözden uzak tutulmamalıdır. El İstahri'nin *Kitabü'l-Mesâlik ve Memâlik* adlı eseri bunlardan biridir. Ayrıca din, mezhep, siyaset ve yönetim ve sosyal hayata dair de kitaplar vardır. El Bağdadi, El Esferaini, El Şehristani gibi değerli yazarların kaleme aldıkları *El Milel ve'n-Nihal* kitapları, bunların en eski ve en önemlilerindendir.

Ortaçağ İslam toplumunun gerek yönetim, gerek hukuk özelliklerini öğreneceğimiz çok değerli birkaç esere sahibiz. Bunlardan en önemlileri İmamı Azam Ebu Hanife'nin öğrencisi İmam Ebu Yusuf'un *Kitabü'l-Harâc*, Maverdi'nin *El-Ahkâmü's-Sultaniyye*, Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün *Siyasetname*, Ebu'l Ferec el İsfahani'nin, *Kitâbü'l-Ağâni* adlı çok değerli eserleridir.⁹⁷

Şimdi bu yazarların, kronolojik sıraya göre, en eskisinden başlayarak kendilerini ve eserlerinden tarihi kaynak olma özelliğini taşıyan sadece bir iki tanesini tanıyalım:

Emevilerin yıkılma devrinde Medine'de doğan (H. 130/M. 747) Ebu Abdullah Muhammed bin Ömer el Vakıdi gelecek nesillerde derin bir heyecan uyandırmak amacıyla Suriye, Irak ve Afrika fetihlerini çok ateşli bir üslupla tasvir etmiştir. Gençliğinde buğday ticaretiyle uğraşmıştı; ama ruhen bir bilim adamı ve son derece erdemli olduğundan sermayesini bile borç isteyenlere dağıttı. Perişan bir halde Bağdat'a geldi. Bermekoğullarından Yahya onu Bağdat'ta kadılığa atadı. Malik bin Enes ve başka ünlü bilginlerden dersler almış olan Vakıdi, *Fütuhü's-Şâm* adlı eserinden başka, Hazreti Muhammed'in sağlığında başlayıp Hazreti Ebu Bekir devrinde sürüp giden dinden dönme (irtidad, ridde) olaylarında liderlik eden Tuleyha ve Müseylimetü'l-Kezzâb gibi yalancı peygamberlerin çıkardıkları ayaklanmaları içine alan⁹⁸ *Kitâbü'r-Ridde*'yi de yazmıştır. *Fütuhü's-Şam* basılmıştır. *Kitâbü'r-Ridde*'nin tek nüshası ise Hindistan'da Bankipur'daymış.

97 Ş. Günaltay, *İslam'da Tarih ve Müverrihler*; Z. V. Togan, *Tarihte Usul*.

98 Bahriye Üçok, *İslam'dan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*. (Yeni baskısı Kırmızı Kedi Yayınları, 2020)

H. 147/M. 763'te babası ölen İbnü'l-Kelbi, babasının İslam'dan önceki Arapların nesepleriyle ilgili notlarına bir düzen vermekle tarih yazarlığına başladı. Ayrıca Cahiliye çağındaki Arapların putları hakkında çok değerli bir kaynak kitap daha yazdı. Yakut Hamavi bunu özetleyerek *Mu'cemü'l-Buldân* adlı eserine katmıştır. İbnü'l-Kelbi'nin yazdığı bu kitap zamarunda derin bir nefretle karşılanmıştır. Çünkü birçok mutaassıp Müslüman kişiler Arapların putatapıcılık devrinden bahsetmeyi, bu eski anıları canlandırmak saymışlar ve pek çok sert tepkilerde bulunmuşlardır. Bu haksız ve yersiz saldırılara uğrayan yazar, Yakut Hamavi tarafından savunulmuştur. İbnü'l Kelbi 204'te (819) Bağdat'ta ölmüştür.

Hicri III. yüzyıl Arap tarihçilerinin en büyüklerinden biri de Ahmed bin Yahya el Belazuri'dir. İranlı olduğunu iddia edenler de vardır.⁹⁹ Halife Mutevekkil ile Mustain'in dostluğunu kazanmış, Mutez'in çok zeki ve kabiliyetli oğlu Abdullah'a hocalık etmiştir. Önce Farsçadan yaptığı çevirilerle tanındı. Bağdat sarayına devam ettiği sırada İslamiyet'in I. yüzyılı içinde kazandığı büyük başarıları içine alan *Fütuhü'l-Buldân* adlı ünlü eserini yazmaya başladı. Dayandığı başka eserlerin doğruluğunu tayin etmeye çok çaba sarf etmiş, kendisinden önce yazılmış eserleri araştırmış, ağızdan işittiği söylentilerle bu kitaplarda bulunan haberlerin arasında çelişme olup olmadığına bakmış, bunları dikkatli bir eleştiriden geçirmiştir. Bu yüzden *Fütuhü'l-Buldân* tarihi kaynaklar arasında en önemli yeri almaktadır. Eser Hazreti Peygamber'in Musevilere, Mekke ve Taif'e karşı açtığı savaşlarla başlayıp sonra Ridde olaylarını, Irak'ın, Ermeniy'e'nin, Mağrib'in ve İran'ın fethini anlatırken yeri geldikçe uygarlık tarihinden, divanlardan Bizans imparatoru ile Emeviler arasında meydana çıkan protokol anlaşmazlıklarından bahsetmekte ve Arap yazısının tarihine ait çok dikkate değer bilgiler vermektedir. Ayrıca İslam sınırlarında fetihlere devam edilirken, Arapların kurmuş olduğu yeni kentler hakkında çok ilginç bilgileri bir araya getiren *Fütuhü'l-Buldân*'dan başka geniş olmasına

99 Ş. GÜNTAY, aslen İranlıdır diyor, bkz. a.g.e., s. 25.

rağmen ancak iki cildi bize ulaşan *Ensâbü'l-Eşrâf* adıyla bir kitap daha yazmıştır. Bu yapıtın başında Hazreti Peygamber ve ailesi, Hazreti Ali soyu, sonra da Abbasiler yer alır.

Hafızasını kuvvetlendireceğine inandığı bir çeşit hindistancevizinden (belazur) çok yediği için şuurı bozulmuş, bu yüzden de hastalanıp 897'de ölmüştür. Kendisine Belazuri adının takılmasını buna bağlayanlar vardır. *Fütuhü'l-Buldân*, De Goeje tarafından 1866'da yayımlanmıştır. 1318 (1900) yılında da Kahire'de yayınlanmış olan bu yapıtın Z. K. Ugan tarafından Türkçe çevirisi de Milli Eğitim Bakanlığınca 1955-1956'da Ankara'da basılmıştır.

Arap tarihçileri içinde en üstün yeri tutanlardan birisi de Ebu Cafer Muhammed bin Cerir et-Taberi'dir. 224'te (639) Taberistan'ın Amul şehrinde orta halli bir ailenin çocuğu olarak doğmuştur. Geleceğin büyük ününe aday olan Taberi İran'ın Nuşirevan çağının mutluluğundan hâlâ bazı izler taşıyan Amul'un terk edilmiş ve bakımsız kalmış ateşgedelerini ibretle göre göre büyüdüğünden kendisinde tarihçilik hevesi uyanmıştı. Taberi'nin çocukluğu Horasan'da kurulmuş olan Tahiroğullarının adaletli yönetimi zamanında geçmiş, Amul'un en büyük bilginlerinden iyi bir eğitim görmüştür. Öğrenimini derinleştirmek ve genişletmek için Suriye ve Mısır'a gitmiş ve zamanın ünlü kişilerinden ders almıştır. Semani bu genç dâhiden bahsederken onun bütün bilim alanlarında gerçek bir bilgi sahibi olduğunu ve çağdaşlarının hiçbirinin ulaşamadığı ölçüde kıraat ve tefsirde, hadisleri konularına göre sınıflandırmada üstün bir düzeye ulaştığını söylemektedir.

Taberi büyük bir ün kazandıktan sonra Bağdat'a gitti. Orada fıkıh ve hadis dersleri okutmaya başladı. Bağdat'ta gördüğü kanlı olaylar kendisindeki tarih yazma eğilimini büsbütün geliştirdiğinden, kendinden sonra geleceklere, yüzyılların kimi kez dehşet verici, kimi kez de düzenli, ama kuşkusuz sürekli olarak değişen panoramasını gösterme hevesine düştü.

Önceleri Şafii mezhebinden olan Taberi'nin sonradan içtihatla bulunarak kendine özgü bir okul kurması pek çok

kişinin ona karşı dönmesine neden oldu. Ahmed bin Hanbel fakihler arasında değil muhaddisler arasında sayılmış olduğu için hakkında birçok dedikodu çıkmış, hatta ölümünden sonra Hanbeliler kendisini rafz ile suçlayacak kadar ileri gitmişlerdir. Ancak Ebu İshak Şirazi gibi gerçekten şeriatın inceliklerini bilen bir kimsenin bu yoldaki suçlamaları “koyu bir cehalet ve çok adi bir garezkârlık” olarak nitelemesi, Taberi’ye ne ölçüde yersiz iftiralarda bulunulduğunu açıkça göstermektedir. Çok çeşitli bilgilere sahip olan büyük İslam bilgini Taberi’nin yazdığı risaleler bir yana, onun 30 ciltlik tefsir ve tarihi en ciddi çalışmaları arasında sayılması gerekir.

İslam dünyasının Heredot’u sayılan Taberi’nin bütün tarihe ışık tutan ünlü yapıtı *Tarihü’l-Ümem ve’l-Müluk* adını taşır. Kitap yaradılıştan başlayıp IV. yüzyılın başlarına kadar geçen bütün olayları içine alır. İslam’ın ilk çağlarına ait olaylar ise öylesine etraflı, öylesine ince ayrıntılarına kadar anlatılmıştır ki, bugüne dek onun başardığı bu işi, başka hiçbir tarihçide görmek mümkün olamamıştır. Taberi, olaylar hakkındaki türlü anlatımları uzlaştırmak kendi ifadesine bürümeyi bile tarihi bozmak gibi anladığından, her olay hakkında inandığı çeşitli rivayetleri, ravilerin adlarını da bildirerek ayrı ayrı yazmıştır. Eserin hem eski oluşu hem de yazarın sağlam ve yüksek bir ahlaka sahip bulunuşu ona ayrı bir değer kazandırmıştır. Bu yüzden ona tarihin bir anıtı gözüyle bakılmaktadır. Taberi tarihini yazarken kelime oyunlarından kaçınmış, olayları kronolojik sıraya göre tasnif etmek zorunluluğunu duyduğu için de sentez yapma ve kendi görüşlerini katma olanağını pek bulamamıştır. Ama İslam’ın ilk çağları için Taberi tarihinde mevcut binlerce zengin haberlerden ötürü bu eser en güvenilir kaynak niteliğini kazanmıştır. *Tarihü’l-Ümem*’i iki bölüme ayırmak gerekir: Birinci bölüm İsrailîler ve Zerdüştilerin rivayetlerine dayanır ki bizzat Taberi’nin açıkladığı gibi pek çok efsanelerle doludur. O, sadece duyduklarını, vebalini ravilere yükleyerek yazma gerekliliğini duymuştur. İkinci bölüm ise Hazreti Peygamber’in vahiy almasından H. dördüncü yüzyıl başlarına kadar olan olaylardan bahseder.

Arapların Türk ellerine sokulması dolayısıyla Türklere dair verdiği değerli haberler, Çin'deki Tang soyunun bu konuyla ilgili kroniklerini tamamlamaktadır. Taberi tarihinin daha o zamanlar değeri anlaşıldığı için Samanoğlu Mansur bin Nuh, veziri Ebu Ali Muhammed Belami'ye onu Farsçaya çevirmesini emretmiştir. Belami ise Taberi'yi başka tarihçilerin eserlerinden yaptığı birtakım uykularla kısaltarak çevirmiştir. 1867'de Dubeux tarafından Belami çevirisi bu kez Fransızcaya çevrilmiş, 1874'te de De Goeje tarafından tamamlanıp yayımlanmıştır. *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk* 1879-1900 yılları arasında bu kez özel bir özen gösterilerek Prym, Müller, Houtsma, Guyard gibi daha birçok tanınmış oryantalistlerin yardımlarıyla gene De Goeje tarafından Leiden'de bastırılmıştır. Bu aynı nüsha daha sonra Mısır'da Hüseyiniye Matbaası tarafından yeniden basılmıştır. Eser 1879'da Nöldeke tarafından Almancaya çevrilmiş ve Sasaniler bölümüne çok değerli geniş bilgiler eklenmiştir. 1874'te Hermann Zotenberg, Belami'nin Farsça çevirisinden Fransızcaya yeni bir çevirisini hazırladı ve yayımladı. Bu aynı çeviri 1958'de yeniden basıldı.

Tatlı ve etkili sesi, ince uzun boyu, sağlam karakteri, derin tarih ve fıkıh bilgisiyle öğrencilerinin büyük sevgisini kazanmış olan Taberi, 86 yaşında öldüğü zaman, ona minnet duygularıyla bağlı olan öğrencilerinin ve saray erkânının saygı ve sevgi duyguları, gözyaşları arasında kendi evinin bir bölümüne gömüldü. Bugün hâlâ Bağdat'ta kabri ziyaret edilmektedir.

213 (828) yılında Bağdat'ta doğan İbni Kuteybe'nin (Ebu Muhammed Abdullah) babası Mervli olduğundan bazı eski kitaplarda onun Mervezi adıyla anıldığını görmemiz mümkündür. Çok önemli bilginlerden dersler alarak yetişen İbni Kuteybe, Arap dili üzerinde derin bilgi sahibi olmuş, hadis, tefsir, Kuran bilimlerinde üstün bir yer almıştır. İbni Kuteybe pek çok kitap yazmıştır. Biz burada onlardan yalnız iki tanesini söylemekle yetinelim: *Kitâbü'l-Ma'arif* ve *Edebü'l-Kâtib*. *Kitâbü'l-Ma'arif*, Mesudi gibi çok ünlü bir tarihçiye kaynak olmuş, H. üçüncü yüzyılın Arap tarihiyle ilgili en değerli

eserleri arasındadır. İslam öncesi Arapların örgütleri ve soy kütükleri, Şam'da, Yemen'de kurulmuş devletler hakkında geniş bilgileri de içermektedir. Ayrıca Hazreti Peygamber'in hayatı ve sonraki halifeler devri olayları, şairler, bilginler, muhaddisler hakkında bilgiedinmek için de pek sağlam bir kaynaktır. 1850'de Wüstenfeld tarafından Göttingen'de ilk defa yayımlanmış olan *Kitâbü'l-Ma'arif* (Handbuch der Geschichte serisi), sonra da Kahire'de 1300'de (1883) basılmıştır.

H. üçüncü yüzyılın sonlarında Bağdat'ta doğmuş olan Ebu'l Hasan Ali bin el Hüseyin bin Ali, atası İbni Mesud'a nisbetle Mesudi adıyla anılır. 346 (957) yılında Mısır'da Fustat şehrinde ölmüştür. Gençliğinde uzun seyahatlere çıkmış, böylece görgü ve bilgisini artırmıştır. Bu seyahatlerinden birinde Multan'dan döndükten sonra Fars ve Kirman'da bulunmuş, bir süre dinlendikten sonra da gene Hindistan'dan Seylan Adası'na geçmiş, oradan Madagaskar'a sonra Uman taraflarına uğramış, Suriye'den Mısır ve Mağrib'e, oradan da Endülüs'e giderek araştırmalarını sürdürmüştür. Tarihçiler için en önemli eserlerinden biri *Mürücü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*'dir. Bu eser rivayete göre *Ahbârü'z Zamân* ile *Kitâbü'l-Evsat*'ın bir özetidir. *Mürücü'z-Zeheb*, iki bölümden meydana gelmiştir: Birinci bölümü İslam'dan önceki kavimlerin tarihlerinden bahsetmekte, gene bu bölümde kozmografya ve coğrafya bilgileri vermektedir. Risalet döneminden Abbasi halifesi El Muti dönemine kadar, yani miladi IX. yüzyıl sonuna kadar olan olayları içine alan bölümü de kitabın ikinci bölümünü oluşturur. Kitap halifelerin tahta çıkış sırasına göre yazılmışsa da içinde olayların birbirleriyle ilgisini gösteren bir mantıki sıra olmadığı gibi, bütün veya önemli olaylar kitaba alınmamış, daha çok merak çekici hususlara ve olaylarla ilgili olarak söylenmiş şiirlere yer verilmiştir. Keskin zekâsı bir anda tarihi, coğrafyayı, dinleri, ırkları, fenleri, gelenek ve rivayetleri hep birden kavramış, bunları okuyucularına öğretmek için belli bir yöntem izlemeksizin olduğu gibi yazmıştır. Batılı bilginler *Mürücü'z-Zeheb*'in tarihi değerini Doğululardan önce takdir etmiş; Mesudi'nin öteki eserleri gibi, bu

kitabını da yayımlamışlardır. Bu önemli işe önce Sprenger başlamış, 1841 yılında ancak bir cildini yayımlayabilmiştir. Sonradan 1861'de Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille gibi oryantalistler tarafından Fransızca çevirisiyle birlikte dokuz cilt halinde yayımlanmıştır. Mesudi'nin *Kitabü't-Tenbih ve'l-İşrâf* adlı diğer bir kitabı, *Mürücü'z-Zeheb*'in daha yöntemli ve bölümlenmiş bir özetidir. Bu kitap De Goeje tarafından 1894'te Leiden'de ayrıca, Carra de Vaux tarafından da Fransızcaya çevrilerek 1897'de Paris'te yayımlanmıştır.

Ebu'l Ferec Arap olmakla birlikte İsfahan'da doğmuş olduğu için (H. 284/M. 897) kendisine İsfahani adı verilmiştir. Ayrıca Cahiliye devrine ve Emeviler zamanına ait bilgileri öncelikle topladığı için ona Emevi dendiği de olmuştur. Bununla birlikte kendisi Şii idi. 356'da (967) ölen Ebu'l Ferec el İsfahani, *Kitâbü'l-Agâni* adlı çok değerli bir kaynak bırakmıştır. Ebu'l Ferec bu eserinde yaşadığı dönemdeki şarkıları, bunların kökenlerini, yararlı gördüğü bilgileri ekleyerek bir araya getirmiştir. Bundan daha önce şarkıların makamlarını gösteren, ama başkaca bir açıklamada bulunmayan daha geniş bir dergi tertip etmişti. Müzik ve kültür tarihi bakımından son derece büyük bir değer taşıyan *Kitâbü'l-Agâni* 1285'te (1868) Mısır'da Bulak Matbaası'nda yirmi cilt halinde basılmıştır. Bunu gene Mısır'daki ikinci ve üçüncü baskılar izlemiştir. *Kitâbü'l-Agâni* yazıldığı devri bize tanıtan bir hazinedir. Ebu'l Ferec'in önemli bir eseri de önce Tahran'da taş basması olarak (1307), sonra da Necef'te yayımlanmış olan (1353) ve Alevi tarihi bakımından büyük bir değer taşıyan *Makâtilü't-Tâlibiyyin* adlı kitabıdır.

421 (1030) yılında ölmüş olan İbni Miskeveyh de ünlü tarihçilerden biridir. *Tecâribü'l-Ümem* adlı çok değerli eserinin tam yazma nüshası Ayasofya Kütüphanesi'nde (no 3116-3121) bulunmaktadır. Eser oryantalistler tarafından parça parça yayımlandığı gibi İngilizceye de çevrilmiştir (*The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, VII cilt, Oxford, 1920-1921).

H. dördüncü yüzyılda yaşamış olan Ebu Nasr Muhammed bin Abdülcebbâr el Utbi, *Tarihü'l-Yemini* adlı bir tarih

yazmıştır. Bu kitap Gazneli Mahmud'un Yeminüddeve sanını anımsatmak amacıyla kaleme alınmıştır. Orada Gazneli Mahmud'un başarıları secili bir anlatımla sunulur; İngilizceye de çevrilmiştir.

555'te (1160) doğmuş olan İbnü'l-Esir'in tahsil çağında büyük bir üne eriştiği görülür, Musul atabeyinin çok yakın dostluğunu kazandı, o da kendisini elçi olarak Bağdat halifesine, Şam ve Kudüs beylerine gönderirdi. Parlak bir şekilde elçilik vazifesini yerine getirirken, bir yandan da tarihi araştırmalar için fırsatlar buluyordu. O zamanlar henüz Hülâgû'nun akınlarına uğramamış olan Bağdat'ın zengin kitaplıklarını, büyük bir istekle araştırmaya ve incelemeye çalışmıştı.

Çocukluğundan beri tarihe meraklı olan İbnü'l-Esir yazmaya koyulduğu eserini yalnız başka kaynaklardan edindiği bilgilere değil, kendi gözlemlerine yer verecek bir biçimde düzenledi. Abbasogullarıyla ilgili birçok belge topladı. Evine kapandı ve *El Kâmil* adındaki büyük ve çok değerli tarihini yazdı. 626 (1229) yılında kendisini ziyaret eden ünlü tarihçi İbni Hallikân onun dürüstlüğünü, erdemliliğini ve alçakgönüllülüğünü saygılı bir dille anlatmaktadır. 630'da (1233) Musul'da ölmüş olan İzzeddin ibnü'l-Esir Musul'da inzivaya çekildiği sırada, bilim dünyasına çok değerli üç büyük eser bırakmıştır. Bunlar, *Kitâbü'l-Ensâb*, *Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifetü's-Sahâbe*, *Kitâbü'l-Kâmil fi't Tarih*'tir. *Kitâbü'l-Ensâb* nesepler üzerine yazılmış kitaplar arasında büyük bir değer taşıdığı gibi beş cilt olan *Üsdü'l-Gâbe* de hadisleri toplamış olanların veya ashabın ileri gelenlerinin hayatları hakkında çok güvenilir bilgilerin derlendiği bir kaynaktır. H. 1280'de Mısır'da basılmıştır. İbnü'l-Esir, *El Kâmil*'in başında, kendi zamanında âlim geçinen insanların çoğunun değersizliğinden yakınır. Yazarın bu kitabı VII. cildine kadar Taberi tarihinin çeşitli kaynaklara dayanan anlatımlardan yalnız birini alarak canlı bir üslupla yazılmış özeti gibidir. O zamanlar nüshaları pek nadir olan Taberi tarihini eski kuruluşundan kurtararak tekrar etmekte fayda olduğu düşüncesiyle kitabının baş kısmını böyle hazırlamış olduğu akla gelebilir. Bununla birlikte *El Kâmil* sadece

Taberî'deki bilgilerin bir tekrarı olmayıp, İbnü'l-Kelbi, Belazuri, Mesudi ve başka kaynaklarda bulunan, fakat *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*'ta bulunmayan hususları içermektedir. Bu kitabın X., XI. ve XII. ciltleri Müslüman Türklerin tarihiyle ilgilidir. Eser 1876'da Leiden'de 14 cilt olarak basılmıştır. Ayrıca Mısır'da da iki kez basılmıştır. İbnü'l-Esir'in gene Türk tarihi için önemli bir başka kitabı da De Slane tarafından Fransızcaya çevrilmiş olan Musul Atabeyleri tarihidir; *Historiens orientaux des Croisades* serisinde yayımlanmıştır. İbnü'l-Esir daha çok Haçlı seferleri üzerindeki incelemeleriyle ün yapmış bir yazardır.

1191 veya 1193'te Halep'te dünyaya gelen Kemalüddin ibnü'l-Adim yazdığı Halep tarihiyle tanınmıştır. Elçi olarak türlü ülkelere gönderildi; Moğolların akınları karşısında Halep Emiri Melikü'n-Nâsır hükümet merkezini bırakıp Kahire'ye kaçtığı zaman, İbnü'l-Adim de onunla birlikteydi, Sonradan Hülâgû Han onu Suriye kadılığına tayin etmiş ise de memleketi olan Halep'in akınlar yüzünden tanınmayacak kadar yıkılmış olduğunu görmesi onun, şiirlerle ağlamasına ve tekrar Mısır'a dönmesine neden oldu ve 1262'de öldü. *Tarihü'l-Halep*'in bir özeti Blochet tarafından Fransızca olarak bastırılmıştır.

1203'te Şam'da doğup *Kitabü'r-Ravzateyn fi Ahbari'd-Devleteyn* adlı kitabı yazmış olan Ebu Şame kâfirlikle suçlanarak işkencelere uğratıldı; bir gece evi basılıp katledildi. Ebu Şame, İbni Asakir'in Şam tarihini de özetlemiştir. Ayrıca Ebu Şame türlü konularda birçok eser yazmıştır. Tarihi yönden en önemlisi yukarda adını andığımız *Kitabü'r-Ravzateyn*'dir. Haçlı seferleri hakkında önemli bir kaynak olan bu eser iki cilttir. Nureddin ile Selahaddin Eyyubi zamanlarını geniş olarak içine almaktadır. Bu eser Barbier de Meynard tarafından Fransızcaya çevrilmiş ve asıl metniyle birlikte (1896-1906) *Recueil des historiens des croisades* serisinde yayımlanmıştır. Almanca çevirisi de Berlin'de basılmıştır (bkz. artık bilgi için Ş. Günaltay, *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, s. 163 vd.).

1221'de Erbil'de doğan İbni Hallikân Ceyhun kıyılarında büyüdü. Müderris olan babası Medrese-i Muzafferiyeye'yi

yaptırdı ve orada hocalık etti. Bu yüzyılın ünlü bilginlerinden olan Ümmü'l Müeyyed Nişaburi adlı hanımdan ders ve icazet aldı. On dört yaşından sonra, o zamanki âdete uyarak, seyahate çıktı, Şam, Halep sonra Mısır'a gitti. Mısır'da Baybars ona vazife verdi. İbni Hallikân'ın en ünlü ve önemli eseri *Vefeyâtü'l-Ayân*'dır. Bu kitap İslam dünyasında yetişmiş olan büyüklerin yaşamöykülerini ve eserlerini anlatan bir tür dergidir. Yazar bu yapıtına M. 1256 tarihinde Mısır'da başlamış 1274 tarihinde onu gene burada bitirmiştir. Kitabın İbni Hallikân tarafından yazılmış olan orijinal nüshası British Museum'dadır. De Slane 1843-1871 yılları arasında bunun İngilizce çevirisini yayımlamıştır. Ayrıca Wüstenfeld de eseri 1835-1843 yıllarında Göttingen'de yayımlamıştır. Mısır'da birçok kez basılan kitap, Türkçeye de çevrilmiştir.

Grigorius İbnü'l-İbri Ebu'l Ferec 1226'da doğmuş 1286'da ölmüştür. Malatyalıdır, Hristiyan olmuş bir Yahudi tabibin oğludur. Çok kabiliyetli olduğu için küçük yaşta Süryanice ve İbranice öğrendi. Bir yandan Yakubi Hristiyanlarının başkanlığına kadar yükselen İbnü'l-İbri çağının hemen bütün bilimleriyle uğraştı ve Süryanice bir tarih kaleme aldı. Bunu sonra *Muhtasarı Tarihi'd-Düvel* adıyla Arapça olarak özetledi. Kendisi bazı Arapça eserleri de Süryaniceye çevirmiştir. Süryaniceden Wallis Budge tarafından İngilizceye çevrilen *İbnü'l-İbri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu'nca Ö. R. Doğrul'a Türkçeye çevirilmiş ve iki cilt halinde 1950 yılında *Abu'l Farac Tarihi* adıyla basılmıştır. Eserde bazı isimler yanlış olmakla birlikte,¹⁰⁰ başka kitaplarda bulunmayan hususlarda orijinal bilgi verilmektedir.

Emevi ve Abbasi çağlarında yetişmiş olan tarih yazarlarının ve bunların eserlerinin başlıcalarını böylece görmüş oluyoruz. Ancak bütün bu tarihçiler eserlerinde, tarihi eleştirmeden, bir analiz yapmadan yalnızca hikâye etmişlerdir, doğaldır ki böylece modern tarih yönteminden uzaktırlar. Ancak sonradan XV. yüzyılda yetişmiş olup yalnız Doğu'da

100 Örneğin, c. I, s. 187'de Abdülmelik yerine Abdullah; s. 188'de Mekke yerine Yesrib gibi.

değil Batı'da da tarihçi, filozof ve sosyologlar arasında layık olduğu yeri almış olan İbni Haldun tarih alanında, kendisinden sonrakilerin ne yazıktır ki izlemedikleri bir çığır açmıştır. Kuzey Afrika'da ve Mısır'da devlet hizmetlerinde bulunmuş olan İbni Haldun'un tarihine yazmış olduğu *Mukaddime*'si Arap edebiyatında, tarihi hikâyecilikten kurtarmak, yargıyı hâkim kılmak ve tarihin kanunlarını araştırmak için girişilmiş ilk denemedir. O, ulusların hayatında rol oynayan başlıca etkenin ekonomik olaylar olduğunu, coğrafyanın da bunun içinde sayılabileceğini anlatmakla XVIII. yüzyılda yaşamış olan Fransız düşünürü Montesquieu ve Auguste Comte'un öncüsü olmuştur. İbni Haldun din ile devleti Biruni'nin tersine birbirinden ayırıyor, devletin dinle yaşamadığı fikrini ileri sürüyor ve teokrasiyi reddediyordu.¹⁰¹ İbni Haldun insanlık tarihinde göçebelikten yerleşikliğe geçişi çok önemli bir toplumsal ve ekonomik olay saymaktadır. Şaşılacak başka bir yönü de kendisi Arap olduğu halde İslam uygarlığının bütün kavimlerin ortak malı olduğunu iddia etmesidir. Gerçi o Müslüman uygarlığının daha önceki uygarlıklardan üstün olduğunu yazmakta ise de artık bu uygarlığın yakın bir gelecekte büsbütün yok olacağını da ifade etmektedir... O, Araplara "Uygarlığı yıkıcı Bedeviler" gözüyle bakmaktadır.¹⁰² Onların yalnız şiirde üstün olduklarını kabul eder. Gene İbni Haldun'a göre Araplar şehir kurarlarken göçebe hayatının gereklerini göz önünde bulundurdıklarından bu şehirler çabucak kaybolmaktadırlar.

İbni Haldun Bedevilerin saldırısına uğramış olan memleketi için umutlu olmadığı halde, Türk ve Moğolların saldırıları sonunda mahvolan uygarlığa, sadece bazı şehirlerin harap oluşu, uygar hayatın bir merkezden ötekine geçişi gözüyle bakmaktadır. Avrupalı yazarlar ise Türk Moğol saldırısı üzerine İslam uygarlığının yıkıldığını iddia ederler.

101 Toynbee İbni Haldun'un fikirlerini tümüyle benimsemiştir, bkz. Z. V. Togan, *Tarihte Usul*, s. 176.

102 İbni Haldun, *Mukaddime* (Z. K. Ugan çevrisi), c. I, s. 407 vd; Barthold, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 40.

HALİFELER LİSTESİ

Hulefayı Raşidin

Hazreti Ebubekir (H. 11-13 / M. 632-634)

Hazreti Ömer (H. 13-23 / M. 634-644)

Hazreti Osman (H. 23-35 / M. 644-656)

Hazreti Ali (H.35-40 / M. 656-661)

Emevi Halifeleri

I. Muaviye (H. 41-60 / M. 661-680)

I. Yezid (H. 60-64 / M. 680-683)

II. Muaviye (H. 64-64 / M. 683-683)

I. Mervan (H. 64-65 / M. 683-685)

Abdûlmelik (H. 65-86 / M. 685-705)

I. Velid (H. 86-96 / M. 705-715)

Süleyman (H. 96-99 / M. 715-717)

Ömer (H. 99-101 / M. 717-720)

II. Yezid (H. 101-105 / M. 720-724)

Hişam (H. 105-125 / M. 724-743)

II. Velid (H. 125-126 / M. 743-744)

İbrahim (H. 126-126 / M. 744-744)

Mervan (H. 127-132 / M. 744-750)

Abbasi Halifeleri

Seffah (Ebu'l Abbas) (H. 132-136 / M. 750-754)

Mansur (Ebu Cafer Abdullah) (H. 136-158 / M. 754-775)

Mehdi (Ebu Abdullah Muhammed) (H. 158-169 / M. 775-785)

Hadi (Ebu Muhammed Musa) (H. 169-170 / M. 785-786)

Reşid (Ebu Cafer Harun) (H. 170-193 / M. 786-809)

Emin (Ebu Musa Muhammed) (H. 193-198 / M. 809-813)

Memun (Ebu Cafer Abdullah) (H. 198-218 / M. 813-833)

Mutasım Billah (Ebu İshak Muhammed) (H. 218-227 / M. 833-842)

Vasık Billah (Ebu Cafer Harun) (H. 227-232 / M. 842-847)
 Mütevekkil Alallah (Ebu'l-Fadl Cafer) (H. 232-247 / M. 847-861)
 Muntasır Billah (Ebu Cafer Muhammed) (H. 247-248 / M. 861-862)
 Müstain Billah (Ebu'l-Abbas Ahmed) (H. 248-251 / M. 862-866)
 Mutez Billah (Ebu Abdullah Muhammed) (H. 251-255 / M. 866-869)
 Mühtedi Billah (Ebu İshak Muhammed) (H. 255-256 / M. 869-870)
 Mutemid Alallah (Ebu'l-Abbas Ahmed) (H. 256-279 / M. 870-892)
 Mutezid Billah (Ebu'l-Abbas Ahmed) (H. 279-289 / M. 892-902)
 Müktefi Billah (Ebu Muhammed Ali) (H. 289-295 / M. 902-908)
 Muktedir Billah (Ebu'l-Fadl Cafer) (H. 295-320 / M. 908-932)
 Kâhır Billah (Ebu Mansur Muhammed) (H. 320-322 / M. 932-934)
 Razi Billah (Ebu'l-Abbas Ahmed) (H. 322-329 / M. 934-940)
 Mütteki Billah (Ebu İshak İbrahim) (H. 329-333 / M. 940-944)
 Müstekfi Billah (Ebu'l-Kasım Abdullah) (H. 333-334 / M. 944-946)
 Muti Lillah (Ebu'l-Kasım el-Fadl) (H. 334-363 / M. 946-974)
 Tai Lillah (Ebu Bekr Abdülkerim) (H. 363-381 / M. 974-991)
 Kadir Billah (Ebu'l-Abbas Ahmed) (H. 381-422 / M. 991-1031)
 Kaim Biemrillah (Ebu Cafer Abdullah) (H. 422-467 / M. 1031-1075)
 Muktedi Biemrillah (Ebu'l Abbas Abdullah) (H. 467-487 / M. 1075-1094)
 Müstazhir Billah (Ebu'l Abbas Ahmed) (H. 487-512 / M. 1094-1118)
 Müsterşid Billah (Ebu Mansur Fadl) (H. 512-529 / M. 1118-1135)
 Raşid Billah (Ebu Cafer Mansur) (H. 529-530 / M. 1135-1136)
 Muktefi Liemrillah (Ebu Abdullah Muhammed) (H. 530-555 / M. 1136-1160)
 Mustencid Billah (Ebu'l Muzaffer Yusuf) (H. 555-566 / M. 1160-1170)
 Mustazi Biemrillah (Ebu Muhammed Hasan) (H. 566-575 / M. 1170-1180)
 Nâsır Lidinillah (Ebu'l Abbas Ahmed) (H. 575-622 / M. 1180-1225)
 Zahir Biemrillah (Ebu Nasr Muhammed) (H. 622-623 / M. 1225-1226)
 Mustansır Billah (Ebu Cafer Mansur) (H. 623-640 / M. 1226-1242)
 Mustasım Billah (Ebu Ahmed Abdullah) (H. 640-656 / M. 1242-1258)

KAYNAKÇA

- Abdullah Adnan, "Farabi" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. IV.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 12 c., İstanbul, 1331-1339.
- Ahmed Emin, *Duha'l-İslam*, Mısır 1351.
- Ahmed Emin, *Fecrü'l-İslam*, Mısır 1347.
- Ahmed Timur Paşa, *Et-Tasvir inde'l Arab*, Kahire 1342.
- Ali İbrahim Hasan, *Nisâ Lehunne fi'l-Tarih il İslâmi Nasib*, 2. Baskı, Kahire 1963.
- Arpad, Ehad, "Gınâ" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. IV.
- Bammat, Haydar, *İslamiyetin Manevi ve Kültürel Değerleri*, Ankara 1963.
- Barthold, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, 2. baskı. Ankara 1963.
- Basset, René, "Hassan" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, V / 1.
- Bedrüddin el Ayni, *Umdetü'l-Kâri fi Şerhu Sahihi Buhâri*, İstanbul, c. 2, L 309-310.
- Belazuri, *Fütuhü'l-Buldân*, Z. K. Ugan çevirisi, 3 cilt, Ankara.
- Beyhum, M. Cemil, *El Mer'etu fi Hazârat il-Arab*, Beyrut 1962.
- Binyon, L.; Wilkinson, J. V. S.; Gray, B., *Persian Miniature Painting*, Londra 1933.
- Brockelmann C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi* (N. Çağatay çevirisi) Ankara 1954.
- Boer de T. J., "İhvanü's-Safa" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. VIII.
- Buhl Frants, "Medine" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. VII; "Kuran" maddesi, "Siffin" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. X.
- Caetani, *Chronographia İslamica*, yıl 32-33, 60.
- Demombynes G., *Les Institutions Musulmanes*, Paris 1921.
- Diez A., "Mşatta" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. VIII.
- Dozy, R., *Tarih-i İslamiyet*, Mısır 1908.
- Ebu'l Ferec (Bar Hebreus), *Ebu'l Ferec Tarihi* 2 c., Ankara 1945-1950.
- Ebu'l Ferec el İsfahani, *Kitabü'l-Agâni*, Mısır, Bulak, 20 c., 1285.
- Ebu'l Fida, *Tarih*, İstanbul 1286.
- Emir Ali, *Musavver Tarih-i İslam* (M. Rauf çevirisi) İstanbul 1329.
- Ettinghausen R., *La Peinture Arabe*, Cenevre 1962.

- Farabi, *Kitabü'l-Musiki* (La musique Arabe, d'Erlanger çevirisi) 2 c., Paris 1935.
- Farmer C. H., "Ginâ" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. IV.
- Farmer H. G., "Musiki" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. VIII.
- Dufourcq Norbert, *Petite histoire de la musique*, Paris 1950.
- Galib Edhem, *Müze-i Hümayun Meskukât-i Kadime-i İslamiyye Kataloğu*, İstanbul 1312.
- Gazali, *İhyâ'u Ulûm'id-Din* (Yeni harflerle Türkçe çevirisi).
- Gibb, H. A. R., *Orta Asya'da Arap Fütuhâtı* (M. Hakkı çevirisi) İstanbul 1930.
- Gökmen, F., "Biruni" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. II.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *H. Muhammed ve Hadisleri*, 3. Baskı, İstanbul 1964.
- Günaltay, Şemsettin, *İslam'da Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1342.
- Halil Ethem (Eldem), *Düvel-i İslâmiye* (Stanley Lane-Poole'dan çeviri) İstanbul 1927.
- Hammer-Purgstall, Joseph von, "Über die rechtmässige Thronfolge nach den Begriffen des moslemischen Staatsrechtes", *Bezug auf das osmanische Reich*, Münih 1840.
- Houtsma, "Ebu Bekre" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. IV.
- Huart, Clément, *Histoire des Arabes*, 2 c., Paris 1912-1913. (Bu kitapta geniş bibliyografik bilgi vardır.)
- İbni Abdürabbih, *El İkdü'l-Ferid*, Mısır 1305.
- İbni Hacer el Askalani, *El İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, Kahire 1323-1325.
- İbni Haldun, *Mukaddime*, Z. K. Ugan çevirisi, İstanbul 1954.
- İbni Haldun, *El İber*, 7 c., Mısır 1284.
- İbni Kuteybe, *Kitâbü'l-Ma'arif*, Kahire 1300.
- İbni Sa'd, *Kitabü't Tabakati'l Kebir*, Leyden 1904.
- İbni Tagriberdi, *En-Nücûmü'z-Zâhire fi mülûki Mısır ve'l Kahire*, 10 c. Kahire. 1929-1949.
- İbni Tiktaka, *El Fahri*, (Emile Omar çevirisi) Paris 1910.
- İbnü'l-Esir, *El Kâmil fi't-Tarih*, 12 c., Mısır 1325-1357.
- Kehhale, Ömer Rıza, *A'lâmü'n-Nisâ*, Şam 1959.
- Kremer, Alfred von, *Studien zur vergleichenden Culturgeschichte*, 2 c.
- Lammens, Henri, *Études sur le siècle des Omayyades*, Beyrut 1930.
- Lane-Poole, Stanley, *Addition to the Oriental Collection*, 1876-1888, part I, addition to vols. 1.-IV., Londra 1889.

- Lane-Poole Stanley, *Coins of the Urtuki Turkumans, The International Numismata Orientalia*, Londra 1875.
- Lorey Eustache de, *Les mosaïques de la mosquée des Omayyades à Damas*, Paris 1931.
- Makrizi, *En-Nizâ ve't-tehâsum fi ma beyne Beni Ümeyye ve Beni Haşim*, Teyden 1888.
- Makrizi, *Hıtat*, 2 c., Kahire 1324-1326.
- Massé, Henri, *L'Islam*, Orléans 1930.
- Maverdi, *El-Ahkâmü's-Sultaniyye* (Ostrorog çevirisi) 2 c., Paris 1901-1906.
- Mazahéri, Aly, *La vie quotidienne des Musulmans au Moyen Age*, Paris 1951.
- Mehmed Zihni, *Meşâhirü'n-Nisâ*, İstanbul 1294.
- Mesudi, *Et-Tenbih*, 8 c., Leiden 1894.
- Mesudi, *Mürücü'z-Zeheb*, (Barbier de Meynard et Pavet de Courteille baskısı), 9 c., Paris 1861-1876.
- Mez, Adam, *Die Renaissance des Islams* (Türkçe çevirisi) *Ülkü* mec. c. VIII, no. 43 vd.
- Muir, William, *The Caliphate*, 3. baskı, Londra 1899 (Bu kitapta geniş bibliyografya vardır).
- Otto-Dorn, Katharina, *Die Kunst des Islam*, Baden-Baden 1964.
- Poliak, Sami Doğunun Araplaştırılması (çev. Bahriye Üçok, İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı III-IV) Ankara 1954.
- Sadrü'l İslâm*, 10 c., Ö. R. Doğrul çevirisi, İstanbul 1928.
- Sağlam, O. Ferit, "Eşsiz Bir Madalya" (Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi) Sayı II, 1934. s. 250-253.
- Sait Paşa (Diyarbakirli), *Mir'âtü'l İber*.
- Schmidt, "Karl der Grosse und Harun al-Rashid", *Der. Islamica* III, s. 404-411.
- Seligsohn M., "Abdullah İbni Zübeyr" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. I.
- Suyuti, *Tarihü'l-Hulefâ*, Kahire 1305.
- Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, (Z. K. Ugan çevirisi) 4 c., Ankara 1955-1958.
- Taberi, *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk* (Belâmi Farsça çevirisinden Zotenberg'in Fransızca çevirisi) 2. baskı, 4 c., Paris 1958.
- Togan, Zeki Velidi, *Tarihte Usul*, İstanbul 1950.
- Üçok, Bahriye, *İslam Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, Ankara 1965.

- Üçok, Bahriye, "İslam Devletlerinde Bazı Nâibeler" (*Belleten* XXXI., sayı 122).
- Üçok, Bahriye, *İslâmdan Dönerler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara 1967.
- Üçok, Coşkun, *Türk Hukuk Tarihi Dersleri*, 4. baskı, Ankara 1966.
- Walker, J., "Kubbetü's-Sahra" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, C. VI.
- Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (F. Işıltan çevirisi), Ankara 1963.
- Wüstenfeld-Mahler, *Vergleichungs-Tabellen der mohainmedanischen und christlichen Zeitrechnung*, Leipzig 1926.
- Yakut Hamevi, *Mu'cemü'l-Buldân*, 10 c., Mısır 1322-1325.
- Yaltkaya, Şerefettin, "Kaderiye yahut Mutezile" *Darülfünun İlâhiyat Mecmuası*, sayı 15.
- Yazıcı, Tahsin, "Sema" maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, c. X.
- Yetkin, Suut Kemal, *İslam Sanatı Tarihi*, 1. baskı, Ankara 1954.
- Zambaur E. de, *Manuel de Généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam*, Berlin 1955.
- Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi* (Zeki Megamiz çevirisi), 5. c., İstanbul 1328-1330.
- Zeynüddin Ahmed bin Ahmed, *Salih-i Buhari Muhtasarı Tecrid-i Sa-rih Tercemesi*, 2. baskı, 3 c. Ankara 1957-1966.

SÖZLÜK

Aman vermek: Bir kişiye veya kabileye koruyucu olmak.

Asabiyet: Akrabasına yardımda bulunmak, çaba gütmek.

Ashab: Hazreti Peygamber'in yakın arkadaşları.

Astroloji: Yıldızlarla geleceği keşfetme bilimi; yıldız falı.

Ayn: Madde olan bir şey.

Batıl: Gerçek olmayan şey; boş şey; hakkın tersi.

Bedevi: Çöl göçebesi.

Belagat: Güzel, etkileyici söz söyleme.

Beytülmal: Devlet hazinesi.

Caiz: Dince ve törece yapılmasında sakınca olmayan.

Cülus: Tahta geçmek, hükümdarın tahta oturması.

Dar: Ev, Hazreti Osman'ın evi.

Debdebe: Ululuk, hışımlı gösteriş.

Ehli kitap: Kutsal kitaplara inanlar.

Ensar: Yardımcılar; Mekkelileri misafir eden Medineliler.

Erkânı devlet: Devletin yönetici kadrosundaki yüksek memurlar.

Eyalet: İllerden oluşan bölge; büyük il; büyük vilayet.

Fethe: Kuran yazısında "e", "a" sesi veren bir işaret.

Feragat: Vazgeçme.

Fitne: Karışıklık, ara bozuculuk.

Hal: Halifelikten, sultanlıktan düşürmek.

Hulefayı raşidin: İlk dört halife.

İcma: Bir fıkıh sorununun çözümünde bilginlerin aynı görüşte olmaları.

İhtida: Başka bir dinden İslam dinine girmek.

İnfaz: Yerine getirme.

İnziva: Yalnız oturma, köşeye çekilme.

İsra: Gece yürüyüşü; Hazreti Muhammed'in Mekke'den bir gece Kudüs'e gidişi, oradan göğe çıkışı (Mirac).

Kademeli: Basamaklı.

Kadılkudat: Başkadı, kadıların kadısı.

Kütüb-i Sitte: Hazreti Peygamber'in sözlerini (hadislerini) toplayan altı ünlü kitap.

Lehçe: Ağız, bir dilin türlü söyleniş biçimi.

Mah(a)fa: Deve veya katır üzerine konulan iki taraflı, üstü kapalı, içine karşılıklı iki kişinin oturabildiği ulaşım aracı.

Mecusi: İran'da eski, ateşi kutsal sayan bir dine inanan.

Megazi kitapları: Hazreti Peygamber'in savaşlarını anlatan kitaplar.

Mekruh: Tıksindirici, iğrenç, dinsel arılıkta yasak olan şey.

Mescidi Nebevi: Hazreti Peygamber'in Medine'de yaptırdığı İslam'ın ilk mescidi.

Meşru: Yasal olan.

Mevali: 1) Koruyucular; 2) Azatlı köleler; 3) Kölelerin efendileri.

Mina: Mekke'de bir kutsal dağ; hac sırasında buradan şeytan taşlanır.

Miri: Devlete ait. Miri toprak: Devlete ait toprak.

Muhacirin: Hazreti Peygamber'le birlikte Mekke'den Medine'ye göç edenler.

Mukaddesat: Kutsal şeyler, kutsal değerler.

Mukataa: Bir bölgenin, büyük bir toprağın yönetim ve işletmesinin hükümdarca bir kimseye verilmesi.

Müsadere: Bir mala devletin el koyup alması.

Mutlakiyet: Yetkilerin sınırlandırılmadığı yönetim biçimi.

Müstahkem: Berkitilmiş.

Oryantalist: Doğuyla ilgili bilimlerle uğraşan kimse (müsteşrik).

Pehlevi: Eski İran dili.

Rafızı: Şia mezhebinin bir kolumundan olan.

Rasyonel: Akılcı.

Ravi: Tarihe ışık tutacak nitelikte haberler ulaştıran kişi.

Risale: Broşür, küçük kitap.

Sebb: Küfretme, sövmeye.

Secili: Eski düzyazıda uyaklı.

Selef: Bir işte bir kimseden önce bulunmuş kimse.

Şuubiye: Ortaçağda Arap olmayan Müslüman uluslar.

Tabakat: Biyografi kitapları.

Takva: Allah'ın yasak ettiği şeylerden çekinme.

Tilavet: Kuran okumak.

Ümera: Emirler.

Yakin: Bir şeyi derinlemesine bilmek.

Zahit: Dince yasaklanmış işlerden sakınan (imanlı).

Zimmi: İslam devletinde yaşayan ehli kitap gayrimüslimler.

Zic: Kozmografik cetveller.

Züht: Dünya nimetlerine önem vermeden takva üzere yaşamak.

Dizin

Metinde çok sık geçen, Abbasi, Arap, Emevi, halife, İslam, Müslüman sözcükleri "Dizin"e alınmamıştır.

I. Hüsrev 144	II. Wilhelm 218
I. Muaviye 40, 79, 88, 120, 186, 193, 209, 222, 249	II. Yezid 101, 104, 105, 106, 108, 112, 120, 210, 249
I. Velid 87, 88, 89, 92, 98, 103, 105, 116, 211, 217, 221, 222, 249	III. Ali (İmam) 140
I. Wilhelm 230	III. Konstantin 27
I. Yezid 72, 79, 104, 193, 210, 212, 249	III. Leo 99, 105
II. Abdülhamid 218	III. Yezdicerd 22, 23
II. Baudouin 226	III. Yezid 109, 110
II. İustinianus 78	IV. Leo 131
II. Mervan 111, 117, 118, 122, 130, 145	V. Konstantin 125
II. Muaviye 70, 249	VI. Konstantin 131, 135
II. Ömer 62, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 110, 116, 120, 154, 211, 212	A
II. Rugerro 230	Abbas 112
II. Velid 108, 109, 110, 194, 210, 212, 217, 220, 249	Abbas (I. Velid oğlu) 116
	Abde 120
	Abdullah 246
	Abdullah bin Abbas 45
	Abdullah bin Ali 117, 118, 119, 120, 121, 123, 126
	Abdullah bin Cafer 210

- Abdullah bin Ebu Bekre 209
 Abdullah bin Ebu Serh 24, 25, 26, 34, 35, 37, 38
 Abdullah bin Hanzala 68
 Abdullah bin Kays 26, 60
 Abdullah bin Mesud 35
 Abdullah bin Ömer 49, 209
 Abdullah bin Sa'd 24, 37
 Abdullah bin Sebe 34, 36, 43
 Abdullah bin Selam 42
 Abdullah bin Vehb bin Rasibi 50
 Abdullah bin Zübeyr 25, 29, 42, 65, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 78, 181, 221, 222
 Abdurrahman bin Avf 22
 Abdurrahman bin Hâris 29
 Abdurrahman bin Muaviye bin Hişam bin Abdülmelik 121
 Abdurrahman el gafiki 107
 Abdülaziz bin Musa 91
 Abdülaziz bin Zürrare 59
 Abdülkays 43
 Abdülmelik bin Mervan 72, 120
 Abdümenaf 41, 207
 Aetius 97
 Afganistan 164
 Afrika 24, 25, 27, 36, 60, 72, 75, 76, 88, 89, 91, 96, 97, 103, 107, 121, 122, 127, 134, 142, 151, 155, 160, 174, 176, 183, 213, 221, 237, 247
 Afrikalılar 204
 Afşin 106, 143, 146
 Aglebiler 183
 Aglebiye Devleti 160
Ahbârü'z Zamân 242
 Ahmed bin Ali 160
 Ahmed bin Hanbel 144, 145, 149, 240
 Ahmed bin Muhammed el Sarahsi 206
 Ahmed bin Nasr bin Malik 148
 Ahmed bin Tulun 152, 159
 Ahmed el Fergâni 228
 Ahmed Muizüddeve 162
 Ahmed Timur Paşa 253
 Akad 75
 Akdeniz 25, 89, 162, 168
 Akkal bin Şebbe 129
 Akşit 160
 Alamut 169
 Aleksios Komnenos 169
 Alevi 140, 243
 Alfonso 97
 Ali Asgar 66
 Ali bin İsa 135, 138, 188
 Ali bin İsa bin Mahan 138
 Ali bin Muhammed 156, 158
 Ali Ekber 66
 Ali el Rıza 141, 142
 Ali Evsat 66
 Al-i İmrân 220
 Aliye binti Mehdi 213
 Almanca 245
 Almanya 97
 Alptekin 157, 164
 Altı kitap. (Bakın Kütüb-i Sitte) Bakın Kütüb-i Sitte
 Ammar bin Yasir 42
 Ammuriye. (Bakın Amorîa)
 Amorîa 87
 Amorium 146
 Amr bin Leys 155
 Amr bin Said 64, 68, 71, 74
 Amr bin Said bin Âs 64

Amr bin Zübeyr 65
Amr ibnül Âs 24, 26, 34, 45-
52, 55, 56, 60, 63, 183, 221
Amul 239
Anadolu 27, 87, 135, 152, 233
Anbar 50, 122, 124
Anbese 96
Anglosaksonlar 96
Ankara 17, 20, 85, 146, 161,
165, 179, 208, 216, 239,
253, 254, 255, 256
Antakya 169
Antalya 159
Anuşirvan 144
Arabistan 30, 44, 57, 103, 108,
111, 157, 190
A'râf 220
Aramlı 72
Arapça 30, 77, 78, 86, 186, 231,
233, 235, 246
Araplar 21
Arap Yarımadası 21, 42
Aristo 144, 228, 229
Arslan Besasiri 166
Ashab-ı Khef 85
Asım 107
Asım Hilali 107
Asi Irmağı 162
Asturias 97
Asur 22
Asya 82, 84, 87, 107, 133, 135,
164, 165, 170, 174, 176,
197, 218, 229, 254
Atâ 235
Atike 104, 210
Atlas Dağları 60, 76
Atlas Okyanusu 60, 76, 89
Attila 97
Auguste Comte 247
Autun 96

Avasım 135
Avicenna 228
Avrupa 93, 97, 100, 136, 158,
198, 226, 228, 236
Avusturyalılar 96
Aya Maria 226
Ayasofya 227, 234
Ayasofya Kütüphanesi 243
Ayşe (Talha bin Ubeyde kızı)
193
Azerbaycan 24, 28, 58, 131, 143
Azerbaycanlı 206
Azeriler 216
Azruh 49
Azza 210
B
Baalbek 195
Baba-Oğul-Kutsal Ruh 77
Babek 143, 146, 148, 168
Babil 22
Babü'z-Zeheb 125
Bach 216
Bagliye 78
Bağdat 65, 74, 124, 125, 127,
130, 139, 140, 141, 142,
144, 146, 149, 151, 157,
159, 162, 164, 166, 169,
170, 171, 172, 176, 181,
188, 191, 195, 196, 198,
199, 201, 208, 211, 226,
227, 228, 229, 237, 238,
239, 241, 242, 244
Bahra Sarayı 109
Bahreyn 139, 185
Bahri Lut 217
Baki Mezarlığı 54
Bakire'nin Düğünü 226
Balkuvara Sarayı 221

- Bankipur 237
 Barbier de Meynard 243, 245, 255
 Basra Camii 88, 222
 Basra Körfezi 157
 Basralılar 35, 37, 39, 57, 209
 Batlamyus 206, 230
 Baybars 246
 Baykent 82
 Bedevi 86, 172, 217, 257
 Bedeviler 140, 247
 Beethoven 216
 Bekir bin Vail 43
 Belami 241
 Belazuri 19, 26, 45, 58, 59, 60, 77, 78, 82, 83, 88, 89, 104, 106, 125, 135, 181, 222, 236, 238, 239, 245, 253
 Belediyun 93
 Belh 85, 133, 166, 170
 Beni Haşim 120, 124, 255
 Beni Ümeyye 39, 102, 120, 255
 Berberi 76, 91, 121
 Berberiler 60, 76, 89, 93
 Berka 60, 76
 Berlin 206, 218, 245, 256
 Bermekoğulları 85, 128, 133
 Bestan 104
 Beytullah 69
 beytülmal-i mezalim 188
 Bilge Kağan 83
 Bir'ikâhine 76
 Biruni 229, 230, 247, 254
 Biskra 60
 Bizans 24, 26, 56, 59, 77, 78, 97, 99, 100, 103, 105, 107, 123, 125, 131, 132, 135, 143, 146, 169, 174, 175, 181, 182, 192, 194, 205, 217, 226, 238
 Bizanslılar 27, 63, 76, 89, 131, 138, 152, 191
 Blochet 245
 Boğa 150, 152, 154
 Boğaziçi 132
 Bordeaux 96
 Bögü Han 84
 British Museum 246
 Brockelmann 42, 73, 79, 108, 222, 228, 253
 Budha 85
 Budizm 84, 85, 205
 Buhara 83, 84, 87, 106, 152, 157, 170, 228, 232
 Buhari 29, 144, 201, 216, 236, 256
 Bulak 243, 254
 Busayr 118
 Büveyh 162
 Büveyhoğulları 157, 162, 164, 166, 183, 184, 229
 Büyükboğa 143
 Büyük Emevi Camii 88
 Büyük Karl 136
C-Ç
 Cádiz Savaşı 90
 Cafer 113, 121, 123, 124, 132, 133, 134, 236, 239, 250, 251
 Caferü't-Tayyar 66
 Cahiliye devri 21
 Cahiz 87, 227
 Carra de Vaux 206, 243
 Cebraile 72
 Celali 17, 230
 Cemaat Yılı 53
 Cemal Olayı 71
 Cengiz Han 170, 200

Cerir bin Abdullah 45
Cerrah bin Abdullah 104
Ceuta 89
Cevsaku'l-Hakani 221
Ceyhun 23, 157, 245
Cezayir 162
Charlemagne 136, 207
Charles Martel 97
Clément Huart 24, 28, 29, 34,
36, 67
Cünâde bin Ebu Ümeyye 27
Cündi Şapur 144
Cüneyd 106
Cürcan 105, 115, 116, 131
Çanakale Boğazı 27, 99
Çin 200, 206, 241

D

Dabbe 49
Dabık 99
Dahhak bin Kays 70
Dai Kebir 169
Dailer 169
Dakiki 165
Dandanakan 166
Daniki 128
Dârülilm 144
Darü's-Selam 125
Davudoğlu Ahmed 149
Dede Efendi 216
De Goeje 41, 239, 241, 243
Devletşah 232, 233
Deylem 133
Deyrülcemacim 75
Dicle 22, 111, 117, 124, 125, 138,
156, 159, 171, 221, 227
divanü'd-dari'd-darb 188
divanü'l-arzi'l-ceyş 188
divanü'l-berid 187

divanü'l-beytülmal 188
divanü'l-birr 189
divanü'l-cevani 188
divanü'l-cünd 187
divanü'l-harac 186
divanü'l-hatem 186
divanü'l-inşa 186
divanü'l-mezalim 192
divanü'l-murasalat 187
divanü'l-nafaka 188
divanü'l-sır 186
divanü'l-tevki 188
Dubeux 241
Dumetü'l-Cendel 49, 56

E

Eban bin Taglib 209
Ebro 91
Ebu Abdullah Muhammed
bin Ömer el Vakıdı
237
Ebu Ahmed 152, 251
Ebu Cafer Mansur 123, 124,
236, 250, 251
Ebu Cafer Muhammed bin
Cerir et-Taberi 239
Ebu Dülef Camii 227
Ebu Eyyub el Ensari 59
Ebu Hamza 111
Ebu Hanife 32, 33, 126, 137,
188, 237
Ebu Hayyan-i Tevhidi 87
Ebu Hureyre 185
Ebu İsa 214
Ebu İshak Şirazi 240
Ebukubeys Dağı 74
Ebu'l Abbas 120, 122, 123
Ebu'l Alâ' el Ma'arri 196
Ebu Leyla 70

- Ebu'l Ferec 27, 70, 99, 100,
103, 105, 109, 110, 112,
121, 125, 131, 132, 141,
142, 149, 197, 205, 210,
211, 212, 213, 237, 243,
246, 254
- Ebu'l-Ferec Bar Hebraeus 19
- Ebu'l Ferec el İsfahani 164,
205, 210, 211, 212, 213,
237, 243, 254
- Ebu'l-Ferec İsfahani 19
- Ebu'l-Ferec Tarihi* 19, 70, 78,
100, 151, 164, 166
- Ebu'l Hasan Ali bin el
Hüseyin bin Ali 242
- Ebu'l Kasım 164
- Ebu'l-Meâli bin Ebu
Muhammed Abdullah
bin Yusuf el-Cüveyni
165
- Ebu Maşer 228
- Ebu Muhammed Abdullah
165, 241
- Ebu Musa el Eş'ari 35, 37, 43,
45, 48, 49, 208
- Ebu Müslim 114, 115, 116, 117,
119, 121, 122, 123, 124,
126, 130, 143
- Ebu Nasr el Farabi 228
- Ebu Nasrül-Serrac 214
- Ebu Said el Hudri 41
- Ebu Said Hasan el Cennabi
158
- Ebu Seleme el Hallal 116, 122
- Ebu Seleme Hafs bin
Süleyman 184
- Ebu Süfyan 45, 55, 56
- Ebu Şame 245
- Ebu Şüca 162
- Ebu Talib 41
- Ebu Turab 41, 62
- Ebu Vakkas 22
- Ebu Yusuf 137, 188, 237
- Ebu Zer 34
- Ebu Zeyd 228
- Ebü'l Leys Semerkandi 234
- Edebü'l-Kâtib* 241
- Ehlü't-tesviye 85
- El-Ahkâmü's-Sultaniyye* 178,
237, 255
- El Ahsa 75, 158
- El Ahtal 79, 108
- El Ahvaz 79
- El Ariş 38
- El Bağdadi 237
- El Caferi Sarayı 150
- Elcezire 140
- El Esferaini 237
- El Eşdak 74
- El Hâkim 226
- El Kâmil fi't-Tarih* 60, 91, 255
- El Kindi 206, 227, 228
- El Mecmu' fi'l Fıkh* 113
- El Milel ve'n-Nihal* 237
- emaret-i istila 183
- Emin 87, 137, 138, 214, 250,
253
- Emir Ali 68, 93, 97, 101, 103,
104, 110, 114, 115, 125,
138, 139, 159, 168, 171,
172, 192, 211, 214, 254
- emirülharp 139
- emirülmüminin 148, 174, 176
- Encyclopaedia Britannica* 30
- Endülüs 19, 90, 92, 93, 98, 100,
121, 176, 213, 242
- Enes bin Malik 28, 29
- En-Necât* 206
- Ensâbü'l-Eşrâf* 239
- Erbil 245

Erdebil 143
Ereğli 87
Ermeni 59, 143, 159, 169
Ermenistan 24
Ermeniye 238
Esedi Kasri 107
Esedli Araplar 29
Esma 53, 74
Esmail 137
Es Siretü'n-Nebeviyye 236
Eşarilik 145
Eş'as bin Kays 48, 53
Eşnas 148
Eşref Şaban 199
Eşres 83, 106
Eş-Şifâ 206
Eşter en-Nehai 36, 37
Et-Tasvir inde'l Arab 253
Eyyub bin Habib 96
Eyyub el Ensari 51, 59
Eyyubi 162, 184, 245
Eyyubiler 183, 184
Ezher Camii 162
Ezraki 75

F

Fahrünnisa 195
Farabi 164, 204, 206, 214, 228,
253, 254
Farazdak 108
Fars 23, 115, 127, 155, 212, 233,
242
Farsça 33, 77, 78, 142, 165, 185,
227, 231, 233, 241, 256
Farslar 58
Fatımi 160, 168, 176, 226
Fatımiler 160
Fatıha 30, 33, 233
Fatime binti Abdülmelik 102

Fazl bin Rebi 137, 138, 139
Fazl bin Sehl 137, 139, 140,
141
Fedek 102, 151
Fenike 55
Fergana 87, 106, 115, 157
Feth bin Hakan 150
Fırat 46, 112, 116, 124, 227
Filistin 55, 108, 111, 117
Filistinliler 110
Firdevsi 165, 231
Floransa 61
Frank 97, 136
Fransa 19, 92, 96
Fransızca 206, 212, 243, 245,
256
Fustat Camii 221
Fütuhü'l-Buldân 26, 77, 78, 83,
104, 106, 125, 135, 181,
222, 236, 238, 239, 253
Fütuhü'ş-Şam 237

G

Gafiki 96, 97, 107
Gâfir 220
Galen 144
Galicia 97
Garid 109
Garonne 96
Gazale 179
Gazali 214, 254
Gazne 164, 165, 229
Gazneliler 157, 164, 183
Gazneli Mahmud 165, 229,
244
Girişsiz Hutbe 57
Girit 27, 142
Göktürk Devleti 82
Göttingen 242, 246

Gregorius 24, 25

Guadalquivir 91

H

Hababe 105, 210

Habeş 200, 217

Habeşli 69, 160

Habeş necaşisi 217

Haccac bin Yusuf 32, 74, 78,
79

Hacerülesved 71, 158, 194

Haçlılar 169, 170

Haçlı orduları 169, 226

Haçlı seferleri 198, 207, 245

Hafsa 28

Hakem bin Hişam 213

Halep 131, 162, 245, 246

Halid 17, 36, 59, 72, 107, 116,
128, 132, 133, 181, 185,
194

Halid bin Velid 36, 181, 185

Halidiye 78

Halid Kasri 107, 194

Hallal 116, 184

Hamdan Karmat 157, 158

Hammad 212

Hamza 65

Hanbeli 171, 172

Handbuch der Geschichte 242

Hanefi 137, 165, 171, 172, 176

Hansa 193

Hanzala 67

harac-i muvazzafa 191

Harezmi 82, 166, 170, 229, 233

Harice bin Ebu Habibe 52

Harici 52, 69, 107, 151

Hariciler 50, 51, 52, 57, 71, 75,
76, 103, 104, 107, 111,
142, 152, 154, 179

Haricilik 79

Hâris bin Hişam 29

Harran 116, 117, 123, 227

Harre Savaşı 67

Harun 131, 132, 133, 134, 136,
250, 256

Harunürreşid 61, 132, 133,
134, 135, 136, 137, 138,
192, 198, 201, 209, 213,
214

Harura 50

Hasan 42, 52, 53, 54, 56, 61,
66, 101, 113, 116, 122,
125, 130, 131, 140, 151,
157, 162, 168, 213, 242,
250, 253

Hasan bin Ali 54, 61

Hasan bin Kahtaba 116, 122,
131

Hasan bin Sehl 140

Hasan Sabbah 168

Hassan bin Numan 76, 88

Hassan bin Sabit 41, 193

Haşim bin Hâkim 130

Haşim bin Utbe 47

Haşimi 45, 116, 117, 119, 125

Haşimiye 122

Haşr 220

Haymana 146

Haysam el Allaf 209

Hayzuran 132

Hazar Denizi 131, 139

Hazar Türkleri 135

Hazaynâme 128

Hazir 73

Hazreti Adem 130

Hazreti Ali 22, 26, 28, 34, 37,
38, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
45, 46, 47, 48, 49, 50, 51,
52, 53, 55, 56, 58, 59, 61,

- 62, 72, 73, 85, 101, 102,
112, 113, 116, 117, 119,
122, 124, 125, 126, 127,
140, 149, 154, 158, 175,
181, 187, 239, 249
- Hazreti Ayşe 37, 38, 42, 44, 46,
53, 55, 198, 200, 216
- Hazreti Davud 226
- Hazreti Ebu Bekir 28, 55, 74,
178, 237
- Hazreti Fatıma 160
- Hazreti Hatice 41
- Hazreti İbrahim 71, 226
- Hazreti İsa 34, 169, 218
- Hazreti Muhammed 24, 28,
30, 32, 33, 34, 41, 53, 58,
102, 140, 178, 181, 184,
190, 193, 198, 200, 205,
207, 208, 216, 221, 226,
235, 237, 258
- Hazreti Osman 21, 22, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 33, 34, 35,
36, 37, 38, 39, 40, 41, 42,
44, 45, 46, 47, 48, 49, 51,
56, 58, 60, 62, 71, 202,
221, 249, 257
- Hazreti Ömer 21, 22, 24, 25,
26, 28, 34, 46, 49, 55, 56,
58, 70, 85, 102, 170, 185,
187, 193, 221, 222, 249
- Hazreti Süleyman 91
- Hellenistik 218
- Hemedan 139, 143, 170, 229
- Herakleia 87, 135
- Herakleios 27
- Herat 170
- Heredot 240
- Hermann Zotenberg 241
- Herseme 134, 136, 137, 139,
140, 141
- Hıristiyan 25, 60, 61, 79, 89,
92, 93, 101, 107, 108, 121,
168, 169, 170, 185, 209,
212, 222, 226, 246
- Hıristiyanlar 27, 107, 226
- Hıristiyanlık 84, 85, 131
- Hicaz 30, 52, 70, 71, 73, 74, 75,
88, 111, 114, 115, 123,
126, 130, 159, 205, 206,
210, 211
- Hicazlı 115
- Hicazlılar 209
- Hilat 129
- Himyerliler 114, 134
- Hind 55
- Hindistan 88, 128, 157, 227,
229, 237, 242
- Hint Denizi 139
- Hintliler 88
- Hire 122, 222
- Hişam bin Abdülmelik 106
- Hive 170
- Horasan 23, 58, 63, 82, 83, 104,
105, 106, 110, 112, 114,
115, 124, 125, 130, 133,
136, 137, 138, 139, 142,
143, 155, 157, 170, 183,
211, 227, 231, 239
- Houtsma 74, 209, 241, 254
- Hubeyriye 78
- Hucr bin Adi bin Hatem 62
- Hulefayı Raşidin 235, 249
- Humareveyh 159
- Humus 36, 70, 110, 111, 117
- Humuslular 35
- Hurremi 143, 148
- Hurremiye 143
- Husayn bin Nümejr 69
- Huzeyfe bin Yeman 28
- Huzeyl Arapları 29

Huzistan 156
Hülâgû 171, 172, 244, 245
Hürmüzan 46
Hüseyin 42, 53, 64, 65, 66, 67,
69, 71, 73, 112, 113, 116,
132, 137, 139, 149, 151,
192, 242
Hüseyniye Matbaası 241
Hüsrevani-Farisi 209

I-İ

Irak 28, 30, 36, 43, 46, 52, 56,
58, 65, 69, 70, 71, 73, 74,
75, 78, 87, 88, 98, 104,
105, 107, 108, 110, 111,
114, 115, 116, 122, 124,
131, 140, 141, 155, 156,
158, 159, 162, 169, 179,
181, 183, 191, 206, 210,
221, 237, 238
Iraklılar 38, 48, 117
İtri 216
İbni Asakir 236, 245
İbni A'yun 209
İbni Battûta 233
İbni Hacer 40, 58, 254
İbni Haldun 19, 31, 178, 185,
204, 205, 208, 213, 247,
254
İbni Hallikân 244, 245
İbni Hudeyc 60
İbni İshak 235
İbni Kuteybe 86, 209, 236, 241,
254
İbni Mesud 29, 30, 35, 242
İbni Miskeveyh 243
İbni Muhriz 212
İbni Musa el Harezmi 228
İbni Mülcem 52

İbni Ömer 59, 209
İbni Sa'd 58, 236, 255
İbni Sina 206, 228, 229
İbni Sureyc 212
İbni Şakla 212
İbni Şihab 45
İbni Tabataba 140
İbni Tiktaka 49, 68, 70, 71, 72,
102, 109, 113, 124, 129,
140, 151, 166, 172, 255
İbni Zübeyr 59, 69, 70, 71, 72,
75, 256
İbnü'l-Adim 245
İbnü'l-Esir 19, 27, 60, 62, 91,
92, 109, 114, 125, 130,
131, 132, 134, 136, 139,
156, 226, 244, 255
İbnü'l-İbri 246
İbnü'l-Kelbi 238, 245
İbnü'l-Mukaffa 128
İbrahim bin Agleb 134, 142
İbrahim bin Eşter 73
İbrahim bin Mavsuli 137
İbrahim bin Mehdi 141, 142,
212, 213
İbrahim bin Muhammed bin
Ali 116
İbrahim bin Yahya 120
İbranice 190, 231, 246
İdrisi 230
İdrisiye Devleti 160
İfrikiye 134
İhvanü's-Safa 228, 253
İhyâ'u Ulûm'id-Din 214, 254
İlek Hanlar 157
İlteriş Kağan 82
İmadüddeve 162
İmamiazam 188
İmamiye 113
İmam Malik 126, 208

İmam Rıza 140
 İmam Şafii 208
 İncil 30
 İngilizce 246
 İran 22, 23, 44, 52, 56, 57, 63,
 75, 77, 93, 111, 114, 128,
 129, 131, 135, 139, 142,
 151, 154, 155, 156, 157,
 166, 169, 171, 174, 181,
 182, 183, 184, 194, 201,
 205, 206, 216, 217, 226,
 227, 233, 238, 239, 258
 İranlı 23, 72, 86, 127, 142, 151,
 158, 164, 195, 197, 227,
 238
 İranlılar 33, 63, 185, 231
 İrene 131, 135
 İsa bin Musa 123, 129
 İsa bin Yunus 137
 İsfahan 23, 166, 198, 212, 229,
 243
 İsfahanlı 202
 İshak 144, 212, 233, 235, 240,
 250
 İskenderiye 24, 100, 107
 İsmail 157
 İsmaili 168, 169
 İsmaililer 169
 İsmailiye 160
 İspanya 19, 88, 89, 90, 91, 92,
 93, 96, 97, 98, 99, 105,
 107, 121, 127, 162, 176,
 198, 217
 İsra 258
 İsrailoğulları 199
 İstahr 23, 56
 İstahri 237
 İstanbul Boğazı 131
 İşbiliye 91, 92, 96, 99, 121
 İtah 149

İznik 146
 İzzeddin ibnü'l-Esir 244

J

Julian 89

K

Kâbe 37, 44, 65, 69, 71, 74, 138,
 158, 194, 211, 226
 Kâbil 24
 Kadı Beyzâvi 179
 Kadı el Fazıl 184
 Kadıköy 27, 59
 Kadir 28, 85, 164, 166, 192, 250
 Kadir Billah 166, 250
 Kaffal el-Mervezi 165
 Kâfur 160
 Kâhine 76
 Kâhir Billah 250
 Kahire 162, 166, 188, 196, 199,
 213, 220, 239, 242, 245,
 253, 254, 255, 256
 Kahtaba bin Şebib 115, 116
 Kaim 166, 168, 250
 Kaiser Friedrich Müzesi 218
 Ka'ka 43
 Kâmran oğlu Kuseyle 60
Kanun 229
 Kapadokya 59, 144
 Kapagan Han 82
 Karmati Hareketi 157
 Karmatiler 157, 158
 Kasım 3
 Kasım bin Tufeyl 108
 Kasrû'l-Hayri'l-Garbi 218
 Katai 154
 Katolik 180
 Kayrevan 60, 76, 96, 107, 221
 Kays bin Sa'd 45, 46, 47, 51

Kayseri 59
Kaysiyye 70
Kazvin 139
Kelb 60, 108, 110
Kelile ve Dimne 128
Keltler 96
Kemalüddin ibnü'l-Adim 245
Kerbela Olayı 64
Ketbuga 200
Kırım 78
Kışlak 218
Kilikya 144
Kinnesrin 70
Kireç 88
Kirman 23, 155, 233, 242
Kirmanî 114, 115
Kisra 22, 185
Kitâbü'l-Agâni 164, 205, 210,
211, 212, 213, 237, 243
Kitâbü'l-Evsat 242
Kitâbü'l-Harâc 195
Kitâbü'l-Ma'arif 241, 242, 254
Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-Memâlik
230
Kitâbü'l-Musiki 214
Kitabü'r-Ravzateyn fi Alıbari'd-
Devleteyn 245
Kitâbü'r-Ridde 237
Kitâbü'r-Rucâri 230
Kitabü'ş-Şifâ 229
Kitabü't-Tenbih ve'l-İşrâf 243
Konstans 27, 59
Konya Ereğlisi 135
Kubbetü'l-Hadra 125, 193
Kubbetü's-Sahra 222, 226, 256
Kudüs 91, 170, 222, 244, 258
Kûfeli 28, 36, 47
Kûfeliler 35, 36, 39, 65, 209
Kuhistan 169
Kunut 30

Kuraş 23
Kureyş Arapçası 29
Kurtuba 90, 93, 96, 97, 196, 198
Kusayru Amre 217
Kutadgu Bilig 231
Kuteybe bin Müslim 82, 99
Kuteyre 40
Küçükasya 99, 135
Küros 23
Kütüb-i Sitte 236, 258

L

Lammens 50, 54, 57, 59, 63,
181, 212, 220, 255
Leiden 241, 243, 245, 255
Leontius 78
Lesbos 135
Libya 24
Likya 27, 59
Loire Irmağı 96
Lombardiyalılar 96
Lusitania 91
Lut Denizi 217, 218
Lyon 96

M

Mabed 109, 210, 212
Machiavelli 114
Madagaskar 242
Mağrib-i Aksa 60
Mahmud 164, 165, 169, 244
Maide-i Süleymani 91, 92
Makâtül't-Tâlibiyyin 243
Makrizi 19, 120, 121, 124, 126,
127, 129, 149, 151, 179,
196, 255
Malatya 59, 125
Malik bin Enes 32, 126, 127, 237
Malik bin Heysem Huzai 148

- Malik el Eşter 61
Maliki 32, 127
Malta 27
Mani 109, 131
Mania 156
Maniheistler 84, 131
Maniheizm 84, 85, 143
Mansur bin Nuh 241
Mansur bin Talha bin Tahir
206
Maraş 131
Marmara 59
Maskin 74, 75
Mason 158, 228
Maveraünnehir 82, 83, 84, 107,
122, 136, 157, 165, 231
Maverdi 176, 178, 179, 237,
255
Mayorka 89
Mazenderan 132, 168
Me'âdinü'l-Cevher 242
Mecusi 34, 258
Mecusiler 190
Medayin 50, 53, 79, 124
Medici 61
Medine 22, 30, 35, 37, 38, 39,
40, 42, 44, 58, 64, 67, 68,
69, 71, 88, 108, 111, 124,
125, 126, 128, 140, 152,
160, 162, 193, 210, 211,
221, 237, 253, 258
Medineli 29, 127
Medineliler 22, 39, 41, 53, 68,
257
Medinetü's-Selam 125
Medrese-i Muzafferiyeye 245
Medya 58
Mehdi 72, 113, 125, 126, 129,
130, 131, 132, 141, 212,
213, 250
Mehdiye 160
Mekke 24, 30, 41, 42, 55, 64,
67, 69, 74, 88, 108, 127,
129, 130, 132, 158, 160,
162, 194, 210, 222, 238,
246, 258
Meknuna 213
Melikşah 168, 169, 230
Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib
168
Melikü'n-Nâsır 245
Memluk 200
Memluklar 183
Memun 86, 136, 137, 138, 139,
140, 141, 142, 143, 144,
145, 146, 148, 152, 184,
211, 227, 250
Mengü Han 171
Merc Râhit 71
Merida 91
Merv 23, 115, 136, 140, 165, 166
Mervan bin Hakem 44, 64, 68,
70, 71
Mervan bin Muhammed 111
Mervaniler 62, 71
Mervezi 241
Mescidi Aksa 226
Mescidi Nebevi 25, 41, 130,
132, 221, 258
Mesleme bin Abdülmelik 87,
99, 104, 106, 120
Mesud 30, 35, 165
Mesudi 19, 39, 40, 41, 42, 44,
46, 48, 50, 51, 58, 62, 64,
68, 69, 70, 72, 74, 104,
105, 106, 109, 110, 111,
112, 120, 121, 133, 139,
143, 144, 145, 146, 150,
156, 162, 164, 202, 204,
210, 211, 212, 214,

220, 236, 241, 242, 245,
255
Meşhed 142
Mevali 258
Mevlânâ Celaleddin Rumi 216
Meysun 60
Mezdek 131
Mezopotamya 157, 227
Mısır 24, 25, 26, 34, 37, 38, 44,
45, 46, 51, 60, 69, 70, 71,
74, 75, 78, 89, 93, 117,
118, 119, 124, 128, 133,
140, 151, 152, 159, 160,
168, 176, 183, 196, 199,
217, 221, 239, 241, 242,
243, 244, 245, 246, 247,
253, 254, 255, 256
Mısırlılar 37, 38, 39
Midilli 135
Mikdad bin Esved 35
Milli Müze 218
Mina 36, 258
Minorka 89
Moğol 170, 247
Moğollar 63, 171
Montesquieu 247
Mşatta 217, 218, 254
Muavvazateyn 30
Mu'cemü'l-Buldân 238, 256
Mudar 30, 43, 125
Mudarlılar 104, 111, 114, 115,
134
Mugire bin Şube 21, 35, 41,
45, 49, 55, 56, 58, 63
Muhacirin 258
Muhammed bin Ali 113
Muhammed bin Ebu Bekr 46,
51
Muhammed bin Hanife 65
Muhammed bin Hişam 236

Muhammed bin İbrahim 127
Muhammed bin İdris eş-Şafii
137, 144
Muhammed bin Kasım 87,
88, 99
Muhammed bin Mesleme 41
Muhammed bin Müslim
Zühri 235
Muhammed bin Sa'd el
Tirmizi 209
Muhammed bin Toğuç 160
Muhammed Cerir 236
Muhammed el Kindi 228
Muhammedilik 30
Muhammed Mehdi 126, 130
Muhammed Muntasır 150
Muhammere 131
Muhtare 156
Muhtarü's-Sakafi 69, 72
Muhtasaru Tarihi'd-Düvel 246
Muizüddeve 162, 164
Muizüddin 160
Mukaddime 31, 178, 185, 204,
205, 208, 247, 254
Mukanna 130, 131
Muktedi 169, 250
Muktedir 159, 164, 188, 192, 250
Multan 88, 242
Munise 213
Muntasır 148, 150, 151, 213,
250
Murad 49
Musab bin Zübeyr 73, 78, 193
Musa bin Nusayr 89, 90, 91,
96, 99
Musa el Hâdi 132
Musa Kâzım 140
Musevi 226, 227
Museviler 89, 93, 226
Mustain 151, 152, 198, 238

Mustansır 166, 251
Mustasım 170, 171, 172, 198,
251
Musul 22, 117, 120, 131, 152,
244
Musullu 144, 212
Musullular 120
Mutasım 86, 143, 144, 146,
148, 149, 151, 196, 197,
211, 221, 226, 250
Mutemid 155, 156, 159, 213,
221, 250
Mutemin 137, 138
Mutez 150, 151, 152, 154, 155,
213, 214, 238, 250
Mutezid 159, 188, 250
Mutezile 145, 146, 148, 256
Muti 161, 164, 242, 250
Muvaffak 155, 156, 159
Muvaffakiye 156
Mübeyyize 131
Müeyyed 152, 246
Mühtedi 151, 154, 159, 187,
250
Müktefi 159, 250
Müller 241
Mümine 158
Mürücü'z-Zeheb 39, 48, 51, 70,
242, 255
Müseylime 24
Müseylimetü'l-Kezzâb 237
Müslim 29, 65, 68, 69, 114, 115,
117, 122, 123, 124, 143,
235
Müslim bin Akil 65
Müslim bin Ukbe 68, 69
Müslimiye 143
Müstekfi 162, 164, 250
Mütenebbi 164
Mütevekkil 148, 149, 150, 151,

192, 195, 214, 221, 227,
238, 250

Mütteki 162, 250

N

Narbonne 92, 97
Nasirüddin Tusi 172
Nasr bin Seyyar 107, 110, 114,
115, 116
Nebati 157, 209
Necef 243
Nefsü'l-Zekiye 126
Nehrevan 50, 51, 142
Nevbaht 129
Nihavend 23, 116
Nihavend savaşı 23
Nikiforos 135
Nil 45
Ninova 22
Nisâ Lehunne fi'l-Tarih il İslâmi
Nasib 199, 213, 253
Nişabur 170, 199
Nizamülmülk 168, 230, 237
Norman 168, 230
Nöldeke 30, 241
Nuh 130, 152, 157, 231
Numan bin Bişr 64, 68
Nureddin 245
Nuşirevan 239
Nübye 25
Nüzhetü'n-Nefs 230
O-Ö
Oğuz Türkleri 166
Orhan Gazi 234
Orléans 97, 255
Orta Asya 84
Ortaçağ 207, 210, 237
Osman bin Affan 71

Osman bin Huneyf 42, 45
Osman bin Muhammed el-
Süfyani 67
Osmanlı 216, 218, 234
Öklit 128
Ömer bin Abdülaziz 84, 88,
100, 101, 102, 103, 105,
154, 184, 211, 212
Ömer bin Ebu Rebia 194
Ömer bin Hattab 102, 185
Ömer bin Sa'd 66
Ömer Camii 170, 222
Ömer Hayyam 230
Ö. R. Doğrul 28, 246, 255
Özbek Türkmenleri 216

P

Palermo 230
Palmira 109, 217, 218
Paris 204, 206, 207, 210, 212,
243, 254, 255, 256
Parsizm 205
Pavet de Courteille 243, 255
Pencab 88, 99
Persepolis 23
Pireneler 92, 96, 97
Pitagoras 228
Platon 228
Poitiers 96, 97, 107
Poitiers Savaşı 97
Portekiz 91
Prym 241
putatapıcılık 50, 220, 238

R

Raffaello 226
Rafi bin Leys 136
Raika 210
Ravzü'l-Uns 230

Recueil des historiens des
croisades 245
Resuli Ekrem 149
Rey 23, 116, 127, 135, 138, 166,
170
Rıza min Âl-i Muhammed 140
Risâlâ fi icrâ' habariya al-
musiki 206
Risâla fi'l-luhûn 206
Rodos 27
Rodrigo 89, 90, 91, 217
Roger 168
Roma 45, 60, 139, 227
Roma İmparatorluğu 60
Romalılar 89, 191, 196
Rönesans 228
Rum 56, 59, 99, 195
Rumca 77, 78, 185
Rumlar 76, 99, 131, 185
Rusafe 125, 188
Rusafetü's-Şam 217
Ruzbik 169
Rüknüddeve 162
Rüknüddin 168

S-Ş

Sabit bin Kays 36
Sa'd bin Ebu Vakkas 23, 35,
41, 49, 65, 208, 222
Sa'd bin Humran 40
Sa'd bin Malik 22
Saffar 155
Saffari 155, 156
Saffari Devleti 155
Safiyüddin 206
Sahih-i Buhari Muhtasarı 201,
216, 256
Said 29, 36, 41, 65, 68, 112,
157, 209

- Said el Allaf 209
 Said ibnü'l-Âs 29, 36
 Salih 100, 118, 125, 154
 Salih bin Ali 118, 125
 Salih bin Vasif 154
 Salim Mevla Huzeyfe 208
 Saman 157
 Samanoğulları 157, 164, 184,
 228, 232
 Samarra 143, 146, 148, 150,
 151, 154, 201, 221, 226,
 227
 Samarra Camii 227
 Sampat oğlu Sehl 143
 Sana 42, 101, 150, 235
 San Pietro Katedrali 227
 Sanskrit 212
 Sardinya 160
 Sa'sa'a 36
 Sasani 23, 172, 174, 175, 186,
 194, 218, 222
 Sasani Devleti 175
 Sasaniler 196, 227, 241
 Sayda 170
 Sebeiye 34
 Sebüktekin 164
 Selamatü'l Kas 105
 Selçuk 165
 Selçuklu 165, 166, 168, 170,
 216, 230, 237
 Selçuklular 184
 Selman bin Rebia 24
 Semani 239
 Semerkant 82, 83, 84, 87, 106,
 136, 157, 170
 Sencer 170
 Sercun bin Mansur 61
 Sergiopolis 217
 Serhas 115
 Seyhun 83
 Seylan 242
 Seyyide Sükeyne 192
 Sezar 139
 Sıffin 46, 47, 253
 Sıffin Savaşı 44, 50, 56
 Sicilya 27, 60, 142, 160, 168,
 230
 Sicistan 183
 Sidi Ukbe 60
 Sinan bin Enes Nehai 66
 Sind 87, 99, 155
 Sistan 75, 155
 Sittü'l-Fukaha 195
Siyasetname 169, 237
 Soborius 59
 Soğdlu 206
 Sokrates 228
 Sprenger 243
 Sudan bin Hamran 40
 Suluhan 83
 Sumeyl 188
 Sur 170
 Suriye 26, 39, 45, 46, 55, 56,
 60, 61, 63, 68, 73, 93, 108,
 111, 115, 119, 120, 121,
 122, 124, 130, 131, 134,
 152, 157, 159, 160, 162,
 169, 183, 222, 237, 239,
 242, 245
 Suriyeli 48, 56, 69, 217
 Suriyeliler 45, 53
 Suziyana 144
 Süfyan bin Suri 137
 Süfyani 186
 Süfyaniler 71
 Süleyman 92, 98, 99, 100, 102,
 103, 121, 194, 210, 234,
 249
 Süleyman bin Abdülmelik 92,
 98, 100, 194

Süleyman bin Ali 121
Sümeyye 56
Sünni 32, 61, 67, 86, 113, 144,
160, 162, 164, 171, 180,
208, 226
Sünniler 61
Süryanice 231, 246
Ş'ab 85
Şafii 137, 165, 239
Şahrah 23
Şam 28, 30, 34, 35, 36, 44, 45,
46, 48, 56, 62, 64, 67, 69,
70, 71, 73, 74, 75, 78, 83,
84, 88, 91, 92, 96, 97, 98,
108, 109, 110, 111, 117,
119, 120, 122, 124, 160,
185, 195, 210, 217, 218,
226, 242, 244, 245, 246,
255
Şamanizm 85
Şamlılar 48, 71, 209
Şebib 146, 179
Şebibiye 179
Şebib kızı Maride 146
Şehname 165
Şehristani 237
Şemgâle 131
Şerif 89
Şeyh Takıyüddin Vasiti 195
Şeyhü'l-Cibal 169
Şia 50, 73, 258
Şii 34, 67, 73, 160, 164, 166,
168, 171, 176, 179, 243
Şiiler 57, 67, 71
Şiraz 233
şirk 50
Şuhde 195
Şuubiye 84, 85, 87, 112, 115,
230, 259

T

Tabakatü'ş-Şuârâ 236
Taberi 19, 28, 40, 42, 44, 46, 48,
51, 53, 54, 58, 62, 64, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 82, 88,
99, 103, 104, 105, 116,
121, 126, 127, 150, 151,
152, 220, 232, 235, 239,
240, 241, 244, 256
Taberistan 100, 155, 239
Tafdilü'l-Arabi 86
Tahir 137, 138, 142
Tahir bin Hüseyin 139
Tahiri 142, 151, 157
Tahiri Hanedanı 142
Tahiriler 183
Tahiroğulları 155
Tahrân 243
Tahsin Yazıcı 214
Taif 58, 74, 238
Taifli 59, 74
Tajo Irmağı 91
Talha 22, 37, 41, 42, 43, 44, 55,
192, 206
Talha bin Ubeydullah 38, 193
Talkan 82
Talmud 226
Tamburi Ubeyde 211
Tarihun 82
Tarık bin Ziyad 89, 91, 99
Tarihu Bağdât 236
Tarihu Medineti Dımaşk 236
Tarihü'l-Haleb 245
Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk 40,
240, 241, 245, 256
Tarihü'l-Yemini 243
Tarsus 135, 144, 146
Taş Hatun 233
Tatar 171

Tavâli'ü'l Envar 179
 Tayy 42
 Tebriz 171
 Tecâribü'l-Ümem 243
 Tegâbün 220
 Temim 49
 Templier 226
 Terken 169
 Tevvabin 71
 Theodosios 99
 Theofilos 144, 146
 Timur 88, 220, 228, 253
 Tiyana 144
 Toharistan 82, 83, 84, 155
 Toledo 90
 Tours 96, 107
 Toynbee 247
 Trablus 24
 Trablusşam 170
 Trabzon 3
 Tuğrul Bey 166, 168
 Tuleyha 237
 Tuleytula 90, 91, 92
 Tulun 152
 Tulunoğulları 152, 154, 159,
 183
 Tunus 60, 160
 Tus 136, 141
 Tuveys 210, 212
 Tuzun 162
 Türgişler 83
 Türk 17, 82, 84, 86, 106, 146,
 148, 149, 150, 151, 152,
 154, 155, 157, 160, 162,
 166, 170, 178, 195, 206,
 214, 216, 232, 233, 241,
 245, 246, 247, 255, 256
 Türkçe 17, 83, 85, 162, 231,
 233, 239, 254, 255
 Türkistan 85, 131, 201, 216

Türkler 63, 83, 84, 85, 146, 233

U-Ü

Ubbade 149
 Ubey bin Kâ'b 29, 30, 35
 Ubeyd 56
 Ubeydiye 160
 Ubeydullah 46, 64, 66, 67, 70,
 71, 73, 88, 130, 160
 Ubeydullah bin Ziyad 64, 66,
 70, 71, 73, 88
 Uhud 67
 Ukbe bin Nafi 75, 97, 221
 Ukbe bin Velid 68
 Ulviye 210
 Uman 242
 Urve 36, 235
 Urve bin el Zübeyr 235
 Usame 41
 Uşnas 201
 Utbe bin Rebia 55
 Uygurlar 131
 Ümeyye 45, 70, 183, 221, 222
 Ümeyye Camii 222
 Ümeyyeliler 70
 Ümeyyeoğulları 40, 115
 Ümmü Âsım 103
 Ümmü Gülsüm 26
 Ümmü'l-Benin 194
 Ümmü'l Müeyyed Nişaburi
 246
 Ürdün 217, 218
 Üsdü'l-Gâbe fi Ma'rifetü's-
 Sahâbe 244

V

Vadiülkebir 91
 Vakıdı 144, 236, 237
 Vasık 148, 149, 154, 213, 250

Vasıt 79, 105, 116, 122, 127,
139, 146, 152, 155, 156,
157
Vasif 149, 152
Vecihiye binti Müeddeb 195
Vefeyâtü'l-Ayân 246
Vehb bin Münebbih 235
Velid bin Abdülmelik 79
Velid bin Ukbe 24
Velid bin Utbe 64
Velid bin Yezid 211
von Kremer 179, 195
W
Wallis Budge 246
Wüstenfeld 236, 242, 246, 256
Y
Yahudi 27, 34, 40, 107, 246
Yahudiler 93
Yahya bin Abdullah 133
Yahya bin Âdem 195
Yahya bin Halid Bermeki 133
Yakub bin Leys 155
Yakubi 53, 74, 246
Yakut Hamavi 238
Yemame 71, 75, 110, 139
Yemen 30, 45, 52, 69, 70, 75,
105, 111, 113, 125, 126,
142, 235, 242
Yemeniyye 70
Yemenli 60, 98
Yemenliler 98, 104
Yeminüddevle 164, 165, 244
Yesrib 246
Yevmü'd-Dâr 41
Yezdicerd 23, 217, 226
Yezid bin Arkam 66
Yezid bin Hubeyre 122
Yezid bin Kays 36

Yezid bin Muhalleb 98, 100,
105, 112
Yunan 144, 158, 227
Yunanca 77
Yunanistan 227
Yusuf Arslan Has Hacib 231
Yusuf bin Abdurrahman 98
Yusufiye 78
Z
Zakir Kadiri Ugan 204
Zap 117, 134
Zap Suyu 117
Zaryab 212
Zehebi 195
zenadika 131
Zenata 121
Zencan 143
Zenci 156, 157, 159, 191, 216
Zenciler 155, 156
Zerdüştcülük 143
Zerdüşti 157
Zeryâb 198
Zeyd 29, 30, 41, 112, 113
Zeyd bin Sabit 29, 41
Zeydi 113, 114, 157
Zeydiler 112
Zeynelabidin 66
Zeynü'd-Dâr 195
Zikar 43
Zimmi 186, 259
Zimmiler 185
Ziyad bin Ebih 45, 56, 62, 183,
209
Ziyad bin Ebu Süfyan 58, 63,
181, 222
Zutlar 146
Zübeyr 22, 25, 37, 41, 42, 43,
55, 64, 65, 69, 70, 71, 72,
73, 74, 181